

Данило Мордовець

ГАЙДАМАЧЧИНА

(1730–1768)

Історична монографія

ВІД АВТОРА

Предметом більшої частини своїх історичних розвідок, як вже неодноразово помічено у пресі, я обирав переважно темні сторінки з історичного минулого російського народу. Я мав підстави віддавати перевагу цим темним сторінкам перед світлими, по-перше, тому що перших, на жаль, в історії російського народу — саме народу, а не держави — набагато більше, ніж останніх, по-друге, тому що без них російська історія завжди була б неповною, незакінченою книгою, картиною без тіней, барв і достатнього освітлення.

Однак "Пугачівщина", "Гайдамаччина", історія усіх політичних самозванств і діянь отаманів та розбійників численних зграй понизової вольниці, як поволзької, так і подніпрової, що не можуть не обурювати морального почуття людини, вносячи темний колорит і часом брудні фарби у прожиті російським народом історичні епохи, не можуть все ж таки залишитися чорною плямою на сторінках його історії.

Я вже мав честь висловлювати у своїх історичних монографіях глибоке переконання, що народ, який, при несприятливих життєвих обставинах, виділяв з-поміж себе Пугачових, "монстрів" Замітаєвих, "головних розбійників" Шагал, Богомолкових, Ханіних, Залізняка, Гонту та всю масу понизових розбійників, цей народ, років через вісімдесят, через три-чотири генерації, здатний вже виділяти з-поміж себе благородних представників до всіх сфер державного та громадського життя — до

сфер літературної, службової, на полі широкої комерційної діяльності, на земську справу, до судового мирового інституту, і представники ці, правнуки і нащадки тих, хто брав участь у "Пугачівщині", "Гайдамаччині", у цих масових історичних вбивствах, нині заправляють громадськими та іншими, вельми складними справами не гірше інших шанованих історичних діячів минулих епох.

У своїх роботах я виходив з того переконання, що тільки у порівнянні з минулими століттями можуть рельєфніше виступати кращі сторони нашого часу, якими ми хотіли б пишатися перед нашим минулим, і, тільки співставляючи темні й світлі явища у житті російського народу, можна побачити пройдений цим народом шлях і як він був пройдений. Тому, з'ясувати повною мірою історію відомої хвороби у державному організмі, написати, так би мовити, лікарняний лист народу за прожитий ним час і показати цей народ у більш здоровому стані — це має бути чи не першим завданням для історика нашого часу та його моральним обов'язком.

Саме такими міркуваннями автор "Пугачівщини", "Гайдамаччини", монографій про політичні самозванства та понизову вольницю виправдовує свою переважну увагу до найбільш темних явищ з нашого минулого. Саме цими причинами він пояснює і переважну увагу не до імен героїв, полководців і державних діячів, чиї заслуги і без нього досить поцінуються істориками, а до знеславлених історією імен політичних самозванців та розбійників, з їхніми отаманами та есаулами, і гайдамаків, з їхніми "ватажками" і названими "батьками".

Ця історична монографія — "Гайдамаччина" — підлягає загальному визначенню моїх історичних досліджень — "Політичні рухи російського народу" (що мають бути виданими найближчим часом), через те, поперше, що й в попередніх дослідженнях, як і в "Гайдамаччині", з'ясовуються аналогічні рухи російського народу як на Волзі, у Пугачівщину і у розпалі діянь понизової вольниці, так і на Дніпрі — в останньому політичному спалаху південно-російського народу, який "уманською різнею" закінчив свої ненормальні політичні стосунки з поляками та поклав край історичним рахункам з ними; а по-друге, тому

що рух народу у Поволжжі і у Подніпров'ї був викликаний одними і тими ж історичними та фізіологічними умовами життя російського народу обох половин нашої великої вітчизни, східної та західної.

С.-Петербург. 1 червня 1870.

Розділ I

Кривава народна смута, відома під назвою пугачівщини, завжди здаватиметься неповною картиною великого руху народних мас другої половини минулого століття, якщо не буде співставлена з іншою, не менш кривавою смутою, майже у той самий час затіяною другою половиною російського народу, хоч і значно меншою, і на іншому краю російського царства. Ми говоримо про народний рух, відомий під назвою "коліївщини" або "гайдамаччини", заключним актом якого була знаменита "уманська різня", що має повне право посісти таке саме помітне місце в історії масових людських злочинів, як "Варфоломіївська ніч" і "сіцилійська вечірня".

Історія гайдамаччини має таку саму причетність до історії пугачівщини, як історія південно-російського народу до загальної історії Росії. Російський народ, внаслідок етнографічних та історичних причин, був розбитий на дві великі половини, з яких одна стала відома в історії як великоросійська гілка російського народу, а друга — малоросійська, і внаслідок тих самих причин обидві половини довго жили окремим політичним життям, допоки не возз'єднались остаточно у минулому столітті.

Хоча та й друга половини російського народу жили під різними історичними умовами і кожна виробила для себе відповідні цим умовам державні форми: перша — монархічні самодержавні з успадкуванням влади, друга — республіканські на виборних засадах, поставлених в основу політичного існування держави, однак і в тій, і в іншій державі, і в монархічній, і в республіканській, ядро населення складали люди

невільного стану і життя цих невольних мас, при діаметрально-протилежних формах правління, мало досить помітну схожість й в тій і в другій половині Росії. Схожість ця, у свою чергу, призвела до однакових проявів народного духу і там, і тут і при тому майже одночасно, тому що і там, і тут було однаково важко жити невольним класам, власне, народу. І там, і тут народ, поставлений у важкі умови залежності, заявив про свої страждання кривавим протестом проти тих, від кого він залежав і його вважав винуватцем своїх страждань. У Великій Росії, власне по південно-східних її околицях, пригнічений народ різав поміщиків і чиновників (пугачівщина і понизова вольниця), у Малій Росії, теж по околицях тільки південно-західних, він різав поміщиків-поляків та євреїв (гайдамаччина, коліївщина і, власне, уманська різня). Останній, найстрашніший спалах гайдамаччини, співпадає з 1768 роком, з тим роком, коли у другій половині Росії найпомітніше визначилися руйницькі дії понизової вольниці, що закінчилися пугачівщиною і розбійницькими прохідками "чудовиська" Замітаєва вздовж Волги та Каспійського моря.

Як пугачівщина, так і гайдамаччина є природним і неминучим продуктом невдало складеного політичного устрою обох половин російського царства — і монархічної, і республіканської. Тільки до цих пір історики помилково розуміли, в чому саме полягали причини незавидного стану південно-російського народу і, внаслідок цього, хибно тлумачили і самий виток народних рухів, які завершилися уманською різнею.

Давно прийнято за незаперечну історичну істину, що південно-російський народ було доведено до політичної, так би мовити, безвиході нерозумністю польського панування на Україні. Усі одноголосно звинувачували польських панів у нелюдському ставленні до народу, в абсолютизмі права, як економічного, так і громадського, яке пани нібито так жорстоко застосовували до своїх південно-російських селян. Звинувачення ці стали ходячими фразами, однак, правди у них лише наполовину. Письменники, для яких російські інтереси ближчі за інтереси польські, усю вину у нещастях південно-російського народу складають на поляків. З свого боку, письменники, для яких польські інтереси дорожчі від російських, відводили від себе ці звинувачення і звалювали їх на

самий південно-російський народ і на козацтво. Як ті, так і інші письменники керувалися у такому випадку відгуками близько зацікавлених у справі сторін. Перші писали переважно на підставі історичних документів, залишених нащадкам стороною їм більш близькою, зі слів і паперів південно-російських історичних діячів, які не скупились на звинувачення своїх ворогів; другі писали зі слів і паперів, залишених саме цими ворогами. Природно, що південно-російські історичні діячі говорили тільки про те, скільки зла заподіяли південно-російському народу "вражі ляхи", і при цьому промовчали про те, скільки зла заподіяли цьому народу вони самі, їхні сподвижники і поміщики. А що вони багато зла заподіяли південно-російському народу, — це незаперечна істина, хоча про це ніхто з них і не згадував, а за ними, само собою зрозуміло, не згадують й їхні історики.

Ось на цей бік історії південно-російського народу у XVIII столітті ми й маємо намір звернути особливу увагу, тому що досі усі історики залишали його в тіні, і на подив ми побачимо, що не в усьому винні поляки, але що, до половини XVIII століття, південно-російський народ був доведений до безвиході своїми власними законами, своїми власними порядками і в особливості своїми власними владою і поміщиками: не все душив лях, а й свій рідний брат, який піднявся і розжився за рахунок іншого, меншого брата. Ми за необхідністю маємо переконатися, що багато з південно-російських історичних діячів минулого століття, які досі вважалися героями і мучениками за свободу свого народу, постануть у зовсім іншому непривабливому світі: герої перетворяться на грабіжників, а мученики за народ — в мучителів цього народу, який, був би він більш далекоглядним, повісив би цих самих героїв та мучеників на одній осині разом "з ляхом, жидом і собакою", як це він робив під час уманської різні.

Пояснити страшне кровопролиття, зроблене гайдамаччиною, звірством запорозького козацтва, яке при своєму політичному здиханні, востаннє захотіло погуляти на могилах панів і жидів, було б так само недалекоглядно, як, пояснювати початок і страшний характер пугачівщини якимись інтригами та появою самозванця. Так само було б несправедливо приписувати південно-російській голоті звірячу

кровожерність, властиву його особистому характеру і темпераменту. Звіряча кровожерність у цілому народі, як і в окремій людині, викликається надто сильними причинами, і при тому тимчасовими, але далеко і не завжди темпераментом. Темперамент південно-російського народу і в XIX столітті, без сумніву, залишився таким, яким був і в XVIII, а між тим цей народ не спричиняє ні з того, ні з сього поголовної різни, не зазнає епідемії вбивств і грабунків, як це було рівно сто років тому: і в 1768 році він був таким самим тихим, покірливим і поетичним народом, яким є і в 1868 році, і в 1768 році великоруський брат дорікав йому за апатію і лінощі, як дорікає і в 1868 році. І при всьому тому, цей народ майже поголовно став вбивцею, яким 1774 року став і великоруський народ, який вочевидь, до 1774 безмовно терпів і поміщице засікання, і воєводський грабіж, і московську тяганину, і канцелярські "пристрасні" батоги, і комендантські зелені шпіцрутени. Людина нелегко зважується на вбивство, і якщо вже вирішує вбити когось, то у такому випадку вона тільки робить невільний важкий, але неминучий вибір з двох зол — або самій бути вбитою, загинути на шибениці, померти від цинги у тюрмі, сконати з голоду, або, щоб врятувати себе — вбити іншого. Такий самий болісний, але неминучий вибір належало зробити у XVIII столітті і південно-російському народу кожного разу, коли він змушений був братися за гвинтівку, за цеп або за дубину. Такий самий вибір випав йому на долю і перед гайдамаччиною, що ми й покажемо у послідовності фактів на нижче поданих сторінках.

Ці факти ми знаходимо у законах, з допомогою яких керували південно-російським народом, у суспільному та економічному ладу, що довів до зубожіння на благословенній плодючості землі, у ставленні до влади, до поляків, до поміщиків, як чужих, польських, так і до своїх, кривих, у багатьох інших сферах життя. Все це ми покажемо послідовно.

Південно-російський народ був доведений до жахливого стану, а через це і до ножа — по-перше, неподобством законів, що ним керували.

Основним законом, що керував південно-російським народом і віддавав його у кабалу як пану-поляку, так і пану-українцю, був Статут Литовський. Цей дивовижний юридичний кодекс, в основі якого були республіканські форми законодавства, діяв у XVI столітті, а також продовжував діяти і в XVIII столітті, тоді як одна половина Малоросії була під монархічним протекторатом Росії, а друга — під республіканською опікою Речі Посполитої. Поруч з республіканським кодексом, сповненим найбільш варварськими абсурдами (про них йтиметься нижче), діяли так звані великоруські "государеві укази", що виходили з принципу самодержавної влади. А поруч стояли й юридичні абсурди так званого Магдебурзького права, в якому юридичних безглуздь найжорстокішого змісту було не менш, ніж у Литовському Статуті, і вони видавали з головою слабкого сильному, бідного багатому. Цій юридичній плутанині допомагало ще й Бог зна навіщо приліплене сюди саксонське право чи так званий "саксонський порядок", — і до цих чотирьох збірок абсурдів, за свідченням сучасника, відомого Теплова, звертались тодішні юристи і судді, аби будь-яку людську справу і людський стан зробити безвихідним. Ці законодавства чотирьох різних форм і напрямків, із зовсім протилежними основами та одна одну заперечуючими статтями, були здатні остаточно вбити юридичне та громадянське розуміння народу, і вони й справді вбили не тільки розуміння, а й сам народ, що виявляється непридатним до державного життя і згас політично, втративши свою автономію разом з тими розумними головами, які верховодили і Річчю Посполитою, і Малоросією і які їх занапали.

У поняттях Литовського Статуту, які спадкоємно і незаймано передавались від XVI до XVIII століття, "людину простого стану", і "стан шляхетський" розділяла така прірва, котру подолати нікому не дозволялось, та ніхто б і не наслідився цього зробити. Шляхтич, який принижувався до якоїсь нешляхетської праці, плямував свою гідність, позбавлявся своїх прерогатив і став на один щабель з іншими "низькими" людьми: тільки наслідився він взяти до рук аршин і оселитися у місті з метою комерційних операцій — його вже викидали з зачарованого кола шляхетських вільностей. Чесна праця вже плямувала благородну людину. Так само, як і бути ріднею людей низької породи. Удовиця-

шляхтянка, яка вирішила вийти заміж за чоловіка "простого стану", навіки втрачала всю свою власність, і тільки ту, що мала від свого чоловіка, а й навіть свій посаг, свою "вітчизну і материзму".

Діти, що народилися від шляхтича і не шляхтянки, належать до благородного стану батька, але з обмовкою, щоб "ремеслом і шинком не жили, і ліктем не міряли", себто не були б купцями; однак, і такий шляхтич, що принизився до ремесла чи аршина ("Лікоть"), "якби шинок і ремесло міщанське і холопське покинув і вчинки шляхетські лицарські наслідував", то знову повертався до стану благородних. Людина, що народилася у простому стані, ніколи не могла набути ні шляхетських прав (хіба що за якісь лицарські доблесті), ні досягти якоїсь посади. Купівля підземельної власності вважалася недійсною і могла бути забраною колишнім господарем, незважаючи на давність володіння.

Карні закони відзначалися вже чисто драконівською жорстокістю, але знову ж таки лише стосовно "низьких" людей. Вбивство дружини чоловіком, сестри братом, брата сестрою та взагалі рівних рівними каралося смертю без будь-якого підсилюючого страту епітета; але якщо холоп завдавав шляхтичу тільки рану, то карався, за термінологією статуту, "строго горлом" (srogo garłem) і, як зрадник, підлягав четвертуванню, що, власне, було не легше від страти за отцевбивство: винного у цьому возили ринком, шматуючи тіло кліщами, потім саджали у шкіряний мішок разом з собакою, півнем, вужом і кішкою, зашивали у мішку і топили у найглибшому місці ріки чи озера. Якби люди простого стану вбили шляхтича, то скільки б їх не було усі каралися смертю, хоч там і сказано, що "три голови простих кладуть за одну шляхетську" — і тільки.

Навіть євреї, яких зневажали усі, ставилися законом вище за південно-російських селян і навіть купців. Перехрещений єврей робився шляхтичем не тільки сам особисто, а й усе його сімейство і нащадки набували дворянських прав назавжди, відтак південно-російський селянин, при всьому жаху, що викликав у нього єврей-орендатор, не міг не жалкувати, що народився християніном.

Такі юридичні неоконформності не рідкісні у статуті. Селянин був нижчий від усього, що тільки могло існувати на його землях, в його рідному краї. Татарин, ворог християнства в очах всієї Європи, та й самих законодавців, особистий ворог Речі Посполитої та її інтересів, навіть він мав більше захисту у законі цього краю, ніж його власний народ, хай навіть цей татарин займався наднізькими ремеслами, продажем скотини, дубленням шкіри, тощо, що взагалі вважалося принизливим.

Звичайна річ, що такі закони захищали тільки того, хто зовсім не мав потреби у цьому і навіть взагалі у будь-якому законі, і не захищали того, хто лише у законі і міг шукати прихистку від утисків сильного. Не дивно, що під такими законами народ жив і не забігав світ за очі лише через те, через що арештант не може біжати, не подолавши міцного замка в'язниці, але як тільки така можливість знаходилася, він відразу ж тікав у степ — чи до запорожців, чи до гайдамаків — все одно, тільки б не лишатися там, де жити вже було не сила. Не дивно, що південно-російський народ, зовсім не схильний за натурою до вбивств, якого і статистика ставить за числом скоєних вбивств нижче від великоруса або іногородця, якому, врешті, дорікають навіть за надмірну апатію і неповороткість, не дивно, наголошуємо, що такий народ раптом виявляється затятим вбивцею, поголовно проливає кров, ніби у сп'янінні, не розбираючи ні статі, ні віку. Дивно лише те, що для цього народу, доведеного до крайнього розпачу і у безвиході змушеного схопитися за ніж, у деяких істориків не знаходиться інших слів, ніж "негідник", "хижий звір", "люди підступні і жорстокі", ніби ті, хто довів їх до такого забуття усього людського, були меншими негідниками, і ніби ті, хто їх систематично грабував і безжально вбивав, мали менше підстав називатися хижими звірами, підступними і жорстокими.

На доказ того, що малоруські пани не гірше за поляків гнобили свій народ і довели його до гайдамаччини, ми маємо дорогоцінне свідчення людини, яка жила під час гайдамаччини і не належала ні до тих, хто приховував витівки поляків, ні до тих, хто замовчував вчинки малоруських панів. Свідчення це належить Григорію Миколайовичу Теплову, члену малоросійської колегії. За царювання Єлизавети Петрівни складена ним

записка під назвою: "Про непорядки, що відбуваються від зловживання прав і звичаїв, підтверджених громадянами Малоросії". З правдивою наочністю він зображує безвідрадную картину стану тодішньої південної Росії і переважно південно-російського народу. Він не потурає ні польській, ні південно-російській стороні. У його викриттях "хижими звірами", "людьми жорстокими і підступними" постають не ті, хто з відчаю хапається за ніж, біжить у степи і ліси, а ті, хто їх доводить до цього. У цьому гріху винні усі, хто користувалися владою у південній Росії, стояли біля гетьманської булави, "отаманського пернача", словом, усі, хто не належав до народу, селян, голоти. Ото й були хижаки і гнобителі народу: у грабежу винні і гетьмани зі своїм почтом, і гетьманські дружини (дружина Скоропадського по смерті чоловіка захопила не тільки військову казну, а й ті гетьманські клейноди, якими вони як особи обрані користувалися довічно); хижакими і душителями не тільки народу, а й вільних козаків є сотники, полковники, есаули, писарі, судді; а чим багатшим був поміщик, тим ширше йшов його грабіж, тим більше народу стогнало під його панською "владною рукою". Ні правильного суду, ні законного розподілу прав, ні майнового та особистого забезпечення — нічого не існувало у південній Росії XVIII століття: над усією країною панував деспотизм тільки тих осіб, які встигли захопити силою і обманом хто булаву, хто пернач, хто військову чорнильницю з пером (секретарське здобуття), хто побільше награвував землі, лісів, млинів, заводів, рибних ловитв і пасік.

Рідко народ, яким би він не був, з докором говорить про свою власну країну, чи у піснях, чи в переказах, а південно-російський народ і досі з докором говорить про свою благословенну Україну. І досі українець не добром згадує своє минуле:

Як од кумівщини та до хмельнищини,

Як од хмельнищини та до брянщини.

Як од брянщини та й до сего ж бо дня,

Як у землі кралеvській та добра не було...

І справді не було добра у південній Росії, як про це свідчать письмові документи того часу.

Відносно правління старшин Теплов говорить загальною різкою фразою, що "все тоді, перетворене на свавілля, не правом і законом керувалося, а силою і кредитом старшин, які діяли серед простого народу, або краще сказати — обманом письменних людей". Ці свавілля та обман зробили те, що у тій країні, де угіддя мірялися не десятинами, а десятками верст в окружності, де землі на кожного мужика було стільки, що й оком не охопиш, де чорнозем відзначався легендарною плодючістю — на цій землі народ було доведено до безземельності, а дрібні власники записувалися у цілувальники до багатих, аби було чим жити і сім'ю годувати. Усім цим земним раєм заволоділо панство: там володів поляк, там свій сотник, що розжився за рахунок козаків, там попи і монастирі. Народ міг розраховувати на так звані "дикі поля", на вільні землі, але й ті були захоплені багачами, і непутящий закон санктував ці давні загарбання, між якими були й новенькі, і все це йшло під назвою "старих займів". Дозволений законом, грабіж йшов далі і далі. Впливові люди не зупинилися на загарбанні земель, гребель, млинів і рік: вони почали присвоювати людей та їх волю. Спочатку закабали посполитий люд, а там вже мали прощатися з волею і вільні козаки, на яких, по всьому видно, трималася уся сила держави. Величезне військо, що колись жахало татар, а у годину смут — і поляків, потроху зникало, і самі хижакі не розуміли, куди воно поділося, тому що один хижак не знав про дії іншого, а якщо й знав, то не уявляв, що грабіж набуває такого розмаху — грабіж державних земель, казни, угідь і людей. Ревізії йшли за ревізіями, та після кожної народу у Малоросії, на диво, ставало все менше, кудись зникали й козаки. І мору нібито не було, голоду теж, татари не забирали народ до полону цілими областями, а між тим населення зникало, Малоросія спустошувалась. Почали було пояснювати це тим, що народ нібито тікає за кордон, у Польщу, а виявилось, що він мучився у маєтках хижаків, які при ревізіях приховували число вкрадених у держави душ і знову грабували до наступної ревізії. Старшини, чиновні

та грошовиті люди робили, що заманеться, нічого не боячись, не підкоряючись жодним законам і розпоряджаючись як завойовники — жили "без страху", як говорить сучасник. Для прикриття усіх неподобств управління беззахисним краєм застосовувалися "засоби вельми нахабні і не важкі". Проте чиновні і грошовиті люди не дуже то й турбувались, аби приховати свої безчинства: вони бешкетували "відкрито, тим більш, що далекі відстані та надія на судові порядки їх прикриють". Та ще й на захист їм була й кругова порука: оскільки усі були заплямовані, огульне грабіжництво спокійно існувало при "взаємній один одному допомозі".

Ось таким було життя у вільній Малоросії з її республіканськими формами правління. Та це лише один бік життя, інші були ще більш темні і безвідраді.

Південно-російський народ вважав нестерпним ярмом польське панування. Служіння польським панам він називав "полоном вавілонським", "працею людською єгипетською". Страждання Малоросії під польським протекторатом стало для істориків загальним місцем, що повторюється ними на всі лади. Народу, значить, треба було перепочити після Хмельницького, особливо у XVIII столітті, коли ляхи володіли тільки частиною Малоросії, а решта була вільна і керувалася не чужинцями, а своєю виборною владою. Але саме тут народ і відчув оту саму єгипетську неволю, та не тільки у "ляха собаки", а у рідного "пана-брата", з яким одним хрестом хрестилися, один борщ їли, тільки він — срібною ложкою, однією мовою говорили, та тільки він був безсердечним до свого бідного брата. І вже з цієї неволі єгипетської нікуди було не втекти, бо у самій обітованій землі народилися єгипетські фараони і закабалили народ новою єгипетською роботою.

Малоросія вочевидь руйнувалася. З сильною, грізною для сусідів держави вона перетворювалася на слабку, беззахисну країну. За кількістю свого населення вона могла поставити під рушницю 60000 тільки "спискових або реєстрових козаків, а з виборними її армія могла б вийти у поле у кількості 150000 воїнів. Між тим, вже у середині XVIII століття виявилось, що хижацтво зменшило цю армію не на десять, не на

двадцять, а на 500%: півторастатисячна українська армія перетворилась на п'ятнадцятитисячну. При розгляді справ виявилось, що старшини, які захопили державні землі разом з селами і козаками, самі собі написали фальшиві купчі на ці маєтки, і були приклади, коли який-небудь пан, пожалуваний у сотники тільки 1745 року, ще 1737 року підписувався під фальшивою купчею сотником. Все це було відомо і суддям, і гетьманам, та "воспященія нікто не чинил", бо в такому разі довелось б "воспящати" самим собі чинити неподобства. Ті, хто був вільним і сидів на вільних землях, доведені панами до зубожіння, самі продавали їм і свою землю, і свою волю. Таким чином щороку південно-російський народ чимдалі все більше перетворювався з вільного на кабального, а поміщича влада все чимдалі поширювалася та зміцнювалася. Найвільніша держава майже непомітно ставала кріпосницькою, а південно-російські пани ставали такими кріпосниками, якими не вдавалося бути навіть полякам, котрих так боявся південно-російський селянин. Цих сумних сторін південно-російської історії не торкалися історики, а якщо й говорили про безвиразний стан Малоросії, то винували у цьому зазвичай поляків, не відаючи, а, може, вдаючи, що не відають про те, що ролі в Малоросії у XVIII столітті змінилися, і нащадки героїв — захисників українського народу стали його таємними мучителями. Звичайно, цього могли не знати історики, і через те південно-російські письменники-патріоти, як Георгій Каніський, оплакуючи втрату Малоросією державної незалежності, бачили чи намагалися бачити в її минулому тільки позитивні, поетичні події і не помічали поганого, що свідчило про розклад суспільного ладу і основ державності. Якби південно-російські патріоти придивились пильніше до історії XVIII століття своєї батьківщини, вони, можливо, дійшли б сумного висновку, що в їхній державі давно назрівали елементи розкладу, а, може, вони б поставили собі й таке запитання, яке виникає само собою, як тільки замислилися про долю Малоросії як держави: чи не було причиною недовговічності політичного життя Малоросії її тривале політичне єднання з іншою, також політично неспроможною державою? Чи не заразився організм Малоросії тією невиліковною хворобою, на яку страждала Річ Посполита і яка звала її у могилу? Це досить серйозне питання і відповідь на нього, на жаль, ствердна. Малоросія як держава підхопила від Польщі смертельну

хворобу, яка найбільше лютувала якраз у ту епоху, котру ми тепер розглядаємо. Така сама політична нетактовність, як і в Речі Посполитій, таке саме панство, що зробило з народу робочу скотину, така ж байдужість до державних інтересів, ті ж самі партії та інтриги, той самий вбивчий деспотизм при удаваній республіканській волі — все це подарувала Малоросії Польща, і цим дарунком, згубила того, кому дарувала і свою волю, і свою державну розбещеність. В цьому плані історія Малоросії і Польщі нагадує поетичну казку Вайделоти у Конраді Валленроді Міцкевича про те, як зачумлений воїн приходить до ворожого стану і, перецілувавшись з усіма ворогами, заражає цілу армію. Врешті гине сам, але й усі вороги теж. Так загинула і Малоросія, прийнявши смертельну хворобу від Польщі, котра загинула й сама.

Розділ II

Як би там не було — чи то Польща передала державному організмові Малоросії свої смертельні хвороби, що ніби гангрена роз'їла її політичне тіло, чи Малоросія загинула від власних хвороб, — тільки у XVIII столітті в ній були всі ознаки політичного розкладу, і гайдамаччина була природним і неминучим симптомом невилікованої хвороби держави.

Але простежимо далі той внутрішній хаос, серед якого зароджувалася гайдамаччина, так само, як серед внутрішнього безладдя Росії зароджувалася і достигала близько того ж часу пугачівщина — двоє рідних дітей деспотизму, не державного, а так би мовити сімейного, патріархального.

Грабіж земель панами у південній Росії закінчився тим, що пани привласнили усю Малоросію і нікому не поступалися й клаптиком землі: ділянку, що до пограбування земель коштувала п'ять полтиників, згодом було не купити і за двісті карбованців, а через те безземелля стало долею усіх бідних. Козаки все частіше ставали "мужиками безгрунтовими", а потім поповнювали розряд голоти, для якої був один порятунок від голоду — гайдамаччина. До цих безгрунтових приєднувались "подсуседки" і "пишетные". Податки, між тим, були

спустошливі, хоч казна від того зовсім не поповнювалась — все розходилося по руках тих самих панів, сотників, збирачів і писарів. За висловом Теплова, скрізь панувало "великое воровство народных сборов".

Ще Петро I звернув увагу на злиденний стан Малоросії. До нього дійшли скарги пограбованого народу і доноси козаків на власних старшин. Відкриті згодом слідства виявили безліч зловживань. Майже усі найголовніші старшини, під якими стогнала вся країна, були заарештовані і посаджені до петербурзької фортеці у 1724 році. Це ті самі особи, яких недалекоглядні противники Петра і такі ж самі підтримувачі південно-російських порядків не забарилися канонізувати і ввести у сан героїв та захисників свободи. Хоча герої ці були гідними шибениці і каторги, у наступне царювання їх помилували. До того ж, арешт головних грабіжників Малоросії не врятував її від легіону наступників і помічників, від хижаків, так би мовити, таємних неофіційних: поки вони сиділи у фортеці, інші продовжували грабувати і гнобити народ. Мало того: коли забирали одних офіційних хижаків, ті, що залишились, негайно надсилали контрдоноси, звинувачували народ, саджали до острогів тих, хто насмілювався скаржитись, відбирали у них майно, і так повертали справу, що виплутували з неї своїх. Врешті виходило, що будь-яке розпочате слідство про зловживання південно-російської влади, як би суворо не велося, "всегда было долговременными многими ябедами заплетено и никогда доброго конца не воспринимало". Для того, щоб це "заплетіння" діяло надійніше, винуватці та їхні партизани вдавалися до хабарів, розкидалися награбованими скарбами, підкупали чиновників — і знову купували собі право на грабіж країни та гноблення народу. У Петербург з Малоросії летіли багаті презенти "милостивцям", дорогі коні під дорогоцінними чепраками і з срібними, позолоченими стременами, турецькі шалі, золоті кубки і карбовані золоті монети. Винуватих хижаків відпускали на волі "у чеканні від них виправлення" — та цього "виправлення" не побачила ні Малоросія, ні Росія. А далі до Петербурга поспішали нові донощики, починали нові справи. На доноси приходили передоноси, що "запліталися" наклепами на донощиків, суперників. З однієї справи виникало десять з контрмінами

супроти попередніх, з новими ябедами і новим підкупом. І знову ж таки закінчувалось тим, що "соперники сыскивали способы ябеднических доносителей опровергать долголетнею волокитою и напоследок вековечным разорением жизни их".

Ми вже згадували вище, яка існувала плутанина у законах нещасної Малоросії. Це була мішанина з чотирьох різних законодавств, часом діаметрально протилежних, як от закони монархічні і республіканські. Одного судили за Литовським Статутом, другого — за магдебурзьким правом, третього — за саксонськими законами або "порядком саксонським", четвертого — за указами государя, а декого і по всіх чотирьох законодавствах разом. Кого яким законом хотіли судити, таким і судили — вибрати було з чого. Якщо не було статті з суворим покаранням для того, кого неодмінно хотіли стратити у Литовському Статуті, її шукали у "Магдебурга", не знаходили там, зверталися до інших законодавств. Якщо ображений був правим за монархічними законами, його засуджували за республіканськими. Мало цього юристи у крайніх випадках застосовували і "право громадянське", і "право натуральне": якщо людина, особливо ж бідняк, безвинна за правом громадянським, її ув'язнювали і били киями за правом натуральним. Плутанина страшна! А між тим уся ця законодавча плутанина, усі ці юридичні абсурди лягали важким тягарем на країну; йшлося про життя і смерть народу. Тільки у хаотичному стані законодавства могли довгий час існувати такі страшні і аморальні юридичні парадокси, що звалися статтями діючих законів: "якщо шляхтич заб'є до смерті простолюдина" і позивач (?!) семи шляхтичів же не знайде у свідки цього, то шляхтич, "хоча й розбійник, відприсягнутися може"! (розд. 1, арт. 24). Що це як не узаконення вбивства, тільки вбивства "низьких людей" благородними, а зовсім не навпаки. Де ж мужик знайде сім благородних свідків, коли шляхтич і пан стояли один за одного і ладні були утопити холопа в ложці води. Врешті, якщо такий вбивець-пан навіть і від присяги відмовиться, "то платитиме тільки невеликі гроші за голову" (розд. 12, арт. 1). Або, приміром: "порушник іменних указів" карається смертю, а за литовським республіканським статутом — тільки шістьма тижнями в'язниці, як за образу короля у республіці.

Ось чому Теплов мав повне право кинути Малоросії свій різкий відгук: "здавна сильні безсилим нападами грабують і ображають". А у цих сильних, за його словами, "влада, майже необмежена, а взаємне поєднання думок нерозривне".

З історії пугачівщини бачимо, що серед зол, які давили Росію і підняли замордований народ на кровопролитний бунт, було невлаштоване судочинство, яким займалися люди із "затмареними душами" за висловом імператриці Катерини II. Таке саме судочинство з такими ж "затмареними душами", чи не гірше, випало й на долю Малоросії. Люди, які заправляли справами у цій країні, за виразом Теплова, "суть великі ябедники", і про тямущих законників зазвичай говорили у той час, що вони люди "з оборотом", тобто такі, які з будь якої ситуації могли викрутитися і повернути справу, як їм треба, завдяки безладності законів. Це були "судьи проницательные и скороспелые на все ухватки ябеднические". Тому-то справи у Малоросії тягнуться по судах ще довше, ніж у Великій Росії перед пугачівщиною: позивачі завжди були невдоволені рішенням справ; апеляції йшли за апеляціями — з "сотенної у полкову", з полкової до генерального суду, з суду — до військової канцелярії, до гетьмана, звідти до колегії, правительствующого сенату, до государя. Процеси тяглися десятками років. Один козак в іншого "відібрав плітку, батіг чи пужално" — і процес з цього приводу тривав понад вісім років. Один бунчуковий товариш відігнав у другого вісім гусей — процес тягнувся шістнадцять років!

"Сія ябеда у такому у них предаті і пошані (говорить Теплов), що найчастіше батьки найкращих родів таку освіту дітям дають: навчивши читати і писати російською, посилають до Києва, Переяславля або Чернігова для навчання латинській мові, якої тільки почнуть вчити, як поспішають повернути і записати в канцеляристи, де... стають вони сотниками, хоча козаки, які його оберуть, раніш і ймення його не чули".

Ось ці нібито виборні сотники й старшини, діти поміщиків і самі поміщики, ось ці пани і були лихом південно-російського народу. Із званням бунчукового товариша і військового канцеляриста були

пов'язані чималі "авантажі". Вони користувалися "великою салвогвардією": кому б такий пан не зробив кривду, і де б це не було — у будь-якому полку чи повіті, на нього ніде не можна було поскаржитися, тільки гетьману. Зрозуміло, що усі бідняки, селяни чи козаки зазнавали безліч образ від цих "салвогвардійців": до пана гетьмана надто далеко і надто велика сміливість — шукати управи на високо поставлену особу. Ось ці пани і нишпорять по всій Україні, нікого не боячись, "грабують і часом розбивають у всіх віддалених кутках Малоросії".

Таким було у загальних рисах так зване "малоросійське право" або воля. "Воно суддю робить хабарником нечуваним і володарем народу, а суди — продажними; воно бідних простих малоросіян утискає; воно, наостанок, і командуючому шефу робить затемнення і спотикання правду супроводити корисною резолюцією". Куди не поглянеш, скрізь "божевілля і безлад". Громадський та економічний порядок підтримувався не правами та вільностями, що були гірші за неволю, "а грабунком та наїздом сильного на безсильного".

Наведемо деякі дані, що доводять, до яких неподобств були доведені усі відношення у цій бідолашній країні:

"Поміщики малоросіяни", які найбільше живуть "без ніяких справ", тобто марнучи час у гульбі та на полюванні, "мають найголовнішу вправу в тому, що за ліси, очерет, за степи і млини, за підтоплення греблі один на одного наїжджають озброєною рукою, а через те виходить багато смертовбивств".

Почавши процес, поміщики "тягаються років до десяти і двадцяти, спустошуючи свій дім на користь суддям, і обтяжуючи головний суд по апеляціям нескінченними ябедними процесами — цим самим розорюючи себе". Все це так нагадує, як у Гоголя два друга посварилися через "гусака" і обидва розорилися через безкінечні процеси, і, врешті, свиня вкрала їхню справу.

Між тим, ці предки Іванів Івановичів та Іванів Никифоровичів утримували в жорстких лабетах не тільки селян "ґрунтових і безземельних", не тільки "підсусідків" та "злиденних", а й вільних козаків, бо "як можливо, щоб козак, бідний і безпорадний, не підкорився сотнику у сотні чи сильному поміщику у тому селі, де він козакує? Будь-який сотник ще не встигне на свою сотню заступити, як йому козаки вже і дім будують, вони ж і перші сінокосці для його скотини і перші підводчики, не кажучи вже про інші послуги".

Поміщики, звичайно, "націджували" у себе вина стільки, що не могли "вишинковувати" (розпродати у власних маєтках, і тому більшу частину віддавали нібито на комісію козакам, особливо таким, які найвірніше у них "замотатися" могли. Коли ж козак справді замотувався, тобто не міг усього виплатити, то поміщик, "вимучивши у нього обрік" (посвідчення про борг), бив на нього чолом, і у козака віднімали землю, будинок, а сам він йшов у ярмо до поміщика. Таким чином і без захватів козаки "перетворювались на мужиків". А ті останні — "малий народ, або сарана, тобто мужики, лишаються без шматка хліба і вмирають з голоду, або віддаються в роботу і підданство тим, які... з запасом живуть". І знову ж таки все йде до панів, старшин та "їх свояків".

Врешті, злиденному стану південно-російських селян сприяло ще одне зло, якого не було у великій Росії напередодні пугачівщини, — це вільний перехід селян з місця на місце, обставлений такими умовами, що селянин, причому не тільки податного стану, а й дрібний землевласник, неодмінно розорявся. Вільне пересування селян, як воно сприймалося у Малоросії, було причиною того — за словами сучасника, що "бідні поміщики час від часу стають все біднішими, а багаті — багатшими; а мужики, не відчуваючи своєї загибелі, стають п'яницями, неробами і жебраками, вмираючи з голоду на благословенній плодючості землі".

Цей вільний перехід був згубним за таких причин: багаті поміщики, у яких було "рясно земель — чи пограбованих государевих, чи забраних за шинковий борг, чи спустілих після розорення нероб", звичайно підсилали до чужих селян свого слугу переважно у маєтки бідних поміщиків. Слуга

спокушав селян великими пільгами. Таким чином поміж селян проходила чутка про те, що у якогось поміщика віддають землю задарма та ще й з певними пільгами. Подібні чутки й досі хвилюють усю Росію, особливо, коли надходять вісті, що на Яїку молочні ріки — масляні береги, що в Анапі дають багато грошей на поселення, а на Амурі кожного поселенця роблять поміщиком над китайськими селянами. Так було і в Малоросії. Шпигуни багатих поміщиків, переходячи з села у село, хвилювали народ таємними обіцянками, а між тим на землях цих поміщиків, які хотіли залучити до себе чужих селян, виставлялися великі дерев'яні хрести з писаними об'явами для письменних, а для неписьменних позначалося "просвердленими щілинами" на скільки років переселенцям обіцяють пільги від усіх "чиншів", тобто оброків і панщини. Селяни ж з свого боку, блукали з одного місця на інше, шукаючи, чи немає де хреста і скільки на ньому просвердлено щілин. І ось мужик "прочує про новий заклик на слобідку і шукає нового хреста, ось так весь свій вік блукає і ніде не заводить свого господарства, таскаючи за собою з села у село і свою сім'ю". Все це новий привід до розорення селянина: знаючи, що незабаром доведеться шукати хрестів і щілин, вони не заводять свого маєтку, щоб було зручніше потайки виселитися, бо інакше "поміщик під приводом того, що все, що має мужик, він нібито нажив на його поміщицьких ґрунтах, провідавши про його наміри, забере собі весь його маєток, на який за статутом він має право".

Так поповнюються і без того багаті маєтки панів-магнатів і бідніють бідні поміщики і остаточно убожують селяни. Магнатам добре жити на Україні: квітнуть їхні маєтки, поповнюються засіки добром і скарбами; до тисяч душ селян додаються нові тисячі; у їхніх степах пасуться табуни коней, отари овець, — і поет наступних поколінь говорить про них:

Богат и славен Кочубей,

Его луга необозримы,

Там табуны его коней

Пасутся вольны, не хранимы.

Кругом Полтавы хутора

Окружены его садами,

И много у него добра,

Мехов, атласа, серебра

И на виду, и под замками...

Зате недобре жити бідному народу на Україні.

Таскаючись від хреста до хреста весь свій вік, він нічого не здобуває, поки остаточно не заспокоїться під могильним хрестом. Та більш пристрасні натури не миряться з таким страдницьким життям, і, не стерпівши гноблення, йдуть світ за очі, хто у Запорозжя, хто у гайдамаччину.

Вдивляючись ближче у стан тодішньої Малоросії, мимоволі дивуєшся, як тільки могла існувати держава з таким обурливим ладом. Читаєш і не віриш, що все було лише сто років тому, — а між тим справді було і, на жаль, довго залишалося.

"Сії суть такмо генерально вказані непорядки у малоросійському народі (говорить чесний сучасник); та якби знадобилося сіє ясніше показати, то слід лише зазирнути у ведення їх судових справ, у виконання государевих повелінь і у внутрішню їхню власну економію тоді ще багато побачити можна". На нашу думку, і цього вже доволі! Вкажемо хіба ще на одне явище того часу, на ставлення панів до панів (їхнє ставлення до селян і козаків ми вже бачили). У цьому ставленні помічається той самий обурливий становий деспотизм, що проявився в

Малоросії у ще більш грубому вигляді, ніж деспотизм станів у Венеціанській республіці перед її падінням.

Г. Куліш у передмові до видання записки Теплова, наводить один з багатьох сумних прикладів того, що принцип тиску сильним на слабого був себто наріжним каменем, на якому тримався огидний механізм Малоросії як держави. Пан Коржевський, будучи на бенкеті у "поважному домі" пана Горленка, насмілився нагадати господині про старий борг. Обурений цим, пан Горленко подав на пана Коржевського скаргу у полковий суд, і суд примусив того зректися своїх вимог і признатися, що він у домі Горленка "яко пес своєю губою брехав". Але в цьому ще не вся обурливість факту. Огидно те, як ця ревноція була вимучена у Коржевського. Папери свідчать, що пан Коржевський "за опорочення такої поважної особи був покараний публічно на ринку".

У такому безвідрадному стані перебували справи в Малоросії перед гайдамаччиною.

На жаль і сором наш історична безпристрасність зобов'язує нас сказати, що у такому темному світі вимальовується, власне, та половина Малоросії, що не належала Польщі. У такому разі, ніяким чином в історика немає можливості з почуття удаваного патріотизму всю вину за криваві смути гайдамаччини і розорення народу звалити на поляків, як це намагалися зробити деякі письменники, які йшли за давньою, рутинною загальноприйнятою думкою, що у всьому винна Польща. Так, вона винна багато в чому, але не в цьому. Вона винна у політичній деморалізації країни, тим, що дала Малоросії такі форми правління, які згубили її саму, і Малоросію; вона винна тим, що, як казав колись знаменитий південно-російський патріот Мелешко, з їхньої милості "українська кість обросла польським м'ясом і смерділа польським духом". Вона винна в тому, що розбестила вищий стан Малоросії, дала йому свою політичну недалекоглядність, свою громадянську нетактовність, свої жорстокі закони відносно нижчого стану і свій деспотизм, здрібнений до того, що пан пана міг сікти "на коберцу". Вона винна, одним словом, тим, що від тривалої політичної єдності з Польщею Малоросія зробилася

нездатною до самостійного політичного існування. Але в тому, що ми сказали взагалі про стан Малоросії перед гайдамаччиною, Польща не винна, тобто побічно, за законами рефлекса та історичної спадкоємності. Тут в усьому винні коноводи України XVIII століття, її власні діти, що народилися в ній від батьків-визволителів України та страждальців за її свободу, випоєні її молоком та розвивалися під впливом рідної природи матінки-України. Польща вже тоді була відкинута за Дніпро, а на цьому боці орудували українські пани та чиновники, які вряди-годи наїжджали з Санкт-Петербурга. Навпаки, у польській задніпровській частині Малоросії було порівняно краще.

Як на факт, особливо разючий, слід вказати, що саме там, де лютувала гайдамаччина, на правому узбережжі Дніпра, що відійшло до Польщі, польські пани — це може здатися неймовірним при загальноприйнятій думці про жорстокість польських поміщиків до південно-російських селян, які знаходилися в їхніх володіннях, — так от польські пани були милостивіші до своїх південно-російських селян, ніж малоросійські до своїх, які були хіба що не їхніми рідними братами, і що південно-російському селянину було легше жити у XVIII столітті під польським володінням, ніж під своїм українським і російським. В основі гайдамаччини, як і в основі пугачівщини, був протест слабого проти надмірних домагань сильного. У пугачівщину йшли або селяни проти поміщиків і влади або козаки проти урядової регламентації проти утиску їх давніх вольностей. Здається — та воно так і було, — що у гайдамаччину селяни, особливо голота, а також козаки мали б йти проти своїх притискувачів, проти панів і старшин. Оскільки в гайдамаччині, за всіма відомими свідченнями, діяли здебільшого мешканці не правого, польського, а лівого, російського узбережжя Дніпра і становили собою ядро стовпищ гайдамаччини, та й почали її взагалі лівобережці, тобто російські піддані, а польські приєдналися вже пізніше, то слід було б чекати, що грім гряне над головами тих, хто був причиною і бідності, і страждань цієї голоти, хто змусив її кинути рідні хутори і рідні дзвінниці та йти у степ з різнею та пожежами — саме над головами панів і старшин російського лівобережжя. А між тим буря знялася за Дніпром, на

польському узбережжі, де, як ми вже говорили, було порівняно легше жити на той час південно-російському селянину.

Про те, що південно-російським селянам, які відійшли до Польщі, було легше під владою польських панів, ніж тим, які залишились під владою українських поміщиків з приєднанням Малоросії до Росії, на це є документальні свідчення. Що південно-російським селянам було погано, просто нестерпно жити, навіть при протектораті Росії, під владою своїх малоросійських старшин-гетьманів, сотників і поміщиків з тих же малоросіян, ми вже це бачили; але що цим селянам було порівняно легше жити під владою польських панів, ми зараз побачимо.

Після спустошливих війн Хмельницького, центр Малоросії обезлюдів. Це — правобережжя Дніпра, нинішні повіти черкаський, чигиринський і каневський, або взагалі західна Україна. Що залишилося на правому березі після тих війн, — все перейшло на лівий, російський берег. Столиця того краю — Чигирин — була зруйнована. З вцілілих, колись багатих поселень були перевезені на російський берег навіть дерев'яні церкви, які розбирали і складали на вози. Найпрекрасніша і найбагатша частина Малоросії тепер являла собою пустелю, якою лише вовки-сіроманці нишпорили та орли-чорнокрильці клекотом звірів на кістки скликали. Цю пустелю бачив південно-російський літописець Самуїл Величко у 1705 році проїздом на Волині і, подібно Ієремії пророку, оплакував безлюддя славної України. "Поглянувши знову, пише він, бачив просторі україно-малоросійські степи і розлеглі долини, ліси і великі сади, і красні діброви, ріки, стави, озера запустілі, зарослі мохом, очеретом, непотрібною дядиною. До того ж бачив у різних місцях багато кісток людських, сухих і голих просто неба і сказав собі подумки "хто суть сіє"? Тих усіх, про що кажу, пустих і мертвих надивившись, відболівши серцем і душею, як красна і сповнена всіляких благ земля і вітчизна наша україно-малоросійська у Пустелю стала, забуту Богом, і славні предки наші, які тут жили, у безвісті пропали".

Цю пустелю невдовзі оживили поляки і південноросійські переселенці. Почалося заселення Уманщини та Смілянщини — головного

театру дій майбутньої гайдамаччини. Колонізаторами цієї розореної країни стали польські магнати Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Сангушки та інші, хто був тут володарем маєтків до розорення країни. Вони сповістили усій Малоросії, як польській, так і переважно російській, що викликають поселенців на свої вільні, багаті землі, з обіцянкою новоселам пільг від усіх податей та господарських робіт. Це називалося викликати "на волю". Як і поміщики східної України, польські поміщики виставляли на своїх землях хрести з кілочками, що показували, на скільки років дається пільга, і з повішеним на хресті снопом хліба, цепом і серпом.

І ось потяглись українці на вільні землі з усіх місць, де їм було важко жити і де праця не забезпечувала безбідного існування. Хто повертався на батьківщину предків, які покинули правобережжя Дніпра в епоху так званої "Руїни", і селився на "слободі". Хто просто йшов туди шукати щастя, якого він не бачив на російському боці Малоросії. Кого спокушали обіцяні польськими панами довголітні пільги. Йшов на нові вільні землі заповзятливий мужик, тяглася й голота, бігли і нещасні, або, у чомусь маючи провину на батьківщині, хотіли сховати у Польщі свою буйну голівоньку, або просто ті, кого притісняли сусіди, ображали поміщики, словом усі, хто шукають нових місць, нових умов життя і нового кращого добра, як кажуть, добра добувши, кращого не шукають.

На нових місцях приймали і не зовсім чистих людей, як це було і при заселенні Поволжя, особливо іргизьких пустель розкольниками і всіляким набродом, який і складав згодом ядро пугачівщини. У цьому-то почасти й є зовнішня схожість пугачівщини і гайдамаччини, тож у першій, є підстави думати, згодом брали участь деякі з таких особистостей, які брали участь у гайдамаччині, але те, що у понизовій вольниці брали участь чада гайдамаччини, — це вже безсумнівно. "Східці" брали дійову участь у пугачівщині та понизовій вольниці; "східці" ж не останню роль відігравали і в гайдамаччині. Одним словом, і в тому, і в другому народному спалаху позначилося вільне, дике блукання народних елементів, які більш могутньою силою — урядовою регламентацією і тиском поміщицької влади — заковувалися у тісні і не зовсім зручні

державні форми. У цих формах, як і у вузьких рамках, не могли вкластися бродяжницькі елементи, тому що ці рамки стискали їх з усіх боків, дихати було ніяк — та це ще півбіді; російському селянину і бідняку не до чистого і вільного повітря, — а їсти часом не було чого, — і ось дикі та голодні елементи розчавили стискаючі рамки і на свою ж голову погуляли на волі і на просторі.

На правому боці Дніпра "східцям" були раді польські поміщики і тому пільгами заманювали їх до себе, і селянин у цих пільгах знаходив собі перепочинок, якого він давно не бачив на лівому боці Дніпра, під братньою рукою малоруських старшин і панів. Залишився переказ, що князь Ксаверій Любомирський дозволив своїм закликалам оголошувати на ярмарках, на торжках, на переправах і народних зборищах, що до нього на вільні землі можуть йти усі, хай хоч і з чужою дружиною і чужими волами — він і тих прийме і буде захищати їх де потрібно. Край вважався надто багатим і казково плодючим, щоб не привабити новосельців, та до того ж пільгове життя, незначні побори і невелика кількість робочих панських днів — все це вабило українську голоту і простолюду. Казна брала необтяжливе "подимне" (з диму), а панщина складала лише дванадцять днів на рік з хати — дивовижно легке ставлення до панів. Землі родили чудово, просторі степи і луки, озера, ріки і ліси давали можливість усім без надмірної праці нагулювати дешеву скотину, тримати багаті пасіки для меду і воску, добувати сало, улюблену приправу південно-російського селянина, і виціджувати достатню кількість бочок горілки. Запорожжя постачало сюди відмінних і дешевих коней в обмін на місцеві продукти і за фабричні вироби, а також предмети розкоші. А фабричні вироби і предмети розкоші давала Польща. Селянину жилося привільно. Шляхта безневинно багатіла. Магнати вибирали скарби з земель, які ще донедавна були "руїною". Польське дворянство, по всьому, не притісняло українця, принаймні, в економічному відношенні: а це вже багато значить. А якщо й була напруженість у моральних стосунках, то український селянин і польський дворянин бачили між собою велику прірву, яка була вирита ще у давнину законом і передсудом, прірву між паном і хлопом, нащадком Сима і нащадком Хама, то цим диким передсудом селяни не ображалися, вони

й самі вважали себе нижчими від панів, хоч і дивувалися, що хамська тінь не стає довшою від переходу Хама у дворяни: як би там не було, передсуд, успадкований від дикого стану людства, передсуд про білу і чорну кістку не псував відносин між хамітами і симитами. Правда, між тими й іншими існувала моральна прірва, яку поляки вважали не більш як щілиною, однак селяни не поділяли цієї думки і вважали прірву прірвою. Це вже різниці релігій. Поляки хотіли замазати ту щілину — і ось початок розладу між поміщиками у Західній Україні і селянином, власне у тій частині України, де лютувала гайдамаччина, хоч у решті Польщі селянам було важко жити і набагато гірше, ніж у новоколонізованій Україні, у Смілянщині, Уманщині і взагалі по кордонах з російською Україною.

Розділ III

Моральний розлад, що існував між так званими симитами і хамітами у задніпровській Малоросії, між католицькими панами та греко-російськими селянами, був одним з найсильніших важелів, яким була висунута на історичну арену кривава гайдамаччина. Як у всіх історичних переворотках і народних смутах найновішого часу, найголовнішим рушієм стають нерозв'язані економічні проблеми, розв'язання яких йде або ненормально, або насильницькі несправедливо, так і в гайдамаччині, рівно так і в пугачівщині, головним стимулом смуги були заплутані економічні питання. Маса пугачівців рухалися магічними словами — "земля і воля", з додатком слів дешева і безмитна сіль, вільне користування ріками і озерами, винищення дворян, які заїдали і землю, і волю. Гайдамаччина була спричинена також погано складеним економічним побутом селян у східній половині Малоросії, браком землі та надмірним тиском сильних на безсильних. Однак як у піднятті пугачівщини, так і в основі гайдамаччини, крім економічного стимулу, хай і на другому плані, діяв також і стимул моральний. Після всесильних слів — земля, воля, безмитна сіль, озера і ріки завжди лунали слова: хрест і борода, і цими словами Пугачов підіймав на ноги маси народу. У натовпах простолюдинів, що валили до гайдамаччини на Умань, на Смілу і Чигирин, також чулися вигуки: "ксьондзи", "єзуїти", "віра поганська латинська", "ляхи католики".

З цього погляду гайдамаччина є не суто економічним народним рухом, а й релігійним, хоч надто сильного, нестерпного тиску в цьому плані не було ні з боку польських поміщиків, ні з боку католицького духовенства.

Як ми бачили вище, колонізаторами та улаштувачами придніпровської частини західної Малоросії, де, власне, почалася і закінчилася гайдамаччина, були польські поміщики. Діючи досить гуманно, і взагалі набагато гуманніше за україно-російських поміщиків у ставленні до новосельців, до південно-російських селян, надаючи їм економічні пільги, польські поміщики надавали цим селянам і пільги моральні, релігійні. Хоч робили це чисто а практичного розрахунку, бо у противному разі, вони не змогли б заманити до себе українських колоністів і їхні великі маєтки довгий час лишалися б пустелями, однак найближчий і видимий результат був один: вони не гнобили селян ні податками, ні нав'язуванням їм своєї релігії. Та вони не могли залишити країну зовсім без церкви та духовенства. Будучи самі католиками, вони, звичайна річ, бажали і цілком природно, щоб в їхніх маєтках були католицькі церкви з католицьким духовенством. При всьому тому вони будували у новонаселених селах церкви уніатські. Православні церкви будувалися самі по собі старанням селян та часом за почином греко-російського духовенства, яке також стало з'являтися у новонаселених землях. Все очевидно йшло мирно і необразно для обох сторін. Поступово почали з'являтися і католицькі монастирі, так само з'являлись і православні. Польські поміщики, особливо католицькі ченцючі ордени потурбувалися і про народну освіту, про що, на жаль, не могло чи не хотіло потурбуватися духовенство православне, як воно мало опікувалося цим і в російській Малоросії, крім хіба що великих міст, де існували школи. Звичайно, католицьке духовенство мало більше коштів і влади, на його боці були і самі поміщики-католики. Як би там не було, католицьке духовенство і більше вміло, і більше бажало, ніж православне, захопити у свої руки народну освіту країни. Усі школи опинилися в руках базиліян. У цих школах навчалися діти і бідної шляхти, і заможного селянства. Вмілі пропагандисти, базиліяни повели пропаганду найраціональнішим засобом, почавши її з молодого покоління.

Все було б, очевидно, добре, та на щастя чи нещастя — у народі жили спогади про минуле, і притому такі славні, хоч і криваві спогади. На цих самих місцях, де новосельці та українці обзаводились своїм господарством, у цих степах, переораних їхніми плугами, їхні предки під проводом "батька" Хмельницького, лили потоки і своєї, і польської крові за свою свободу, за свою віру, за своїх дітей і за наступні покоління — за них, за тих, хто тепер оре землю і заводить господарство. Під цими плугами, якими вони орали свої лани, іноді хрустіли білі людські кістки, сухі черепа — і ці кістки, ці черепа, можливо, належали їхнім славним і нещасним дідам і прадідам. Діти цих новосельців, граючи у полі, знаходили деінде заіржавілі і поламані шаблі, кулі і стремена — ці шаблі, можливо, також належали їхнім предкам, цими кулями, можливо, були вбиті їхні нещасні діди і прадіди, які відстоювали від поляків цей край, свою свободу і віру. Зрозуміло, що недобрі почуття пробуджували в українських селянах ці мимовільні спогади минулого. Народ, який одного разу пожив самостійним історичним життям, не легко забуває свою історію, і для нього набагато важча втрата політичної самостійності і незалежності, ніж для народу, який ніколи не знав самостійного політичного життя. У новопоселенців західної України були спільні історичні спогади з усім південно-російським народом. А ці спогади говорили їм, як поляки спалили живим їхнього героя Наливайка, як Остряницю та кілька десятків старшин козацьких ці поляки катували страшними муками, і, четвертувавши мученицькі їхні тіла, розвезли по всій Україні, як Зіновія Богдана та сина його Тимофія поляк Чарнецький, коронний гетьман, мертвих викопав з могил і, знущаючись з тіл, спалив їх на ганьбу усій Україні, як той самий Зіновій Богдан вирізав понад 40 000 поляків над Россю, як Тарас Трясило вирізав поляків над Альтою, а Богун топив їх в Інгулі, як поляки запрягали українців і їздили на них, як на волах, як босими примушували їх ходити по льоду — усі поляки і в усьому такі криваві відносини до поляків. Поруч з поляками у спогадах південно-російського народу стояли ксьондзи та жида — і насильницькі хрещення немовлят у католицьку віру, і віддача жидам церков. А там "старці", кобзарі, бандуристи, лірники, сліпі народні поети, мандруючи по торжкам і майданам, або сидячі біля церковних огорож, співають про славу давнину, про предків, про війни їхні з турками та поляками. Один співає:

Ой не розвивайся ти, зелений дубе,

Бо на завтра мороз буде!

Ой не розвивайся, червона калино,

Бо за тебе, червона калино, не один тут згине.

Ой лугами та берегами розвивалися віти:

"Хочуть тебе, Перебійносе, та ляшеньки вбити..."

Ой та не велів же та пан Перебійніс та на коника сісти,

Як почав ляхів, вражих синів, на капусту сікти:

Ой як повернеться та пан Перебійніс на праву руку,

Аж не вискочить його кінь вороненький із ляшського трупу...

Другий співає про те, як у героя українського народу Морозенка ляхи і турки вирізали живе серце:

Ой повели та Морозенка та на Савур могилу:

"Ой подивися, та Морозенку, та на свою Україну!"

Вони ж його а не вбили, а не в чверть рубали.

Ой тільки ж з нього, з нього молодого та живцем серце взяли.

Третій співає про те, як жиди заарендували всі дороги козацькі, всі торги та ярмарки, ріки та озера і навіть церкви українські:

Іще ж то жиди-рандарі

У тому не перестали:

На славній всій Україні

Козацькі церкви заорендували

Котрому б то козаку, а бо мужику

Дав Бог дитину появити,

То не йди до попа благословиться,

Та йди до жида-рандаря та полож

Шостак, щоб дозволив церкву одчинити,

Тую дитину охрестити.

Такі спогади, звичайно, не могли діяти заспокійливо: в них було відлуння і гіркота пережитої слави, і гіркота незабутньої образи. Між тим старі кривдники: ляхи, ксьондзи і жиди всюди були, і хоч досить милосердно панували над нащадками славних українців, та все ж панували, і хоч євреї вже не орендували церков, а тільки торги і захоплювали всю торгівлю — все ж це були "жиди-рандарі", що колись на "славній Україні всі козацькі церкви заорендували" і не дозволяли хрестити козацьких дітей без орендаторського дозволу. Поруч з повновладними ксьондзами українські селяни бачили своїх священників, які у порівнянні з ксьондзами були на другому плані, у затінку, а тому мимоволі народжували у своєї пастви не зовсім приємне почуття і до поляків-поміщиків, і до ксьондзів, і до орендаторів-євреїв.

Іргизькі монастирі під час пугачівщини відігравали важливу роль. У цих монастирях знаходили притулок усі бродяги і безпашпортні, яким ніде було голову притулити. В іргизьких скитах жив знаменитий у пугачівщині розкольничий старець Філарет, до якого польські і малоруські розкольники-коноводи направили Пугачова, який блукав на той час без пашпорту і вже задумав з подачі тих самих розкольників з'явитися під іменем покійного імператора Петра III. В іргизьких скитах остаточно дозріла думка про самозванство і в цих самих скитах, під проводом старця Філарета, були зроблені, так би мовити, перші начерки тієї великої інтриги, що похитнула всю Росію. В іргизьких скитах переховувався Пугачов перед появою своєю під іменем Петра III. Таким чином, фактично почин кривавої драми належить іргизьким скитам.

Таку аналогію явищ і навіть багатьох фактів помічаємо ми і в історії гайдамаччини.

Філаретом української драми був ігумен Мельхіседек Яворський. Як по Іргизах, басейн яких тільки-но було колонізовано, так і в західній, польській Україні, по ріках Росі і Тясміну, знаходились російські монастирі, скити та окремі пустелепроживання. Як іргизькі скити приймали утікачів і безпаспортних, так рівно і в монастирях по Росі і Тясміну знаходили притулок усі безпритульні українці, мандрівники, жебраки і навіть гайдамаки. Мельхіседек, подібно до Філарета, підготував гайдамацьке повстання, дав притулок Залізнятку, як Філарет прихистив Пугачова, і Мельхіседек освятив ножі, якими гайдамаки перерізали потім стільки тисяч поляків і євреїв.

Ще є аналогічні явища у пугачівщині і гайдамаччині, на котрі не можна не звернути увагу, тому що ці явища мимоволі впадають в око при порівнянні гайдамаччини з пугачівщиною. По сусідству з іргизами жило войовниче поселення, що мало часті стосунки з іргизькими скитами. Це — яйцьке військо. Таке саме войовниче братство жило по сусідству з тією частиною України, де грянула гайдамаччина і де жили пустельниками російські монахи по ріках Росі і Тясміну. Це — запорозьке військо. Як яйцьки козаки, так і запорожці мали чимало підстав бути

незадоволеними існуючими порядками: і яїцьких козаків, і запорожців російський уряд втискав потихеньку у державні рамки, і над тими, і над іншими тяжила урядова регламентація, і в тих, і в інших помалу відбирали їхні давні вольності, накладалась урядова рука на їхні порядки та володіння. І там, і тут приходили російські і переважно німецькі генерали, полковники та офіцери, які вводили у напівдиких краях європейсько-німецькі порядки. Результатом аналогічності обставин у тій та іншій країні, так далеко віддалених одна від одної, була аналогічність і дальших явищ. У пугачівщині перше знамено повстання підняли яїцькі козаки і довели цю справу до кінця. У гайдамаччині також запорожцям першим довелося взяти до рук "свячені ножі", якими вони різали поляків і євреїв, — запорожці були на чолі різні і запорожці довели її до кінця.

Взагалі гайдамаччина підготовлялась поступово як у тих самих місцях, де вона грянула, так і у східній Україні, де було важко жити селянам, і у Запорожжі. Знову колонізована задніпровська частина України, при всьому благополуччі її мешканців, як поляків-поміщиків, так і селян-українців, мала все ж таки значний відсоток бродячого населення, яке переходило з правого боку Дніпра на лівий, і навпаки, і переносила вісті до своїх єдиновірців і єдинородцям про те, що в польській Україні, власне, у Смілянщині, в Уманщині, тощо жити добре, що багатств багато, особливо у панів і ксьондзів. Перехід через кордон був легким: скрізь земляки, які прикривали бродяг. У голоти, яка блукала з одного берега Дніпра на інший, нерідко виникало пристрасне бажання пожитися за рахунок панів і ксьондзів, і цю поживу голота вважала не розбоєм, а лицарськими подвигами, продовженням славних війн "батька" Хмельницького з ляхами за віру і справедливу помсту голоти панству за те, що вона бідна, а панство багате, за те, що пан може давити голоту відкрито, а вона може його придушити тільки потай, по-розбійницьки. Ця голота зі свого боку готувала до гайдамаччини і українських селян, що стогнали під ярмом своїх єдинородних панів і старшин. Для запорожців перехід за Дніпро, в польську Україну також не був важким: туди вона приводила на продаж своїх коней; на задніпровських ярмарках, в Умані і Смілій, запорожці закупали вироби польської та європейської мануфактури і привозили у Запорожжя розповіді про багатство

тамтешніх панів і ксьондзів, про владитство ненависних їм євреїв, і розпалювали у своїх товаришах або бажання награвувати польських скарбів, або показати лицарську відвагу у битві з ляхами, як билися батьки і діди, і розшарпавши разом з жидівськими пейсами їхні скрині, набиті золотом і помститися їм за старі історичні образи.

Як у гайдамащині, так і в пугачівщині ми бачили спільні аналогічні явища, як зовнішні, так і внутрішні; однакові мотиви, однакові елементи діють тут і там. По всьому видно, що однакові причини викликали і явища більш-менш однакові. Сама підготовка гайдамащини має багато спільного з підготовкою пугачівщини. Раніше загального вибуху, що цілком вилився у пугачівщину, рухливі сили народні починають діяти вибухами дрібними, розсіяними. Попередниками Пугачова є отамани понизової вольниці: Шагали, Дегтяренки, Букови або самозванці, подібні до Богомолова, і Поволжя хвилюється, партії вольниці роз'їжджають Волгою, бешкетують на Каспійському морі. Але країна ще спокійна. Загального вибуху немає, поки що недоспів його час, і тоді з'являється Пугачов, яким і завершується великий народний рух на південно-східних околицях. На південно-східних околицях Росії було таке ж саме, в той самий час, хоч кількома роками раніше, тому що взагалі південно-західна половина Росії почала набагато раніше жити історичним життям, ніж половина східна. Гайдамацькі спалахи, як і спалахи понизової вольниці, починаються — перші у пониззі Дніпра, до моря, другі — у пониззі Волги, також до моря. Заворушення з околиць переходить до центра. На Волзі діють понизові отамани, або з козаків, або з малоросіян (це взагалі дуже примітний факт), або з дезертирів, а іноді й з селян і навіть семінаристів, поповичів. У дніпровській Україні діють гайдамацькі ватажки — теж отамани, по більшості запорожці, під чиїм знаменом йде все невдоволене, самотнє, сіромашне, йдуть ті, кому немає чого втрачати у житті. Головний набрід у згрях понизової вольниці, як ми бачили, складала безпритульні голови, або доведені до розбою нещастями, або пропащі гуляки. На Волзі діє "гольтьба", за Дніпром, в Польщі — голота, що одне й те саме не тільки в етимологічному, а й в логічному розумінні слова. І там, і тут діють "бурлаки". У піснях понизової вольниці мати каже сину, щоб він не знався з "бурлаками":

Не водись, мой сын, со бурлаками,

Со бурлаками, со ярыгами.

Не ходи, мой сын, во царев кабак,

Ты не пей, мой сын, зелена вина —

Потерять тебе буйну голову...

У гайдамацькій пісні українська понизова вольниця також називає себе "бурлаками":

Свиснув вітер, свиснув,

Загула холодна хвортуна,

Слівце Максим писнув —

Збиралась дружина.

Дві тисячі бурлак

Лепнули на Україну польську,

Рушили вони із байрак

Дати ляхам хлосту.

Ой годі ж нам, козаченьки,

Рибу по Дніпру і Богові ловити,

Сідайте в човники, бурлаченьки,

Та підем жидову і ляха палити.

Зібрав Максим, зібрав бурлак,

І всю Україну збунтував:

Тисячу сіромах, тисячу гайдамак

І ватагу свою звербував — і т. д.

Понизова вольниця роз'їжджає на легких човниках, "добре прикрашених", а іноді у жалюгідних човниках. Українська вольниця теж гуляє у човниках, поки не вибралась на польську землю. Одним словом, поволзькі "понизові" бурлаки, "добрі молодці", і українські бурлаки, гайдамаки, які теж себе звали "добрі молодці" з "понизового" запорозького війська були рідними братами.

Проте, в історії гайдамаччини ми знаходимо ще одну важливу обставину, якої не представляє нам історія пугачівщини і понизової вольниці. Зграї понизової вольниці і натовп Пугачова діяли хоч і проти поміщиків та дворян, однак все ж таки визнавали в них своїх, росіян. Тут не було ні національної ворожнечі, ні релігійної запопадливості; сюди не домішувалися й історичні спогади: була тільки ворожнеча слабого до сильного, пригніченого до гнобителя, і нібито моральний обов'язок, в очах народу, дати волю помсті бідного над багатим. В історії гайдамаччини ми бачимо інші умови: там була і давня національна ворожнеча, і релігійна запопадливість, і пригадування історичних образ, за які, за думкою народу, слід було помститися. Для українського селянина ця помста здавалася більшим моральним обов'язком, ніж для великоросійського: останній український гайдамак, подібно боготворимим ним героям — Хмельницькому, Остряниці, Морозенку тощо, дивився на війну проти своїх поміщиків як на моральний і

релігійний подвиг і ставив себе нібито на один щабель з цими героями, уславленими історією. Малоросіянин ніколи не дружив з поляком: ні політичний зв'язок, ні спільні закони, ні довголітнє єднання з поляками, ні союз з ляхами під час війн із спільним ворогом християнства — татарами і турками — ніщо не здружило і не наблизило їх одне до одного. Але унія, релігійні гоніння, що їх перенесла Малоросія, панування євреїв, яким сприяли поляки, врешті страта таких осіб, як Остряниці і Наливайка — остаточно і назавжди поставили стіну між українцем і поляком, і зближення між ними вже не могло бути. Була легенда, що кров російська і кров "лядська" могла змішатися тільки через насилля — на війні, на пожежі, в гайдамацькому наїзді. Подружні зв'язки не могли існувати між цими народами. Тарас Бульба вбив рідного сина за любов до польської дівчини. Кожна польська мати і дружина найбільше боялася впливу на своїх синів та чоловіків українок, яких вони називали "чаровницями". Це були у всіх відношеннях дві ворожі національності, вічні вороги і тоді, коли були разом, і тоді, коли роз'єднались.

Цій ворожості історичних, національних і релігійних стосунків допомагали ще й інші обставини, яких ми також не спостерігаємо в історії понизової вольниці і пугачівщини. Коли вихідці з Малоросії, за викликом польських поміщиків, стали заселяти Задніпров'я, спустошене в епоху так званої "руїни", старости, губернатори і поміщики польські в округах Уманському, Смілянському, Чигиринському, Черкаському і взагалі у прикордонній Польщі, для охорони краю від татар, а також мірою необхідності, і від запорожців, організували спеціальні війська — так звані "надвірні хоругви", — якими командували польські дворяни, а самі хоругви склалися почасти з бідної шляхти, почасти з українських селян. Ці місцеві війська називалися також городовими козаками. Крім того, магнати польські, які часом наїжджали у свої українські маєтки і довго там бенкетували, мали при собі почесну варту, гвардію, рейтар та інші загони, в яких вчилася військовому мистецтву польська молодь. Замість літніх практичних занять, ці війська нерідко влаштовували войовничі експедиції у степи, у володіння запорозьких козаків, і ці експедиції звалися "наїздами" і "заїздами" (najazdy, zajazdy). У цих наїздах польська войовнича молодь перевіряла свої військові знання,

готуючись до командирських, полководницьких посад у своїй вільній, війнолюбивій республіці. У цьому явищі, звичайно, відбилися дикі ідеї того часу, і хоч ці ідеї панували майже по всій Європі, однак від цього не легше тим, на кому "набивали руку" войовничі таланти дворянських голів. Життя того часу було взагалі веселим і різноманітним при дворах магнатів, про що ми ще поговоримо докладніше при нагоді: у тривалі перерви між псовими полюваннями, між придворними турнірами (gonitwy), бенкетами і танцювальними вечорами, влаштовувалися більш серйозні полювання, — полювання на людей, — особливо ж з того часу, коли почали з'являтися гайдамацькі зграї.

Це полювання на людей полягало в тому, що загін польської молоді з легкою, а іноді з важкою зброєю, відправлявся у запорозьку глибинку, випалював запорозькі хутори, паланки та зимівники, витоптував хліби, уганяв худобу, табуни коней, вбивав і забирав у полон запорозьких козаків. З відповідною урочистістю загони поверталися до своїх маєтків, під звуки труб і литавр входили до замків, ведучи пов'язаних полонених, як римські полководці вводили у Рим переможених царів. Молоді переможці нагороджувалися загальними оплесками старих панів, посмішками прекрасних панн і званням героїв, а грубі полонені без суду за юридичними абсурдами магдебурзького права, про які вже йшлося вище, відправлялися на шибеницю чи на кіл. Все було звичайним у той дикий, нелюдський час. Загули ріжки, затріщали литаври, несамовито стріляли гармати, всі повалили на площу, на місце страти, аби помилуватися, як саджають на кіл людину або затягують зашморгом її шию. Грубі запорожці — хлопи — повинні були і вмирати грубо, некрасиво. Та щоб не осоромитися перед "вражими ляхами", дехто з добрих молодців, конаючи на колу, попросить, щоб дали йому востаннє покурити люльку — і люльку давали, і він курив і обводив страшними очима своїх жорстоких ворогів.

Подібні наїзди і захват людей були нерідкісними і почалися досить рано з польського боку. Ще років за тридцять до уманської різні, поляки захопили у Брацлаві та в інших своїх містах всіх запорозьких козаків, які заїхали туди торгувати рибою, і всіх перевішали. Запорожжя вимагало від

Польщі сатисфакції, та не діждалося його. Років за двадцять з лишком до уманської різни загін польської кавалерії, переправившись через ріку Синюху, влаштував своє дике полювання на землях бугогардівської паланки, захопив у Мертвоводдя козачу садибу, спалив полковницький зимівник, заснував там своє військове поселення і звідти робив безперервні напади у найближчій місцевості, вбивав людей, забирав худобу і взагалі влаштовував улюблені поляками *zajazdy*.

З 1733 року, з часу повернення запорожців під російську державу, до 1750 року, як свідчать архівні документи тієї епохи, що були в руках у п. Скальковського, поляки тільки те й робили, що вішали запорожців, яким би чином вони не потрапляли їм до рук. Коли російські війська під проводом Мініха і Лассія поверталися з дністровського походу проти турок і проходили через Польщу, їх вбивали не по-людськи. У 1738 році козацький загін в числі 102 чоловік, який зайшов до Умані, щоб купити хліба, був запрошений до дому уманського коменданта Антона Табана "на їжу". Там у козаків оманом відняли зброю і коней і публічно усіх перевішали на ринку. Майно їхнє було заграбоване комендантом. Друга партія, що поверталась з того ж походу, числом 18 чоловік, зупинилася у містечку Стеблевому, щоб купити припаси. Поляки оточили їх, схопили і відвели до Немирова як військовополонених. Немировський губернатор усіх їх перевішав. Наступного року губернатори смілянський, чигиринський і богуславський стратили — перший сім козаків, другий також сім, третій — двох — знову ж таки за своїм власним вироком. Треба відзначити, що губернаторами називалися там просто управляючі маєтком. Таких вбивств протягом сімнадцяти років було 202, і все це гинули запорожці. Притому це тільки випадки, відомі російському уряду, а скільки їх було приховано, скільки вбито козаків під час *zajazd'iv*?

Частими і жорстокими наїздами уславились тоді два офіцери польської служби: Станіслав Костка Ортинський і Михайло Закржевський. Ортинський був комендантом в Умані, в чині полковника. Зі скарг запорозького війська видно, що цей польський офіційний розбійник "зі злочинною партією своєю, невпинно наїжджав на запорозькі землі і знайдених там козаків, скотарів і табунників вбивав, колов, ранив,

захоплював у полон, а стада їхні, особливо табуни коней, уводив із собою до Польщі". Закржевський відзначався ще більш широкими войовничими подвигами. Загони його були повні не тільки польських гультаїв, а й бесарабських циган, молдавських чабанів і татар. З цим набором він полював на запорожців, спустошував їхні зимівники по ріках Карабельній, Інгульцю, Солоній та ін., вбивав народ, а майно грабував і увозив до Польщі.

Такими наїзниками відзначалася Польща у часи мирного царювання короля Августа III. Зовнішніх війн не було. Дворянство, особливо благородна молодь, нудьгувала, а людське життя так здешевіло, тому що на нього, як на товар, не було попиту: пропозиція перевищила попит — і ось вільні люди і роздмухували бездумно іскру, котра запалила велику пожежу.

Розділ IV

Наведені нами недобрі дії окремих осіб польської нації, зрозуміло, мали б збільшити цю прірву, що з давніх давен утворилась між двома народами, які постійно стикаються на історичній дорозі. Селяни, які оселились на польській Україні, бачили, як на майданах їхніх міст вішали безневинних запорожців, і хоч особисто до своїх панів вони не могли відчувати ворожого почуття, бо воно перетворилось на почуття скоріше приємне через пільгове життя, створене для них панами, однак старі історичні образи повинні були б виникати в їхній пам'яті і готувати помсту, котрої, власне, поляки від них і не заслужили. Ці ж селяни бачили, як дехто з молодих панів відправлялись в російську Україну, як у землю ворожу, і привозили звідти вісті про свої грабунки та вбивства — і історичні образи знову ж таки поставали у пам'яті і вимагали відплати. Ще гірше почуття мало б у таких випадках пробуджуватись у серцях запорожців, товариші яких гинули такою страшною смертю. Вся Малоросія, як польська, так і російська, потроху знову почала електризуватися тим настроєм, якому вона піддавалася у найстрашніші і найславніші епохи своєї минулої історії. Пригадувалося при цьому давнє порушення поляками прав і вольностей українського народу, за які

неповністю відплачено полякам, тому що вони продовжують панувати над половиною України. Згадувалося насильницьке обертання православних церков на латинські і уніатські костьоли. Пригадувалося панування євреїв — віддача їм продажу вина і пива, рибних ловел, перевозів через українські ріки і торгівля сіллю, такою необхідною для кожного бідняка. Пригадувалася наруга над святинею — віддача їм церковних і монастирських потреб. До цих спогадів додавалися прикrostі найближчі, матеріальні утиски з боку старшин і тиск з боку російської адміністрації як на російську Малоросію, так і на Запорозжя. Раніше, у старі часи, від всіляких знегод можна було сховатися у Січі. Тепер не залишилося й цього притулку: там заводилася незвична суворість, але не козацька, а московська або скоріше німецька. Розгулятися не можна було, та й ніде. Старшини запорозькі самі боялися нових московських порядків і потихеньку зітхали про давнину, а між тим повинні були мовчати і наказували мовчати своїм підлеглим. Якби була можливість, незадоволена Малоросія уся піднялася б на ноги, як вона піднялася при Хмельницькому чи Остряниці. Та вони вже дістали кілька гірких історичних уроків і знали, що тепер не так вже й легко піднятися. Доля Мазепи та всіх йому подібних була у свіжій пам'яті старшин і народу. Полтава, Петро і московські гармати були надто пам'ятними. Притому старшинам, сотникам, поміщикам і гетьманам не було й причини підніматися: їм добре жилося, їх скрині наповнювалися золотом за рахунок народу, для них під сильною московською рукою не страшні були ляхи; гетьмани захищали їх у Петербурзі, і якщо петербурзькі чиновники часом спустошували їхні скрині, то ті знову наповнювалися народним потом і народними слізьми, які перетворювалися на золото. Знову ж таки незадоволеними лишалися тільки прості козаки, селяни та голота. У Запорозжжі теж вважали свій стан обтяжливим найбільше прості, а не чиновні люди. І так Малоросії вже не можна було піднятися всією масою. Вона почала підніматися частинами, "ватагами".

Але проти кого йти? Проти своїх прямих гнобителів, проти гетьманів і старшин йти було неможливо: їх захищала сильна московська рука; у них під руками сильне московське військо. Виходу справді не було. В цей важкий час народ зрозумів, що як не було погано раніше, під поляками, а

тепер, за своїми старшинами, під московською опікою стало ще гірше, і з язика народу зірвався цей історичний чотиривірш, що укрив ганьбою українську владу минулого століття:

Як були ми поляничими,

Годувались паляницями;

А як стали за москалями,

Годуємось сухарями...

Залишався один вихід — йти проти поляків, які хоч і були добрішими за своїх власних старшин і поміщиків, однак деякі з них, як Ортинській і Закржевський, робили наїзди на українські землі і тим нагадували про давні борги.

Та кинути заклик проти поляків було нікому, та й взагалі вголос цього вже не можна було робити, тому що московські німці, як, приміром, майор Вульф, який стояв із загоном на Орловському форпості, або полковник Корф, який стояв у фортеці св. Єлисавети, були дуже суворі.

І ось почалася таємна гайдамацька війна проти гнобителів, війна буцімто партизанська, яка незабаром перейшла у відкриту війну, як тільки незадоволені відчували свою силу і знайшли ватажка в особі Залізняка, а з боку церкви — благословення в особі ігумена Мельхіседека Яворського.

Вербовка гайдамацьких зграй відбувалась так само, як і вербовка зграй понизової вольниці. Порозуміння проходило таємно, десь на віддалених хуторах та заїмках (уметах). Найбільш достойних обирали ватажками або вони самі себе призначали коноводами партій. Ці ватажки в одній місцевості називались отаманами, в іншій ватажками, іноді полковниками. Вся згряя повинна була безмовно підкорюватись їм, і

добрі молодці ставилися до них з пошаною, називаючи "батеньками" — у понизовій вольниці і "батьками" — у гайдамацьких згряях. Зрозуміло, що добрі молодці українські, і особливо їх, "батьки", дивилися на свої подвиги не як на злочинні дії, а як на справу геройську і святу. Якщо народна пам'ять освятила глибоким співчуттям справу Хмельницького і Наливайка, якщо у цій пам'яті лишилися дорогими подвиги Перебійноса, Нечая, Павлюка, Морозенка, Півторакожуха, Лободи і Кривоноса, то і гайдамацькі "батьки" розраховували на таке ж співчуття народу, і, як виявлялося, насправді знаходили його. Якщо гайдамацтво Хмельницького мало в основі велику мету — визволення народу українського з-під ярма "лядського єгипетського", якщо ця свята мета доводила частенько героїв народних до плахи, до шибениці, то такими ж самими мотивами керувалися й гайдамацькі "ватажки" і так само, як для тих історичних мучеників, для ватажків не здавалася ганебною смерть на полі битви, від шаблі ворожої чи від зашморгу. І ті, й інші шукали одного — "до ґрунту зруйнувати лядську землю". Ця, за думкою народу, свята справа не схвалювалась тільки російським урядом та командирами-німцями: Москва, за народним висловом, "прибуркала" крила у добрих молодців. Виходить, потрібен був дозвіл Москви, а Москва дозволу не давала, і тому, щоб вдаліше набрати ватагу ватажки вдавалися до хитрощів. По землях запорожських козаків були розсіяні на просторі кількох тисяч квадратних верст запорозькі хутори, зимівники, пікети ("постні команди"), риболовні заклади і окремі садиби. У ці відлюдні козацькі житла йшло усе безпритульне, а часом і неспокійне, що навіть у самому коші не приймалося. Шукати ці буйні голови у степах було неможливо. Саме про таку ситуацію народ каже "шукай вітра в полі", або лови вітер в полі.

Саме у ці пустелі відправлялися заповзятливі ватажки і кидали клич. З усіх сторін зтікалася голота — і козаки, і селяни. Були такі, що сліпо слідували за ватажком, куди б він не кликав і для чого б не довелося йти: проти ляхів — так проти ляхів, а то і проти москаля. Більш обережні натякали, як би не викликати незадоволення старшин, а ще гірше — Москви, що тепер вже без паперу нічого не можна зробити. Тоді ватажок діставав який-небудь папірець, наказ, грамоту, а часом заспокоював

своїх підлеглих і тим, ніби старшина доручив йому таємно, на словах, йти "руйнувати і плюндрувати лядську землю", знищувати нехристь, визволяти з полону церкви божії і душі християнські. І ось гайдамаки озброюються, дістають коней, обвішуються, в кого є, пістолетами і рушницями, а в кого немає, той робить собі "ратище" (спис), та засовує за пояс чи за халяву ніж, на голові висока хутряна (смушкова) шапка, з випущеним верхом, по козацькі, і в руці "ратище".

Та ось згряя готова і озброєна. Залишається тільки вибратися за кордон, у володіння Речі Посполитої. Ці кордони охоронялися фортецями, шанцями, пікетами і роз'їзними командами, які так спритно вміла обманювати понизова вольниця на Волзі. У самий розпал гайдамаччини кордони оберігалися досить міцно. Російські гарнізони сиділи в укріпленнях Орлівському (Орлик, нині Ольвіополь) проти Богополя, в Архангелогороді (Новоархангельськ), проти Тарговиці, і Крилові, проти Крилова польського. Потім на кордонах розтягувалися запорозькі паланки, бугогардовська та інгульська, які від гирла Синюхи до Бугу з одного боку, і від впадіння у нього Інгула з іншого, оберігали російську межу і дозорами за степами з допомогою шанців, пікетів і роз'їздів, що ходили від Александршанця (нині Херсон) до Кременчука. Польський кордон також охоронявся місцевими військами, про які ми говорили вище. Польські магнати Потоцькі, Ржевуські, Браницькі, Мнишек, князі Любомирські, Сангушки, Радзівілли, Яблоновські і Чарторійські, володарі земель, де найбільше гуляла гайдамаччина, мали власну кавалерію, яка звалася "народовою", і за свій рахунок охороняли край, що їм належав. В Умані, Чигирині, Немирові, Черкасах, Смілій, Саврані, Корсуні, Гранові, Тарговиці, Лисянці та інших прикордонних місцях жили їхні керуючі, які звалися "губернаторами". Вони були і комендантами цих військових постів. Кожне комендантство мало укріплений замок, з баштою і гарматами. Якщо не було замка, то був "лямус" (Lamus) — укріплені казарми зі стрільницями. У цих військах, які називалися також і "народною гвардією", відзначалися гайдамацькими подвигами Ортинський і Закржевський.

Гайдамаки, таким чином, повинні були обманювати увагу прикордонної варти, як зі свого боку, так і з боку Польщі. Якщо неможливо було пробратися через рубіж, то зграя направлялася в Гард, на Бузі — звичайне місце переходів чи "перелазів" на ворожий бік. Коли і там не вдавалося перебратися, коли старшина на паланках не бажала їм посприяти, то гайдамаки знаходили таємні, тільки їм відомі "перелази" через Буг, або цією річкою спускалися вниз до Лиманів ("до Лями на рибалках"). Звідти вони пускалися очаківського степу, виготовляли собі у лісах човни або віднімали їх у рибалок, і вже з "ханського боку" налітали на польську Україну, діставшись тих місць, звідки збиралися вже почати сухопутний похід. У Польщі їх підсилювало приєднання одновірців, з піхоти вони перетворювалися на кавалерію, брали місцевих провідників, знайомились з місцевими обставинами, і грозою налітали на багаті землі, монастирі, брали приступом міста, випалювали їх дотла, вбивали панів та євреїв, — і повертались з багатою здобиччю. Іноді вони обрубувались у лісах, на островах річок, знову виходили і dospустошували те, що не встигли відразу. Захоплені ними табуни коней нав'ючувалися польським та жидівським добром, полоненими паненками та ксьондзами, і слідували за зграями у вигляді військового скарбу. Країна наповнювалася жахом і відчайдушними вигуками: "Гайдамаки! Гайдамаки!" Страхітлива звістка передавалася від регімента до регімента, від міста до міста, і губернатори ставили під рушницю всю свою міліцію, піднімали артилерію і спішили проти ворога. Але ворог рідко замислювався переможеним: він завжди сміливо пробивався крізь польські загони, скакав на змінних конях по кілька днів, налітав на інші міста і замки, знову брав їх приступом, запалював і знову починав, як буря, кружляти польською землею, поки в'ючні коні вже не мали сил тягти награбоване добро, а гайдамацькі пояси ("черес"), куди вони ховали золото, не розривалися від ваги. Для роздиху гайдамаки влаштовували укріплені табір, обрубалися в лісах і окопувалися валами, запалювали багаття і відпочивали, поки ватажок не віддавав нового наказу, куди йти. Заходячи у новонаселені слободи, мешканці яких були такі ж, як і гайдамаки, українці, зграї нерідко відчували гостинний прийом, починалася гульня, бандуристи співали думи про старі війни з ляхами, прославляли справжніх героїв, поки не лунав новий крик: "Ляхи! Ляхи!" —

і гайдамаки знову на конях, і знову криваві сутички, знову скачки по степах, знову грабунки і пожежі. Польські сімейства і євреї кидають свої будинки, майно і біжать ховатися або в укріплених замках, або в лісах. Боючись, що не встоять і замки, поляки та євреї біжать за Дніпро під захист російських укріплень або навіть до татар. Нагулявшись досхочу, гайдамаки знову повертаються у степ.

Один з перших ватажків гайдамацьких зграй, з часу їх появи на Україні, був Сава Чалий. Особистість ця набула величезної слави, що ставить його в один ряд з найвизначнішими героями південноросійського народу. Багато романтичного у житті цієї людини і у подвигах його є щось міфічне. Син знатних батьків і правнук кошового отамана, якого не забувало Запорожжя, Сава стає ватажком страшної гайдамацької зграї. Він водночас і запорожець, і ренегат. Він робить страшні спустошуючі наїзди і в Польщі, і в Малоросії. Прихильник Орлика, потім "согласник" короля Станіслава Лещинського, він є страхіттям тієї польської партії, яка стояла за королів саксонського дому. Обласканий потім поляками, він стає членом Речі Посполитої, багатим польським поміщиком і врешті вмирає у Запорожжі під киями козаків біля ганебного стовпа. Довгий час ця постать оспівувалася українськими бандуристами; але історики не знали, коли жила ця дивна особистість. Про Саву Чалого співали у Києві, на Подолі і на Волині, і народ, склавши з його життя цілу епопею, сам плутався у свідченнях про час, якому належить цей народний герой, як він плутає епохи Хмельницького, Наливайка і Мазепи. Сава Чалий, врешті, дав багатий сюжет для історичної драми одному з найвідоміших російських письменників, який сховав своє ім'я під псевдонімом. Але обставини життя і подвиги Чалого, як особи історичної, роз'яснились тільки останнім часом.

Сава або Савко Чалий був сином відомого запорожця й того ж прізвища. В часи смуту в Малоросії, якими закінчилася перша чверть XVIII століття, Сава Чалий став відомим своєю відданістю Орлику. І досі невідомі причини, що примусили його бігти з кримського коша і об'явити себе прибічником Польщі, власне "согласником" короля Станіслава

Лещинського, тільки народна поезія ніби дорікає його батькові за те, що він вигодував такого сина:

Ой був у Січі старший козак, прозванням Чалий

Вигодував сина Саву у Польщу на славу.

Ой не схотів та пан Сава козакам служити:

Він пішов до ляшеньків слави залучати.

Він пішов до ляшеньків служби відправляти,

І з ляхами православну церкву руйнувати.

Ой був Сава, та їв сала, та все паляниці,

Не кохав Сава молодих дівчат, та все молодиці,

Не кохав Сава панів козаків, та все католики,

Загубив Сава, протесав Сава свою віру навіки.

Якби там не було, але збіжавши із Запорозжя, Чалий сформував значну зграю гайдамаків і, називаючи себе запорожцем і водночас "согласником" короля Станіслава, він від імені Росії і Польщі грабував маєтки тих польських володарів, які були на боці короля саксонського. Поляки, вважаючи Чалого справді представником запорозького війська, вимагали від російського уряду сатисфакції за заподіяну Речі Посполитій образу і збитки її володінням, і київський генерал-губернатор граф фон-Вейсбах, який заснував українську військову лінію, мав вжити заходів для припинення кривавих подвигів Чалого. Він писав про нього у запорозьке військо і вимагав, щоб воно відрядило у польську Україну козаків під

начальством вмілого старшини, для спіймання розбійника Савка. Та геройські, на думку козаків, подвиги Чалого зробили його ім'я популярним серед низового воїнства і ця популярність, разом з привабливістю імені колишнього запорожця, привернула до нього прибічників серед козаків. Хоч запорожці і відрядили козацьку команду до Немирова та Умані, де найчастіше бачили Чалого, але там його вже не знайшли. Дізнавшись від своїх запорозьких прихильників про організовану проти нього експедицію, Чалий залишив у Польщі свого есаула Василя Шутку і через Балту пробрався у володіння Бесарабії. Шутку і трьох інших гайдамаків спіймали, привели до Січі і повісили.

Але Чалий і за кордоном не лишався бездіяльним. Мандруючи Бесарабією та Молдавією, він знайшов можливість застосувати свої гайдамацькі здібності, і що втратив у Польщі, те знайшов за кордоном. У Молдавії він зіткнувся з такими ж бродячими силами, якими багаті були околиці Росії — такий самий бездомний люд, такі самі невдоволені долею, такі самі безпритульні голови. З молдавських "бродників" і бесарабських циган він сформував новий гайдамацький загін і повів його на свою батьківщину. Ім'я Чалого привернуло до нього ще більші натовпи, ніж ті, що були у нього раніше, і згряя його посилилася приєднанням запорозьких рибалок, які завжди охоче йшли до гайдамаків. За ними пішли і польські селяни, які давно чули про подвиги Чалого. Більше того, Чалий знайшов співчуття у запорозькій бугогардівській паланці в особі дуже впливової особи — полковника Пхайки.

І ось знову загриміло ім'я Чалого у Польщі та по Україні. Згряя його ніде не зустрічала перешкод, а якщо і висилали проти нього загони, то хіба затим, щоб принести нову славу імені страшного гайдамака. У всіх містах він мав таємних прихильників, які повідомляли йому про задуми польської партії, про рух команд та інші приготування, що схилились до загибелі безстрашного ватажка. Все російське населення польської України відкрито йому співчувало і Чалий міг безпечно жити у велелюдних селах і містах, не боячись, що його викажуть полякам. Так

він часто бував у Немирові у своєї коханки, і ніхто з мешканців, які знали про це, не доносив на нього польському начальству.

Найбільше зазнавали біди від Чалого багаті маєтки коронного гетьмана Франца Потоцького, який був противником партії Станіслава Лещинського, а значить і його "согласника" Сави Чалого. Притому маєтки Потоцьких та їх численної рідні знаходились саме в польській Україні, головному полі діяльності як Чалого, так і всієї наступної гайдамаччини. Врешті партія Лещинського здалася. Всі українсько-польські магнати, в тому числі і коронний гетьман Потоцький, не бачучи порятунку від нахабства Чалого, наважились вжити найенергійніших заходів, аби покласти край зухвалім і кривавим вакханаліям зграй Чалого. Та ніякі заходи не допомагали. Зухвалість Чалого не зменшилась, а польські пани все більше втрачали впевненість у своїй безпеці. Ім'я Чалого, як і ім'я Пугачова, стало прозивним іменем будь-кого, в кому гайдамацькі якості проявлялися найбільш різко. Будь-який гайдамак вже виходив під іменем Сави Чалого, подібно до того, як отаманам і полковникам Пугачова давалося ім'я Пугача, коли вони несподівано налітали на якусь місцевість, і їх так само по-царськи вшановували — дзвоном з дзвіниць, підняттям церковних хоругв, вставанням на коліна, піднесенням хліба і солі — як і справжнього самозванця. Мало того, поляки повинні були остаточно розгубитися, не знаючи, кого ловити і кого страчувати. Сьогодні ловили Саву Чалого, приводили до замку і страчували. Поляки і тремтячі з остраху євреї бачили, що врешті втратили страшного розбійника, бачили його на колу чи на шибениці на власні очі, і раптом через кілька днів знову лунає по околицях відчайдушний лемент: "Сава Чалий йде! Сава Чалий! Гайдамаки!" Знову скачуть гінці по замках і хоругвах, знову йде гонитва за Чалим, а Чалий несподівано з'являється зовсім у протилежному від пошуків боці. Загальне сум'яття і переляк переходять у забобонну паніку. У подвигах Чалого бачать щось надприродне. Його вважають чаклуном, котрого й куля не бере, й зашморг не душить. Виявилось, що будь-який гайдамак, потрапивши у полон, називав себе Савою Чалим, і йшов на кіл і на шибеницю, а справжній Чалий залишався живий-здоровий і продовжував своє криваве полювання на поляків та євреїв.

За те євреї і помстилися страшному гайдамаку.

Євреї донесли коронному гетьману Потоцькому, що Чалий часто буває в Немирові у своєї коханки, проводить у неї цілі дні, приїжджаючи з одним лише слугою (у народній поезії — "джура"), залишаючи свій страшний почт далеко від Немирова, і веде себе у цьому місті так необачливо тому, що сподівається на відданість йому всього російського населення. За цими вказівками євреїв Потоцький послав своїх людей і наказав їм схопити гайдамака. Чалого оточили і взяли. Потоцький запропонував йому на вибір — бути посадженим на кіл, як розбійник, або прийняти польське підданство із зобов'язанням за добру платню служити Польщі проти козаків і Росії. Чалий вибрав останнє, оскільки до Росії він все одно не міг повернутися — там на нього чекали козацькі кії чи смерть на шибениці і звідти він втік, коли ім'я його, як ватажка гайдамаків, ще не було страшним ні Польщі, ні Запорозжю. Проте він давно ненавидів і Польщу, і Росію, тому що і там, і там йому загрожували смертю. Але у Польщі в нього були свої симпатії, врешті, з Польщею його пов'язували звички і спогади останніх років. Він вільно говорив польською. Народна пісня про Чалого розповідає, що коли запорожці задумали врешті схопити його у самій Польщі і тихенько пробирались у польські землі, Чалий у цей час гуляв у Немирові у поляків на обіді, і, як сказано у пісні, так і "рубить по польські":

Ой п'є Сава в Немирові в ляхів на обіді,

Та й не думає, не гадає о своїй гіркій біді.

Ой п'є Сава і гуляє, ляхом вирубає,

А до його що до Сави гонець приїжджає.

У всякому разі Польща тягла його до себе більше, ніж Росія, хоч в останній, саме у запорозькому коші, ще жив його старий батько, який "вигодував" такого сина не козакам, а Польщі на славу і який сумував за

цим сином. У коші залишалася й могила його прадіда, Якова Чалого, який був навіть кошовим у Запорозжжі.

Гетьман Потоцький, бажаючи заручитися таким союзником, як Чалий, який був страшною грозою для Польщі, а тому міг би стати грозою і для Росії, зробив його отаманом і ватажком загонів, які іноді направлялися на російські межі з так званими "під'їздами". Досвідченість Чалого була запорукою успіху подібних польських експедицій, і Чалий виправдав загальну довіру. Він став небезпечним ворогом Запорозжжя, чий звичаї і слабкі місця він добре знав як запорожець і ватажок гайдамаків, які часто набігали до нього з Росії. Чалий одружився і зажив паном. Народна поезія інакше і не називає його, як "паном Савою".

Наїзди поляків на Росію під начальством Чалого довели, що поляки придбали собі доброго союзника. В одну з таких експедицій Чалий повів свій загін у запорозький Гард, розорив там запорозький стан, захопив їхню похідну церкву і зруйнував самий Гард (греблі, створені для ловлі риби). У Польщі на переможця чекала нагорода — дарунок особливого маєтку у родове володіння, зате у Запорозжжі все більше й більше закипала злість козаків проти їхнього зрадника. Таким чином Чалий зробився польським поміщиком, володарем села Рубані.

Запорозжці обурились, дізнавшись, що Гард зруйнований не поляками, а Чалим. Треба було за всяку ціну знищити ренегата, який так жорстоко познущався з своєї батьківщини. Мало того, Чалий одного разу зневажив Запорозжжя і тим, що, за переказами, запросив запорозців у свати до свого собаки, якій була кличка "Слимак". У пісні про Чалого, записаній М. І. Костомаровим 1844 року на Волині і вміщеній в нашому "Малорусском литературном сборнике", говориться, що коли козаки обманом взяли Саву Чалого у Немирові і карали його смертю, то примовляли:

Отсе ж тобі, пане Саво, за твої ужитки,

Щоб не кликав у куми до сучки Улитки!

Взагалі поетичні легенди про помсту запорожців Чалому і про смерть цього народного героя у вищій мірі сповнені драматизму. Коли козаки отримали звістку про розбійницький напад Чалого на запорозький Гард, вони зібралися на раду, аби вирішити, що їм роботи. Всі прийшли на раду, не прийшов тільки старий Чалий, батько Сави.

От і зібралися запорожці, у раду схожали:

За походи, туди-сюди проміж себе рахували.

Усі прийшли, усі прийшли, одного нема.

— "Ой чом же тебе, батьку Чалий, у раді нема?"

— "Ой чого ж то мені, панове, у раду ходити?"

Що хочете мого сина Саву навіки згубити,

Хоч він став собі до ляхів, та все ж синку милий".

Чом ти став та до нас, такий став спесивий?

Ой спесивий не спесивий — пани кажуть — Сава,

Та недобра, зурівочна стала його слава.

Що не тільки, що пан Сава церкву руйнує:

І з бісами став за право — барзо знахарує.

Отже, самі запорожці були переконані, що Чалий знається з дияволом, що він "знахарує". Таку людину у запорожців називали "характерником": про нього казали, що він "знає". Таку людину нелегко було знищити, і тому проти надприродної сили потрібні були і надприродні засоби, потрібен був інший "характерник". Таким виявився запорожець Гнат Голий або Гнатко. Пісня говорить, що запорожці дорікали старому Чалому за те, що його син жорстоко поводить з полоненими запорожцями, водить їх у "залізах":

Ой чи бачиш, старий Чалий, що син Сава робить:

Як піймає запорожців — у кайданах водить...

Старий каже, що хотів би побувати у Польщі, побачити сина — можливо, він і допоміг би справі:

Коли б мені, милі браття, в Польщі побувати,

В Польщі, в Польщі побувати, Саву повидати...

Козаки відповідають:

Та не май його старий Чалий, — всею Січчю взяти...

На раді вирішили віддати цю справу Гнатові Голому. Голий був великий "характерник", та ще сильніш за нього був Сава Чалий. Про Чалого казали у народі, що він так заворожив себе чарами і заклинаннями, що його не можна було інакше захопити, як тільки у такому разі, коли ворог його однією ногою стоятиме на польській землі, а другою на запорозькій. Це знав Гнат Голий і вжив заходів. При описуванні похода на Польщу, один варіант пісні, записаної п. Костомаровим у полтавській губернії, говорить, що у Гната була:

Одна нога у сап'янці, а другая боса.

Це значить, що Гнат поклав собі в один чобіт запорозької землі, а другу розбив і босоніж ступав по польській землі з побоювання, що на чоботі могла лишитися крихта землі запорозької.

Однак, незважаючи на усі ці перестороги, у перший похід Чалого не змогли захопити. Без сумніву Чалого попередили про похід запорожців проти нього, а поляки вдало відбили їх напад, отже Голий був змушений тікати із своїми товаришами. Волинська пісня у збірнику п. Костомарова так говорить про перший похід Голого:

Та ще ж не світ, та ще ж не світ, та ще ж не світає,

Та вже ж Гнатко з кравчиною коника сідлає,

Посіддали кониченьки, стали меду пити —

Стали ляхи, вражі сини, у вікна палити.

Ой обмахнулись два ляшеньки навхресть шабельками,

Утік Гнатко з кравчиною попід рученьками,

Та пішов Гнатко з кравчиною понад Богом (Бугом?) тихо:

Ой нікому наказати — буде Саві лихо!

Другий похід Голого був вдалішим, ніж перший. Козаки приїхали до Чалого у той час, коли його не було вдома — він був у Немирові на обіді в якогось пана. Під час обіду прискакав до нього з дому гонець із звісткою, що дома щось негаразд, що біля садиби починають снувати якісь підозрілі особи. Пісня говорить:

Ой був Сава в Немирові в ляха на обіді,

Він не знає, не гадає о своїй гіркій біді.

"Та чомусь мені, милі браття, мед-вино не п'ється,

Гдесь на мене молодого бідонька кладеться".

Коли приїхав до нього посланець з дому і сказав про загрожуючу небезпеку, Чалий почав хвалитися своїм військом:

— "А що ти тут, Хомку? Чи все гаразд дома?"

— "Протоптана, пане, стежка до вашого дворка.

Та все гаразд, та все гаразд, усе хорошенько —

Споглядають гайдамаки з-за гори частенько:

От то лихо! Виглядають! Я ж їх не боюся,

Хіба ж нема в мене війська — я не забарюся".

Хоч варіанти пісень про Чалого різняться між собою у подробицях і деяких висловах, однак взагалі вони схожі і доповнюють один одного. По всьому видно, що Сава користувався великою популярністю. Про нього співають по всій Малоросії. Його знають навіть в Австрії, у Галицькій Русі — навіть туди докотилася його слава. У народа свої герої в історії і свої діячі, яким він співчуває, а інших героїв він ніколи й знати не хоче. Народ пам'ятає тих, хто мав активне стикання з його життям і діяли нерідко разом, пліч-о-пліч, і рідко пам'ятає тих, кого ми називаємо історичними діячами, як поміж благодійників людства, так і поміж його ворогів та історичних злочинців, яких — тільки під іншим іменем — було чимало. Для історика необхідно мати на увазі народний погляд на своє минуле, і він

не повинен обминати ті історичні факти, які загубила історія і які зберіг народ у своїй пам'яті.

Сава Чалий є одним з таких народних діячів, яких він удостоїв своєї пам'яті, тому що справа народу і справа цих діячів мали спільне: народ пам'ятає гайдамаків, тому що вони були його дітища.

Простежимо життя Чалого у народній пам'яті до кінця.

Коли з дому прискакав гонець із звісткою про небезпеку, Чалий звелів слuzі осідлати коня.

"Та сідлай, джуро, сідлай, малий, коня вороного,

А собі сідлай, джуро малий, старого гнідого,

Та поїдемо до господи, хоч нас і немного".

Стоїть явір над водою, в воду похилився,

Іде Сава за Немирова, тяжко засмутився.

Коли він приїхав додому, спитав у челяді, чи все благополучно вдома, "челядоньки" відповідали, що пані народила сина.

Ой приїхав додомоньку, та й скрипнув дверима,

Питається челядоньки: "що чувати в домі?"

— "Гаразд, гаразд, пане Саво, щаслива година:

Твоя жінка, наша пані, народила сина".

Цей варіант народження у Чалого сина у самий день смерті Сави є тільки у червоноросійській пісні. В інших говориться, що під'їжджаючи додому, він задумався про свою долю, що й справді була така страшна, не схожа на долі інших людей, "ох ти, доле моя — говорить Сава — щербата доля!" І питає він свою челядь:

— Чи все благополучно у домі?

— Все добре, пане Саво, тільки з тобою краще, коли ми бачимо тебе на вороному коні... Все благополучно, пане Саво, все гаразд, тільки часто козаки виглядають з-за гори (в інших варіантах замість козаків згадуються гайдамаки).

Сів Сава у край стола, думає тяжку думу, а молоденька дружина його купає немовля. Сидить Сава на краю стола, пише дрібні листи, а молода дружина колисає дитину. Сидить Сава, читає листи, а дружина тяжко зітхає. Сава й каже слuzі:

— Піди, хлопку, принеси горілки: я вип'ю за здоров'я дружини. Та йди, хлопку, принеси вина — вип'ю за здоров'я сина. Та принеси, хлопку, меду: щось мені тяжко, тоскно — голови не здійму.

Сидить Сава біля краю стола, читає листи, а молода дружина думає-гадає, заколисуючи дитину: "баю, баюшки, моє дитя прекрасне". І гірко так плаче.

Не встиг слуга зняти зі стіни ключі, як з'явився Гнат Голий з дружиною і стали ворота ламати. Ледве Сава встиг прочинити вікно, як гайдамаки були вже у сінях. Це козаки приїхали в полон брати Саву. І кажуть козаки:

— Здрастуй, здрастуй, пане Саво! Чи здорово живеш? Здалеку приїхали до тебе гості — чим їх пригощатимеш? Будеш пригощати медом чи пивом, чи горілкою?.. Прощайся ж з сином і дружиною.

— Я не знаю, милі брати, чим мені пригощати вас... Бог дав мені сина
— я вас у свати візьму.

— Ми не за тим до тебе прийшли, щоб кумувати у тебе, ми прийшли, щоб порохуватися з тобою... Якби ти хотів, пане Саво, нас у свати брати, не ходив би ти розоряти Гард... Ми не за тим прийшли до тебе, щоб кумувати, а затим, щоб голову твою зняти.

Чалий кинувся до своєї зброї.

— Зажди, кажуть запорожці, — стривай, пане Саво!.. Це тобі не в чистому полі.

Кинувся Чалий до свого ясного меча — запорожці підняли його на три списа. Б'ється на списах Сава, хитається і з дружиною прощається.

— Дайте мені, братці, з дружиною попрощатися. Дайте мені, братці, з силою зібратися.

В цей час молоденька дружина Сави вискочила у вікно і

З чистих усток на словонько кухарці віддала:

— "Ой кухарко, вірна слуго, подай мі дитину,

Будеш доти панувати, поки я не згину".

А запорожці кажуть Чалому:

— Веди нас, пане Саво, у нову кладову та віддавай нам нову зброю, та віддавай нам, пане Саво, сукна, оксамити, що ти нажив, вражий син, по милості козаків.

Потім козаки питають його:

— А де твої, пане Саво, гайдамацькі каптани, в яких ти ходив Україною, водячи свої зграї? Де твої, пане Саво, биті талера, що набрав на Україні, водячи свої ватаги? Де твої, пане Саво, китайки, атласи, що ти набрав на Україні дружині на пояси? Де твої, пане Саво, дорогі дамаські шалі, що ти набрав на Україні дружині на сукню? А де твоя, пане Саво, велика збуря?.. Ось де вона, висить на кілочку, та вже не твоя!

Вдарив Чалий по полам руками: "довелося мені гинути з дружиною і сином!"

— Досить тобі, пане Саво, досить вже воювати — не треба було тобі церкву грабувати.

Закували Чалого у кайдани і поклали на воза. Пісня, записана І. І. Срезневським, говорить, що зв'язаний Сава звернувся до козаків з такими словами:

— Хіба ж то слава для вас, пани запорожці, що забитий у кайданах лежить у вас Сава? Якби ви його на волю з кайдан відпустили, ось тоді б ви собі залучили більшу славу. Якби його вільного до себе прийняли — ось тоді була б вам слава.

Запорожці дали йому волю і лишилися задоволені "велетнем Савою". Не встиг Сава на коня сісти, як почав ляхів класти, як снопи.

Видно однак, що кінець цієї пісні стосується вже не Чалого. Доля ж Чалого вирішилася швидко: він загинув найжахливішою смертю на батьківщині. Запорожці привезли його, зраненого й закутого, до Січі, де військовим судом його засудили на страту. За звичаєм запорозьким, Саву було вбито киями біля ганебного стовпа. З цим згодна й пісня про Чалого, яку співають у Галичині:

Зашуміла шабелька, як із ліса притинка,

Не зісталася по Саві його молода жінка.

Гей бачили многі люде вкраїнську сорочку,

Що принесла пану Саві смертельну сорочку.

Прилетіли к пану Саві вкраїнські ворони —

Задзвонили пану Саві разом в усі дзвони.

Так закінчив своє життя один з перших і один з найстрашніших гайдамаків, якому випала, як він сам висловлюється у пісні, якась "щербата доля". Що сталося з його товаришами — невідомо.

Однак дружина і син Чалого врятувалися. Польський письменник Войницький думає, що Сава Чалий був батьком одного польського генерала, Цалінського, і загинув у середині XVIII століття. Воно так і виходить і за всіма іншими даними. Мабуть, цей генерал Цалінський був саме тією особою, яка 1790 року була представлена одним членом польського сейму палатам, як жертва прихильності Сави Чалого до Польщі. Сейм дарував йому дворянство і маєток у чигиринському старостві (у Скальковського).

Розділ V

Трагічна смерть Сави Чалого не зупинила того народного руху, що підготовлялося у тиші, у безкраїх південно-російських степах, по відокремлених хуторах, в темних лісах Задніпров'я і в бідних хатах незадоволеного населення у прикордонних з Польщею місцевостях Малоросії. Зі смертю Чалого гайдамаччина тільки почала розіграватися, охоплюючи все більш і більш широке коло.

Жорстока помста, що звалилася на голову Чалого з боку запорожців, не доводила, що запорожці, за переконанням, суворо поставилися до гайдамаччини і бажали задавити її вже на самому початку. Навпаки, у наступних подвигах гайдамаків запорожці, звичайно, окремі особистості, завжди були коноводами, тому що, як вже сказано вище, в їхньому серці давно накипало недобре почуття і до поляків та євреїв, і до москалів, і до усього порядку, що тіснив їх на кожному кроці і був ознакою того, що настають останні години Запорожжя, що вороги свободи давно вирішили — запорожців та їх старі звичаї і давні вольності "у шори прибрати". Запорозька злоба не могла виявитися відкрито, тому що вони самі були в лабетах. Але якщо вони з такою жорстокістю поставилися до Чалого, так це тому, що Чалий зрадив їх, що Чалий став "паном" і не тільки грабував запорозьку землю з поляками, а й розорив православні церкви. Йому дорікали за те, що все награвлене ним зі згряями було українським. Мало того, він розорив Гард з рибними ловлями — головне джерело доходів Запорожжя. На інші подвиги гайдамацьких ватажків запорожці не тільки не ображались, а й навіть сприяли їм. Самий кош запорозький, є підстави думати, не тільки дивився крізь пальці на гулянки своїх молодців на польській землі, а й, як видно, потурав їм, коли російський і польський уряди вимагали розправи або розшуку винних. Цих винних гультяїв ніколи не знаходили. Уряд називав їх поіменно, іноді вказуючи, звідки вони, давав прикмети, а курінні отамани стояли на своєму, що вони таких знати не знають і відати не відають, що таких козаків у їхніх куренях ніколи не було, і навіть у списках козацьких вони ніколи не значилися.

Таке саме явище ми бачили в історії понизової вольниці, на Волзі. Вольниці потурала нерідко місцева влада, особливо на волзькому війську, де станичних отаманів звинувачували не тільки у потуранні отаманам розбійників, а й у співумисності з ними. Мало того, в історії отамана Брагіна та його товариша Зубакіна був вплутаний навіть військовий отаман. Такі якості виявились у той смутний час у всіх самостійних військових громадах — у війську яїцькому, вольському і у Запорожжі; це були останні гарячкові рухи перед конанням усіх віджилих

військових громад, що існували здавна, братств і кошів, які поступалися місцем іншим, свіжішим сучасним силам.

Між Савою Чалим і сотником Харько, який був до Залізняка і про якого ми скажемо на своєму місці, особливо значних особистостей серед ватажків гайдамаків не було, а може про них просто не збереглося ні письмових документів, ні переказів у народній поезії. Чалий діяв у сорокових роках, Харько у п'ятидесятих, а Залізник вже у кінці шістдесятих років минулого століття. Між сороковими і п'ятидесятими роками згадується гайдамацький ватажок Федір Таран. Таран, за звичай, був, здається, запорожець. З його розбійницьких походів вказують на один, коли він напав на село Салишки, у корсунському старостві. Село було пограбоване; табун коней вигнаний у степ. Корсунський губернатор Млотовський писав про грабіжництва Тарана російському генералу Леонтьєву, вимагаючи сатисфакції тому, що на підставі гржимултовського трактату, укладеного Росією з Польщею при королі польському Іоанні III у 1686 році, подібні напади гайдамаків, яких за звичай вважали запорожцями, визнавалися порушенням дружніх зв'язків між сусідніми державами. Леонтьєв зі свого боку вимагав від коша сатисфакції Польщі за образу. Він відправив у Січ ордер з корсунським офіціалістом Маєвським і вимагав від кошового Василя Федорова негайної видачі гайдамаків і сатисфакції ображеній стороні. Але тут ясно було висловлене те, як дивилося запорозьке начальство на подвиги Тарана і подібних йому гультаїв. Вимога генерала Леонтьєва, висловлення від імені російського уряду, ледве не спричинила бунт у всьому війську. Старим отаманам здавалося образливим, що російський генерал, за наполяганням ляхів, немов насильницьки вдирається в їхню домівку, в їхні сімейні порядки і у козацькі одвічні вольності. Вийшло те, що офіціаліст, який приїхав з ордером, а в його особі Річ Посполита — "жадібною сатисфакції не схвалила". Сам кошовий був безсильним примусити військо зробити те, що йому було нелюбо і козацькій честі образливо: "всі отамани, з усіх куренів зібрались, на то не дозволили і самого вельможного пана кошового не послухали".

Інша згряя гайдамаків, ім'я ватажка якої невідома, напала на село Колозни, поблизу Погребищ, у київській губернії, і пограбувала дім поміщика. Поміщик цей був ружанський стольник Модрицький, "товариш гусарського прапора пресвітлого королевича польського Ксаверія", сина короля Августа III. Модрицького гайдамаки захопили у домі. Вони вимагали його майна і загрожували підняти на списи і спалити на жаровні. Смажити на жаровні людей було однією з тортур, яку застосовували і гайдамаки, і польські конфедерати. Іноді сипали жаринки за халяви своїм жертвам. Солили живе тіло, як це робили і пугачівці. Та гайдамаки не вбили Модрицького: вони лише пограбували його дім, викрали коней і зникли. З опису майна Модрицького видно, що цей пан був великий франт: кармазинові жупани і сапфірні кажани, розмаринові кунтуші, лисячі шуби з золотими снурками — такий костюм Модрицького.

Близько п'ятидесятих років, перед Харьком подвизався гайдамацький ватажок Пилипко. Розбійницькі екскурсії його, вочевидь, були досить різноманітні, тож згряя Пилипка гуляла не тільки Польщею, а й у володіннях татарських. 1648 року він увірвався в уманську губернію, звідки вигнав у степ табун більш як у сто коней. В одній сутичці з поляками був взятий у полон підлеглий йому гайдамак, і виявилось, що був він з польських дворян, з дому Сулістровичів, новогрудського воєводства. Як і слід було чекати, він потрапив у гайдамаки через Запорозжя. Раніше Сулістрович служив у двірцевій гвардії у різних польських вельмож, а потім з генералом Мокрановським прибув до Києва. Там він зіткнувся з запорозькими козаками, які підмовили його поступити у запорозьке товариство. Сулістрович погодився. Запорожці звезли його на своїх човнах Дніпром до Січі, де цього польського дворянина прийняли і записали до козачого реєстру канєвського куреня під іменем Івана Ляха. З Запорозжя він ходив з різними ватажками на розбій у Польщу і в татарські області. Під час цих походів Сулістрович або Лях зійшовся з Пилипком. На зворотному шляху зі своїх екскурсій, під час грабежу польських табунів, Сулістровича було взято в полон. Дальша доля Пилипка, як і Тарана — невідома.

До п'ятидесятих років все більш розігрувалась гайдамащина. Зграї її стали численнішими, напади безстрашнішими і спустошливішими. Спрага гайдамацтва, як при Хмельницькому поголовне стремління в козаки, поступово охоплювала все більшу кількість і козаків, і простих, і посполитих. Цю смутну епоху народ окреслив влучним виразом: "що не байрак, то козак, що не ярк — то гайдамачок". Та гайдамаки все ще продовжували діяти роз'єднаними силами, і хоч мали майже спільну мету — помста сильним і багатим і пожива їх майном, однак все ще не мали спільного прапора і такого імені, навколо якого могли б згуртуватися. Чим більше було зграй і ватажків, тим важче було вказати, хто з них найзухваліший і найнебезпечніший, що, звичайно, відбувалося ще й тому, що імена ватажків були відомі тільки їх товаришам і підлеглим. По всьому було видно, однак, що підготовлялось щось страшне, і, звичайно, це не було примхою народу, відбувалося не через зухвалість окремих особистостей, які, зробившись ватажками, вели за собою народ: це явище вказувало на більш глибокі причини, які коренилися у самому суспільному ладу і в гіркій свідомості народу, що не під силу вже стало йому тяжке життя. Так завжди буває перед якоюсь великою бідою у державі і перед великими народними подіями: так передвіщались небезпечними явищами в народі великі біди — перед повстанням Хмельницького, так було в Росії перед пугачівщиною, так було в Малоросії і Польщі перед гайдамащиною. І поляки, і росіяни бачили ці небезпечні явища, здогадувались, що треба очікувати чогось страшного, а чого саме — не знали, і навіть не зовсім знали, з якого боку чекати нещастя. Поляки і росіяни не могли не бачити, що без причини народ бунтувати не може, що щорічне поширення гайдамацьких нападів полягає не у примхах народу, або гайдамацьких отаманів, а у фатальній необхідності, яка бентежить край, очевидно, заспокоєний навечно.

Через ці побоювання Польща і Росія згодились заснувати особливу міжнародну комісію для розгляду взаємних претензій російського і польського прикордонного населення. Таким чином, небезпечні ознаки, що загрожували бідами обом державам, були зрозумілі як "взаємні претензії"! Ці претензії думали замазати чиновницькою комісією, не здогадуючись, що канцелярськими засобами — відписками і повторами

— не виліковуються глибокі рани у державному організмі. У комісію були призначені: з російського боку — прикордонний комісар полковник Миронов і київського гарнізону підполковник Рославлев, із запорозького боку — Микола Багно, Василь Зеленський і Дмитро Романовський. Польща прислала у комісію свого представника — уманського полковника Ортинського, котрий, як ми говорили вище, відзначався невблаганним переслідуванням і знищенням гайдамаків.

Оскільки комісія була утворена для розгляду взаємних претензій, то представник всього Запорозжя кошовий Василь Григорович Сич представив київському генерал-губернатору Леонт'єву докладний список претензій свого війська до Польщі, і в цьому списку показав, що не було жодного року, щоб поляки не порубали чи не повісили одного або багатьох запорожців. Тут нагадали Польщі і те, як уманський комендант Табан запросив до себе на обід загін у 102 чоловіка запорожців, який повертався з турецької війни з військами Міниха і Лассія, і усіх перевішав на ринку, і те, як немировський губернатор перевішав другу партію козаків, що також поверталися з турецької кампанії. Тут нагадали і про інших губернаторів, що вішали козаків ні за що ні про що. Нагадали і про те, як скаженів сам член комісії пан Ортинський і такий самий інший винищувач запорожців пан Закржевський. Зі свого боку поляки вказували на грабежі ватажків Пилипка, Тарана, на зухвалість гайдамаків, які загрожували спалити на жаровні пана Модрицького. Козаки зауважували, що в останні роки польська влада і приватні особи повісили або іншим засобом покарали на смерть без будь-якого суду 202 запорожців. Поляки вимагали сатисфакції за розбої Пилипка, і кош відповідав на запити, що ні Пилипка, ватажка гайдамацької партії, ні товариша його Івана Ляха, або польського дворянина Сулістровича він не знає, що Лях ніколи навіть у куріні канєвському не числився і т. і.

Таким чином прикордонна комісія нічого не зробила, та все ж ця невдача не переконала, кого слід, що канцелярськими засобами не можна врятувати державу від народних смут.

Між тим гайдамаки продовжували свою справу, незважаючи на те, що саме про них і йшла мова у комісії. У той час, як відбувалися наради цієї комісії, поляки встигли заручитися серйозними доказами вини і несамовитості гайдамаків і мали право сподіватися, що їх поведінка послужить сильним аргументом для переконання Росії в тому, в чому поляки хотіли переконати її. Оскільки гайдамаки, подібно до сарани, продовжували налітати на польську Україну великими і дрібними партіями, то місцева влада, відбиваючись від них мірою можливості, встигли нахватати на місці злочину понад 200 запорозьких гайдамаків, а саме 212 чоловік, яких вже не було ніякої можливості захистити ні російській, ні запорозькій владі. Тоді вирішили заснувати другу комісію у Крилові на Дніпрі. Але ця друга комісія навіть не відбулася. З боку Росії в цю комісію прислали комісаром з сенату особливого чиновника, а саме Літишова, з боку запорозького прибули старшини Романовський, який брав участь і в першій комісії, і Якимов. Думали, що зміною чиновників зарадять справі, а між тим кривава справа йшла своєю чергою, і не тільки гайдамаки озлоблювались все більше й більше, а й народ став дивитися так підозріло, що нічого було й думати про швидке відновлення спокою. Це зрозуміли польські комісари, і тому, побоюючись за своє життя, не зважились їхати у Крилов для участі в комісії: вони боялися вже не тільки гайдамаків, а й самих селян.

Проте, не можна було й справді чекати, щоб і ця комісія привела до якогось серйозного результату. Розлад знаходився глибше, ніж це здавалося обом сторонам, і розлад більш серйозний, ніж прикордонна претензія. Притому взаємні суперечки між Росією і Польщею останнім часом все більш заплутувалися і ускладнювалися, отже у всякому разі ні з російських, ні з польських претензій, треба думати, нічого б не вийшло. Ще у сорокових роках, коли не помітно було загальних заворушень і озлоблення на півдні Росії, російський уряд звернувся зі своєю претензією в одній малоросійській справі до польського уряду і нічого не отримав. А претензія була досить серйозна і обгрунтована. Ми говорили вище, що у 1742 році один загін польської кавалерії, який розбійничав, подібно завзятим гайдамакам, у Бугогардівській паланці запорозького війська, укріпився біля Мертвоводдя і робив звідти, як з укріпленого табору,

напади на російські володіння. Про це знала сама імператриця, до якої дійшли вісті про походи польської кавалерії на російську землю. Про це російському послу у Варшаві наказано було спитати польський двір і отримати сатисфакцію. Але польський двір наказав своєму послу у Петербурзі, великому обозному литовському, графу Огінському відповісти російському двору, що напад польської кавалерії на малоросійські землі стався з помсти, що поляки у Запорозжжі робили те саме, що запорожці у Польщі, що запорожців хочуть покарати за їх гайдамацькі напади на Польщу і в особливості за смерть козака Сави Чалого, колишнього запорожця, який служив у польському війську. Це говорилося, звичайно, про ту пастку, яку підстроїв Гнат Голий знаменитому Чалому, захопивши його у Польщі і доставивши у Січ, аби вбити киями. Таким чином, російський уряд нічого не добився. Само собою зрозуміло, що й інші взаємні претензії того й іншого уряду відносно придушення з того й іншого боку гайдамацьких смут, загрожували таким самим невдалим завершенням. Козацька честь вимагала не видавати ляхам запорожців, хоч би вони і справді були коноводами гайдамаків, як Пилипко, Таран та інші. За законами і звичаями товариства, будь-якого винного у чомусь козака карали за присудом усього війська, товарицьки. А ця товариська кара полягала або у битті киями до смерті біля ганебного стовпа, або у битті киями злегка, до каліцтва або у засудженні на тяжкі роботи. Першим з цих засобів був покараний, тобто забитий киями до смерті, Сава Чалий, другим засобом покарали полковника Пхайка співумисника Чалого у його бугогардівських походах. Так запорозьке начальство карало й інших гайдамаків, якщо вони попадались; але щоб навіть спійманого на розбої виказати ляхам — це було принизливо для козацької честі. "То не шкода, що козак ляхам нашкодив, лядську землю зруйнував, жидову пошарпав, а то шкода, як козака злапають — од московського суда не одхрестишся: сказано, не той здоров, що поборов, а той, що вивернувся. Умій гайдамакувать, умій і москаля у шори брать" говорили батьки отамани, читаючи настанови своїм діткам. А хто не вмів "москаля у шори убрать" — вивернутись, той спробуй козацької каші — батьківського покарання киями. Та віддавати своїх винних діток ляхам на поругу, до цього і московські німці не могли примусити отаманів, особливо коли з

боку поляків влаштовувалися такі облави на гайдамаків, що козаку не можна було й носа виткнути у степ, щоб його не впіймали і не повісили. Поляки ще менше були схильні задовольняти чиїсь вимоги — чи запорозькі, чи російські — все одно. У Варшаві навіть добре не знали, що діялось у польській Україні, тому що там було не до гайдамаків. У Варшаві готувалася панська конфедерація; Польща ще більше розбивалася на ворогуючі табори: Чарторійські не хотіли слухати Потоцьких, Потоцькі — Чарторійських, а з тим разом і Понятовських. У польській Україні розпоряджались Потоцькі, як найбагатші землевласники, яким належала ледь не вся Україна. Між тим у Варшаві починали верховодити Чарторійські, прихильники Росії, а значить і Понятовського, як свого родича. Природно, що якщо з Варшави питали про причини безпорядків у польській Україні, то вказували на гайдамацькі смути. Потоцькі не вважали себе зобов'язаними відчитуватись перед Варшавою за те, що робиться у них в маєтках, тобто у цілій польській Україні, тим більш, що Потоцькі мали право сказати, що українські селяни ними облагодіяні, як ми це і говорили у свій час. З недоброзичливості до Росії, Потоцькі і весь їх великий рід, що володів цілою Україною польською, не звертали уваги на претензії російського уряду у справі гайдамаків, тим більше, що у них були свої гайдамаки на платні, в роді Сави Чалого, Станіслава Ортинського і пана Закржевського. При тому це був такий заплутаний нещасний час для Польщі, що важко розсудити, хто там правий, а хто винний. Поляки, видно, втратили голову, відчуваючи, що настають останні дні їхнього царства, хоч не знали, що волосинку, на якій висіла над їхніми головами дамоклєсова сокира, вони самі й обірвуть. Тому є підстави довіряти свідченню самих поляків, які запевняють, ніби сам Потоцький не чистий у справі гайдамаччини, ніби він їх підняв на зло пануючій у королівстві партії, прихильній до Росії, не передчуваючи, що його власні родичі і клієнти захлинуть у крові, яку почнуть точити гайдамаки з правого і винного. Недаром сучасні тій кривавій епосі українські пісні приписують Потоцькому "бабій розум":

Ой Потоцький, Потоцький,

В тебе розум жіноцький...

Інша пісня говорить, що Потоцький згубив не тільки Польщу, а й Україну:

Ой ти, пане Потоцький, ти прескурвий сину,

Запропастив єси Польщу і всю Україну:

Поки світа сонця на небесах стане,

Буде на тебе весь світ плакати, та й не перестане.

Без сумніву, це тяжке народне звинувачення не даром падає на голову Потоцького, хоч ми знову ж таки повторюємо, що народ навряд чи міг плакатися на нього як на поміщика: як поміщик Потоцький був кращий від інших поміщиків чисто української крові, і селянам у його маєтках, як у маєтках його багатих родичів по всій західній Україні, жилося добре і було чим годуватися, тоді як на лівому боці Дніпра, на російському, було їм жити дуже тяжко. Та народ не даремно докоряв пам'ять Потоцького як державної людини: якщо у диму пожеж, напущеного на Росію пугачівщиною, видніється постать конфедерата Пулавського, який допомагав Пугачову своїми порадами і вказівками, то і підшви графа Потоцького не повинні бути зовсім чистими від крові, якою напоїли польсько-український ґрунт гайдамаки.

Як би там не було, ні російський, ні польський уряд нічого не встигали зробити до 50-го року для заспокоєння країни, а саме з цього року гайдамаччина і починає розіграватися і врешті доходить до уманської різні.

Розділ VI

В історії понизової вольниці, що діяла у другій половині минулого століття, на південно-східних околицях Росії, ми помітили якесь коливання відносно появи розбійницьких зграй та їх чисельності: у деякі роки на околицях Росії ніби то все трохи загасало, в інші ж роки ніби все знову піднімалося на ноги. Це коливання — то тимчасове затишшя, то прискорення повторення народних спалахів — ми помічаємо і в історії народних рухів того часу і на інших околицях Росії, на південно-західних. Без сумніву, явище це могло залежати від причин чисто зовнішніх: у деякі роки накази осіб, які протидіяли народним рухам, дещо паралізували діяльність бродячих народних сил; а у деякі роки випадкове послаблення або необачність з боку протидіючих цьому рухові сил викликало на поверхню ті елементи, бродіння яких зупинялося силоміць. Могло залежати це явище і від внутрішніх, більш складних причин, які погано відбивались на народному житті і примушували народ виходити з його мовчазної, страдницької ролі.

У моральній статистиці і навіть в адміністрації давно помічена повторюваність і ніби коливання випадків злочинів у народних масах, дивлячись на те, які були роки, сприятливі чи ні, добрі чи погані. Число злочинів у народі зазвичай збільшується у часи голоду, неврожаїв у відомій місцевості, та в інших несприятливих для народного життя обставинах. Неврожайні роки ведуть за собою не тільки нагромадження недоїмок, примноження діловодства в присутственних місцях, а й посилення практики для поліції та судових місць. Крадіжки повторюються частіше, грабежі стають більш зухвалими, випадки підняття мертвих тіл тих, що померли насильницькою смертю, стають численнішими, починаються розбої, підпалення. І поліцейські чини і судді у такий час надміру завалені роботою і все справами про злочини.

Ці обставини, видно, викликали більш сильні і часті спалахи як у понизовій вольниці, так і в гайдамаччині.

Такими спалахами ознаменований в історії гайдамаччини 1750 рік, коли на зміну ватажкам гайдамацьких зграй Саві Чалому, Тарану,

Пилипку і Шутці з'являються Харько, сотник у Жаботині, Чорний та інші менш відомі ватажки.

Г. Куліш в "Записках про південну Русь" говорить, між іншим, що сотник Харько — це загадкове явище в історії польської України, що п. Маркевич у своїй "Історії Малоросії", згадуючи про його повстання, посилається на неопубліковану статтю п. Максимовича про Коліївщину (гайдамаччину), але п. Скальковський у "Наїздах гайдамак" не говорить про нього ані слова, хоч не повинен був випустити його з уваги хоч би тому, що про нього співають пісні, з яких одна була надрукована п. Максимовичем задовго до виходу друком книги п. Скальковського. Можна було б подумати, зауважує далі п. Куліш, що сотник Харько був попередником Мартина Бєлуги в Жаботинській сотні і загинув незадовго до повстання свого наступника у темних підозрах в якихось намірах. У містечку Сміла п. Куліш зустрів старого, Кіндрата Тарануху, який нібито особисто знав Харька, і з його розповіді виходить, що Харько керував Жаботинською сотнею через десять років після коліївщини. Та п. Куліш не певен, що Тарануха правильно визначив час появи і дій Харька у Жаботині, тому що Тарануха нібито знав Харька після 1775 року, тобто після розорення Січі, а п. Кулішу передав свою оповідь у 1843 році, і значить, якщо він у 1775 чи 76 році був двадцятирічним парубком, який міг, як сам каже, "добре гуляти" з товаришем Харька Лелекою, то йому у 43 році могло бути не менше 87 років, що викликає у п. Куліша великі сумніви. Тарануха міг приписати особисто собі те, що він чув, можливо, від батька чи діда, який справді міг особисто знати сотника Харька і "добре гуляти" з Лелекою. Взагалі п. Куліш вважає, що Харько правив сотнею у Жаботині ніяк не після коліївщини і не після розорення Січі, тому що після 1775 року в Україні настав спокій, який не порушували повстання ні з боку городових і надвірних козаків, ні з боку селян, ні підступи поляків. Крім того, у переказі Таранухи ляхи побоюються, щоб Харько не зробився другим Хмельницьким, тоді як їм природніше було б побоюватись, щоб він не зробився другим Гонтою або Залізняком, якби діяльність його, яка так злякала поляків, була після гайдамаччини. Врешті, якби Харько жив після гайдамаччини, то пісня про нього, складена після розорення Січі, не могла б стати народною у землі

чорноморських козаків, де її записав чорноморець Вареник і куди її занесли запорожці, які свято берегли пісенні спогади про своїх "батьок".

Справді, сотник Харько жив і діяв раніше розорення Січі і навіть уманської різні, в якій відзначився його наступник Мартин Белуга. П. Маркевич згадує про повстання Харька під 1765 роком, а про смерть під 1766. У п. Костомарова знаходимо те саме (в нашому "Малорос. Літератур. Збірнику", стор. 191–192). У п. Скальковського Харько згадується у числі гайдамацьких ватажків. Ми думаємо, що сотник Харько є саме той гайдамацький ватажок, який виводиться у п. Скальковського під 1750 роком (стор. 56). Цей рік був особливо важким для поляків південних українських провінцій. Гайдамаки чинили такі шаленства: розорення, особливо у брацлавській і київській польських областях, що "Майже весь край зробився пустелею: іноді в одну ніч ціле покоління дворян-поміщиків, пасторів, управителів нищила гайдамацька піка, а села, будинки їхні і навіть укріплені замки перетворювалися у руїни і попіл" (Скальковський).

Ось у цей гарячий час і діяв Харько. Тарануха так описує його зі слів очевидців: "Славний козак був! Бувало йде — жупан блакитний на ньому зверху, червоний зі споду, чоботи сап'янці, шапка чорна набакир, сам він людина плечиста, русява, повновида. Бувало, пройде один раз на сірому коні, другий — на вороному, третій — на буланому, четвертий — на білому... ніби тобі генерал... а козак! А на війні такий був дока, що з ним козаки нічого не боялися. Скаже на виворіт "Отче наш" — йди сміло: куля тебе не торкнеться".

Про ставлення його до польських панів кажуть, що коли він був сотником у Жаботині, то, бувало, посилає до панів: "я вас захищаю і бережу, а ви мені за це поставляйте утримання і провізію". Пани і посилають все це йому у Жаботин. Через це самоуправство Харька, а може поляки почали в ньому бачити страшного гайдамака, тільки пішла така чутка, що проти Харька ніхто не встоїть. І почали думати поляки про його загибель. "Годуємо ми цього вражого сина (говорять), та, мабуть,

вигодуємо такого розбійника, як Хмельницький. Тоді була "Хмельниччина", а тепер буде "харківщина".

У історії сотника Харька, як і в історії Сави Чалого, народна пам'ять зберегла тільки деякі уривчасті події з життя цих двох славних гайдамацьких ватажків. І пісні, і перекази, як це завжди буває, обертаються навколо останніх днів життя того й другого.

Поляки згубили Харька обманом. Начальник польського регіменту, а, може, й інші особи, навчені ним, але яким Харько міг довіритися, запросив його у Паволоч у гості. За словами лірника Дмитра Погорілого у Звенигородці Харько піддався обману і без побоювань виїхав до Паволочі, тому що там у нього була хрещена мати, пані знатного роду. Він сподівався, що у такої поважної особи йому ніщо не загрожує.

Розповідь про смерть Харька починається з того (за варіантом п. Костомарова), що він був із своїми 700 "молодцами" у містечку Буланому, де й загуляв.

Ой пішов сотник Харько через Булане місто, та сів горілку пити,

А за їм, за їм сімсот молодців: "стій, батьку, не журись!"

"Ой як же мені, панове молодцове, як мені не журиться,

Коли підо мною мій кінь вороний та найліпший становиться?"

Дальша розповідь — як він від'їжджав у Паволоч, як його проводжала дружина і попереджувала про зраду, як його прийняв наволоцький регіментар і напоїв п'яним — має багато спільного у всіх варіантах: і у п. Метлінського, і п. Костомарова, і у п. Максимовича. Від'їзд Харька описується так:

Ой прислали од лементаря до сотника Харька листи:

Ой приїдь, приїдь, сотнику Харьку, меду-вина до нас пити.

Ой як став Харько, ой як став Харько з дому свого виїжжати.

А за ним його сотничка стара з хлібом-сіллю проводжати:

"Ой не їдь, Харьку, ой не їдь, Харьку: бо то проклятая зрада,

Лучче б ти в замку був з козаками, то б я тобі була рада".

Ой тим же він собі та поїхав, що дуже горілки впився,

А за ним його та козаченьки: "Ой стій, батьку, не журися!"

"Ой як же мені, пани молодці, як мені не журиться,

Що підо мною кінь буланенький та почав становиться!

А ще й тому, мої козаченьки, і на серденьку стуга,

Що покидаю я в Жаботині свого вірненького друга".

Коли Харько під'їжджав до Паволочі, його зустрів "пан паволоцький", а за іншими — сотник паволоцький, він же, мабуть, і начальник регіменту. Цей поляк і провів Харька до "палацу" до його хрещеної матері:

Ой як став сотник, ой як став Харько у Паволок уїжжати.

Ох став його сотник, ох став його паволочинський Харька зустрічати:

Ох як став сотника, а сотника Харька медом-вином частувати,

У панські палаци і к матці хрещеній у гостину зазивати.

Ох як став же сотник, а сотник Харько, та й став забуваться,

На панські перини став він похиляться.

Хрещена мати Харька, яка була учасницею змови проти нього, відразу сповістила про те його ворогів:

"Ой тепер ви, ляшки, ох тепер ви, пани, ох і тепер ви позволяйте:

Ох лежить же п'яний сотник Харько, то тепер його збавляйте!

Тепер маєте час, маєте годину — тепер ви його оступайте".

В одному варіанті, записаному п. Вареником, говориться, що вороги Харька, вбили його не в Паволочі, а відвезли у Шамраївку і там вбили:

Ой як приїхали та два ляхи до Харька та з порадою,

Ой взяли, взяли сотника Харька у Шамраївку з собою.

Ой як заржав же кінь буланенький, стоячи біля пекарні,

Ой залили сотника Харька в Шамраївці у кайдани.

До якого ступеню була велика симпатія народу до цих героїв народної вольниці, видно з того, що говорить крім пісень особливий народний переказ про смерть Харька. Як стали поляки рубати закутого у кайдани Харька, то три дні рубали, і ніяк не могли порубати — шабля вищерблювалась, як від заліза. Тільки згодом догадалися, що його треба рубати його ж шаблею: а у нього була велетенська шабля — вона його й згубила.

Чимало також поетичного і чарівного у розповіді і піснях про останні хвилини Харька. Оповідаючи про своїх улюблених героїв, народ переносить нас у поетичні часи греків та римлян, і тому зовсім забувається, що ці особи діяли ще так недавно, а між тим дістали вже ореол чарівного. Видно, що так чи інакше, а за народ стояли ці страшні люди, якщо народ так дорожить пам'яттю про них, і не дорожить пам'яттю про тих людей, яких ми зємо великими. Народ каже, що Харька поляки тільки тому могли згубити, що завчасно встигли прикувати його коня, а то б він виручив свого господаря: це був такий богатирський кінь, що побив би усіх, зруйнував би самий дім, де вбивали Харька, якби був на волі. Та поляки прикували його за усі чотири ноги у конюшні. Кінь, учувши кров Харька, сильно і жалібно іржав, та нічого не міг вдіяти.

Мало того, для народу дорогі найменші рисочки з портрету його героїв та їхнього оточення. Коли прийшли у Жаботин вісники смерті Харька, дружина його вибігла до них, відірвавшись від своїх домашніх справ, і пісня говорить, що в неї були "руки у тісті".

А вже прислали пані сотниці та ляхи вісті,

Ой вибігла пані сотничка, а в неї рученьки в тісті.

Згубленого через зраду народного героя поховали у зеленому хмизу. Далі пісні розповідають про дружину Харька, яку називають "бідною, нещасною удовицею" і порівнюють з "приблудною (присталю) яркою". Вона плаче і проклинає начальника польського регіменту:

Бодай тобі, пане лементарю, в світі три літи боліти,

Що посиротив бідну Харчиху і маленькі з нею діти.

Тарануха, розповідаючи про смерть Харька і про те, як його поляки підпоїли, додає: "Ну хоч би він не напивався! Треба було б йому вилівати

вино у кишеню. Були у нього хустки — було б у хустки виливати, так його й досі ще б не взяли. А то як напився, так його п'яного взяли до чорта і згубили".

У числі інших ватажків гайдамацького ополчення згадується Чорний, обставини життя якого, проте, нам невідомі. Судячи з того, що у 1750 році була заснована у південних провінціях Польщі особлива поліція для захисту країни від гайдамаків, треба думати, що того року напади їх на Польщу були надто частими і численними, і через те документи того часу і не зберегли нам імен окремих діячів цієї кривавої справи. Є, приміром, такі відомості у протесті регента або королівського прокурора у Вінниці брацлавського воєводства, що гайдамаки оволоділи вінницьким замком і з судової палати захопили усі акти, з яких одні розкидали, інші розірвали чи застосували на набої та пижі до своїх рушниць. Тут же вони пограбували і архіви воєводства.

Усі ці діяння гайдамаків цілком схожі з тими неподобствами, які чинилися й їх собраттями у східній половині Росії, саме пугачівцями у Поволжі. Канцелярські справи вони неодмінно або кидали у полум'я, або топили у ріках, або, пошматувавши, кидали на вітер, примовляючи: "Топи його! Пали! — це лиходійське, панське".

Є підстави думати, що причиною особливого мотування гайдамаків у 1750 році були сильні посухи, які за кілька років до того стояли в Малоросії і спричинили погані врожаї у деяких місцевостях. Голодний народ валив натовпами у місцевості найбільш врожайні, а чоловіче покоління, особливо батраки "аргати" (поденники), а також робітники винокурних заводів, чиї заробітки зменшились, всі ці жалюгідні особи, яких називали "наймитами", "сіромахами", "панськими попихачами", "гальтепаками" і "головою" — кинулись на іншого роду заробітки, пішли на Дніпро, дехто до запорожців, а звідти до гайдамаків. Загальна епідемія гайдамацтва була такою, що поляки зовсім не знали, що їм робити, особливо у південних територіях Речі Посполитої, від Києва через Брацлавське воєводство до Волині і Подолу. Державні війська не могли їх захищати, до того ж ці війська були у досить жалюгідному стані, тому що

усе довголітнє царювання у Польщі саксонської династії відзначалося тільки тим, що зовнішніх війн не було, а відтак, і війська тримати не потрібно, і тому кожний повинен був "пити, їсти і розпускати пояс" (поговорка того часу) і захищати себе сам. Гайдамаки, виходить, могли прийти і всіх вирізати. Вони так і робили.

У такому відчайдушному стані дворянству залишалося захищати себе власними засобами, а інакше весь край могли взяти на списи, чого не без підстав боялися польські володарі західної України.

Влітку 1750 року Вінниця була взята гайдамаками і розграбована, а у вересні цього ж року все дворянство брацлавського воєводства зібралось у Вінницю на малий сейм, для обговорення заходів, які слід було вжити у тій безвиході, в якій опинився край. Сюди зібралися члени палат, тобто депутати і сенатори, "державні сановники", чиновники і земські, і поліцейські, і все лицарство воєводства брацлавського. Наскільки великим був страх цих людей, можна судити з того, що, зібравшись у Вінниці, вони насамперед повинні були дякувати Богу за те, що він "у такий злополучний час через розорення, що їх чинять у краї гайдамаки, дозволив їм безпечно зібратися". Все це справді нагадує пугачівщину, коли російське дворянство Поволжя шкодувало навіть з того, що доля привела народитися у такий жахливий час.

Зібравшись таким чином у пограбованому гайдамаками місті, дворянство ухвалило заснувати особливу міліцію або земське ополчення. Такі ж міліції для захисту країни від гайдамаків засновані були, як видно з документів, і в інших воєводствах, яким загрожували українські ватаги. На самих зборах був складений акт "*Laudum boni ordinis*", в якому говорилося, що усі ці представники країни, які зібралися у Вінниці, обрали одногolosно "високородних панів депутатів головного коронного трибуналу для представлення королю його милості, примасу, великому гетьману та іншим про те, що воєводство брацлавське знаходячись *in confinio* (у сусідстві) російських, татарських і волоських кордонів, являє тепер собою сумний доказ, що серед загального миру, *beata tranquillitate sua gaudere* (блаженним спокоєм насолоджуватись) не може, бо свавільні

закордонні ватаги, вже не *furtivo ransitu* (не таємно), але великими шляхами, *violente e aperte marte dimicando* (насилницьки і явно озброєною рукою) на землі воєводства *umultuarie* (натовпами) наїзди роблять". Далі цей документ запевняє, що їх (гайдамаків) непоборна шаленість, прагнучи *in depopulationem* (до спустошення) нашого краю *praedium e favillam* міст, сіл, замків та дворів поміщицьких, монастирів і храмів *utrinsque ritus*, жорстокого побиття людей *utrinsque sexus*, світського і духовного сану, чия безвинно пролита кров волає про помсту, — свідчить, що вони про остаточне знищення наше думають".

Що гайдамаки і справді подумували, як було б добре, якби їм вдалося "до ґрунту зруйнувати лядську землю", видно із того, що вони, не приховуючи зізнавались у цьому і навіть висловлювали це бажання письмово під портретами своїх козаків-"лицарів":

Отже ж весна наступає, що на умі треба оконати:

Як день, так і ніч, все на думці ляха обідрати,

Або в жида мішок грошей узять на розтрати.

"Звертаючи увагу — говорить далі "*Laudum boni ordinis*" — на це нещасне пригнічення країни нашої, наїздами свавільних гайдамаків, які вже кілька років тривають, так що не тільки у домівках наших небезпечно знаходитися, а й державні служби нести не можемо, не кажучи вже про безперервну загрозу втрати маєтків, здоров'я і життя, — знаючи також, що будь-хто має природне право думати про свій захист, — ми побажали *ad portam* інших коронних воєводств заснувати у себе свою внутрішню міліцію. Внаслідок цього, із загальної нашої згоди на захист воєводства нашого визначили і вважаємо: заснувати ландміліцію, зобов'язуючись *amore boni publici*, з усіх маєтків наших, королівських, земських, дворянських і духовних, що знаходяться у нашому воєводстві, з кожних ста двадцяти хат — осідлих, тяглих чи піших селянських, вільних (*gracialskich*) і чиновних, і філіпонських, з тією лише різницею, що

одна з розкольніцьких хат за дві простих буде вважатися — давати по одному солдату з людей, які вже знають військову службу, доброї поведінки, здорових і гідних до служби. Мундир його має бути: катанка і шаровари зеленого або трав'яного кольору (мабуть для того, щоб зелений колір давав можливість ховатися у траві та між деревами і кущами для прихованого спостереження за гайдамаками), на доброму коні, вартість якого має бути не менше ста злотих, з добрим шкіряним сідлом, з рушницею, пікою, бердишем із запасом куль і пороху на всю компанію".

Земське ополчення повинно було збиратися щороку 2 квітня, тобто близько того часу, коли звичайно гайдамаки, подібно до волзької понизової вольниці, відправлялись на свої небезпечні промисли, тільки з тією різницею, що там побільшості експедиція організовувалась на човнах, а тут на конях, а іноді й пішки.

Ландміліціони підлягали військовому суду своїх ротмістрів або загонних командирів. Командири ж були зобов'язані на свій кошт утримувати інших субалтерних офіцерів, поручиків, хорунжих, і мати прапор з гербом воєводства. Фураж і провіант повинно було доставляти земство у певній пропорції. Головним командиром всього озброєння був обраний князь Михайло Святополк Четвертинський, підкоморій брацлавський. Головним регіментором був Ожджа староста Романівський, а дворяни Богуслав Старжинський та Ілля Клітинський — командирами загонів або "під'їздів".

У той час всі українські магнати-поляки, князі Любомирські, Чарторійські, Яблоновські, Радзівіли, графи Браницькі і великі землевласники польської України — Потоцькі заснували у своїх маєтках спеціальні козачі команди і полки, які тільки й підлягали своїм поміщикам та їх управляючим (губернаторам), а королівської влади і "світліших" сеймів знати не хотіли, тим більш, що за 29 років царювання короля Августа III, який за висловом одного німецького історика (Вебера) "вів таке життя, яке навряд чи можна назвати царюванням", жодного сейму не відбулось. (Скальковський "Наїзди гайдамаків").

Між тим, у той самий час, коли поляки посилали до короля депутацію з поясненням свого безвихідного становища, коли вони самі усвідомлювали, що гайдамаки "думали про остаточне їхнє знищення", у той час, коли їм загрожувала небезпека втратити маєтки і життя, коли руйнувалися їхні міста, села і замки, а "людей *utriusque sexus*, світського і духовного сану" жорстоко побивали, — у цей самий час у польському дворянстві йшло найпаскудніше життя, з пиятикою і танцями, ніби вони танцювали на власному похороні. Особа, яка сама бачила гайдамаччину і особисто брала участь у походах проти гайдамаків, говорить з обурливою наївністю: "бенкетували ми безтурботно і жилося нам добре у ті часи, за прислів'ям: за короля Собка, тобто Собеського, не було у полі ні снопа, а за короля Саса, тобто Августа III Саксонського, кожний їв, пив і розпускав пояс. Пити було тоді зазвичай у всіх: у панів і у дрібного дворянства (виключаючи молодих людей, яким заборонялось торкатися пляшки), у духовних і світських, у суддів і адвокатів, у військових і цивільних; а хто відмовлявся, того вміли і примусити. Пани не терпіли нужди ні в чому, а дрібна шляхта живилася від панів... Зовнішньої війни ми не вели тоді, але щодо безпеки внутрішньої, особливо на кордоні з боку Запорозжя, то цим не можна було похвалитися. Навіть і на Волині неодноразово бентежили нас посеред наших веселощів у панських домах перебільшені чутки про гайдамацькі наїзди. Мені самому доводилось двічі брати участь у походах проти цих волоцюг".

Земське ополчення, про яке ми зараз говорили, набиралося з місцевих селян, тобто з українського ж елементу, а не з польського. У міліції, як і в українській козащині, існували виборні засади: ополченці самі обирали собі отаманів, есаулів і сотників. Такими сотниками були Харько, Мартин Белуга — у Жаботині, а згодом Гонта в Умані, яку вони згубили разом із Залізняком. Тільки вищі начальники, командири, ротмістри і регіментарі були поляки, а іноді й німці. Само собою зрозуміло, що таке ополчення могло бути надійним лише до певного часу: гайдамаки були рідними братами ополченців по крові, мові й вірі. І ті, й інші співали одні пісні про Вдовиченка, про Саву Чалого, навіть про битви з ляхами і про неволю лядську, єгипетську. І у тих, і у других було

"на думці ляха обідрати". В уманську різню ополчення довело, як небезпечно було на нього покладатися.

Розділ VII

У той період між створенням земського ополчення і уманською різнею, що охоплює сімнадцять років, діяли відомі нам за описом пана Закржевського гайдамацькі ватажки Іван Чуприна і Семен Чортоус.

До цих пір з усіх відомостей про гайдамаків було видно, що коло їх діяльності обмежувалося по-більшості правобережжям Дніпра і не виходило за межі західної України. Переважно вони переправлялися через Синюху, і, тримаючись правого берега Дніпра, робили свої напади на найближчі до російських кордонів поселення, або ж розправлялися в околицях міст і містечок Крилова, Немирова, Жаботина, Умані, Корсуні, Звенигородки або у воєводстві брацлавському, поблизу Вінниці і у найближчих до Бугу польських маєтках. Хоч траплялося, що пробравшись разом з весною на польські території, вони залишалися там до глибокої осені, перебираючись з місця на місце, набігаючи на один замок і минаючи інший, перетягуючи своє добро з лісу у ліс, однак у глибину польських тодішніх провінцій не заходили, мабуть, знаходячи собі досить місця для розгулу і в цих багатих вотчинах магнатів. Але Чуприна і Чортоус забираються вже далі. Вони колесять вище витоків Буга. Вони пускають червоного півня у таких віддалених від Дніпра селах, що треба мати надто безмежну зухвалість, щоб наважитись, подібно до Ганнібала у центрі Італії, влаштовувати свої засідки поблизу укріплених і велелюдних міст чужої держави. Чуприна і Чортоус доводять свої ватаги до самого Полісся, у Поліссі палять села, а потім, з награбованим добром, з полоненими панами, паненками, ксьондзами і жидами колесять через Волинь, укріплюються у неприступних місцях, пробиваються крізь ряди польських загонів і кружними шляхами повертаються у свої рідні степи. У Чуприни і Чортоуса такі коні, яким заздрили князі Любомирські. Шаблю "рідкісного достоїнства", які носив при собі Чортоус і якою він рубав голови полякам і жидам, не посоромився б надіти на себе князь Мартин Любомирський.

З усього цього видно, по-перше, що гайдамаччина посилилася до того, що проти неї були безсилі навіть такі заходи, як земське ополчення, а по-друге, що і земське ополчення або було надто слабким, щоб придушити гайдамаччину, або діяло надто необачно. Та й коли було земському ополченню діяти проти громадського зла, якщо воно повинно було замість того, щоб захищати країну, — звеселяти своїх панів під час їхніх танців і пиття безкінечної кількості тостів, які неодмінно супроводжував "грим мортир і ручної зброї"? Де було військам ганятися за гайдамаками, коли артилерія була потрібна не для війни з ворогами громадської безпеки, а для присутності, разом з лакеями, при панських обідах і танцях, аби при кожному піднятому кубку (а кубки піднімалися за кубками, як свідчить сучасник) і стрільби у повітря. Військова музика також потрібна була на полі бою, а у полі заїжджому, коли "настрілявши безліч серн, вовків, диких кабанів, лосів, а іноді і ведмедів, пани сідали за мисливський обід", а військова музика, рога і валторни повинні були трубити на знак торжества, коли пани "трубили в кубки"?

Примітна в такому випадку однаковість явищ у той смутний час і у далекому південно-західному кутку нинішньої Росії, на Волині і в Подолії, і на далекому північному сході тієї ж Росії, в Оренбурзі. Коли Чуприна і Чортоус палили село за селом на Волині, пробиралися у Полісся і робили свої засідки під самим Рівним, у ці самі дні князя Любомирські бенкетували у Рівному зі своїми численними гостями дні і ночі, танцювали, пили до паскудства, влаштовували фейєрверки, "зганяли тисячі народу", щоб на безлісній горі насадити цілий гай і напустити у нього диких звірів протягом одного дня, — адже це казки, яким ніхто б не повірив у наш час, а між тим це правда! І в цьому новонасадженому гаю пани полювали, коли Чуприна підкрадався до них зі своїми ватагами і міг захопити їх усіх зненацька і перевішати! Так само, як Пугачов брав фортецю за фортецею і підходив уже до Оренбурга, забираючи урядові війська і артилерію з припасами, вішаючи командирів і розстрілюючи картечню непокірних солдатів і козаків, а в цей час в Оренбурзі, у губернатора Рейнедорпа танцювало на балу вибране оренбурзьке товариство, і, з цієї причини не могли вжити необхідних заходів до придушення заколоту, а у Петербурзі в той же час теж йшли бенкети за

бенкетами з випадку шлюбу великого князі, у якого грубий козак хотів відняти спадкоємну корону.

Немає нічого дивного в тому, що і при земському ополченні гайдамаки розправлялися у західному краї так, ніби в ньому, крім несміливих євреїв і таких самих несміливих жінок не було жодного чоловіка, вже не кажучи про козаків і солдатів.

Щоб ясніше виказалася уся дивовижність тієї протилежності, що панувала у цей тяжкий для краю час, у панських багатих замках і в селах, ніким не захищених від гайдамаків, — поведемо розповідь самовидця про те, що робили безтурботні пани у ті самі моменти, коли згряя Чуприни підбиралася до тих місць, де пани так бездумно веселились.

"Знаходився я при дворі князів Любомирських понад десять років, але не як дворянин, а як приятель дому (говорить пан Симон Закржевський). Гучно і весело жили тоді у Рівному. Домашніх — юрма, гостей щодня напхом — напхано: бенкети, музика, танці, відкриті столи, келихи за келихами, які осушують під грім мортир і ручної зброї; палаючі вензеля і фейєрверки. Княгиня, уроджена Поцеева, принесла чоловікові багатий посаг. Дивна була пані і чарівна і надзвичайно охоча до веселощів. Пам'ятаю, як бувало вона відкине німецькі роброни та помпадури і з'явиться у давньо-польському вбранні: в оксамитовому кунтуші, у станику (вид зовнішньої шнурівки) з золотої парчі, у соболевому капелюшці, на якому виблискує алмазне перо, і в червоних чобітках, винизаних перлами і підкованих золотом. Зав'ється, бувало, у першій парі в польському або у мазурці величезною двірцевою залою — ну, чиста тобі лань, напрочуд гарна. А як на повороті у танці цокне підковами, серце так, бувало, розіграється, що танцюєш, мало зі шкіри не вискакуєш.

"Князь, коронний підстолій, з свого боку любив заохочувати власним прикладом до частих келихів (у ті часи всі пили у Польщі). Був він гарний мисливець і часто влаштовував полювання для своїх гостей у великих

розмірах. У Тульчині у нього звичайно утримувалась численна псарня, на яку він віддавав усі прибутки від цього ключа (певне число сіл). Просторі ліси були повні великих звірів, на яких ми полювали з тенетами та заборами, з допомогою незліченної кількості мужиків. Настрілявши безліч сарн, вовків, диких кабанів, часто також вбивали кілька лосів, а іноді і ведмедів, сідали ми за мисливський обід. Скільки там було розповідей про мисливські пригоди, скільки брехні і скільки зухвальства! Роги і валторни греміли між тим на знак торжества, а ми трубили у кубки, і я не пригадую, щоб коли-небудь повернулися додому тверезими.

"Одного разу довелося князю поскаржитися, що у нього немає під Рівним гаю, де б він міг іноді полювати хочби за зайцями. Що ж? Сусіди і приятелі змовились зробити йому сюрприз на день його іменин. Князь виїхав, доречно, на кілька днів у Дубно до князя-ордината Сангушка і мав повернутися тільки на день святого Станіслава. Напередодні цього дня "зігнали" тисячу підвод з молодими деревцями та тисячу робітників з ближніх та далеких околиць, насадили дуже старанно досить привільний звіринець, пересічений правильними просіками, і пустили у нього багато різних звірів. Як здивувався і зрадів князь, коли повернувшись уночі до Рівного і прокинувшись вранці, побачив перед містом гору, вкриту лісом! Цей ліс потім старанно підтримували, і досі він існує. На день святого Станіслава ми, правда, не полювали, оскільки це було свято патрона польської корони; та усі ми, скільки нас було гостей і домашніх, сунули на чолі з князем і княгинею до лісу, який ніби за якимсь чаклунством виріс з-під землі. Дивне було явище — бачити стада зайців і сарн, переляканих приїздом екіпажів і гвалтом вершників. Вони кидались у різні боки, та нікуди не могли втекти, тому що ліс був обнесений тенетами. Тільки третього дня увечері ми почали полювати при світлі ліхтарів та каганців. А на день самих іменин був гучний бенкет.

"Пам'ятаю, як після обіду показували на замковому дворі коня з княжих стаєн. Усі дами вийшли з княгинею Гоноратою на величезну двірцеву галерею, що йде вздовж зали на другому поверсі. Я наказав підвести мені мого сірого у яблуках і ну витворяти на ньому різні штуки. Дами аплодували мені, а часом і жахалися. А князь, стоячи на галереї з

повним бокалом, закричав мені зверху: "Пане Симоне! П'ю за ваше здоров'я у ваші руки, але візьміть бокал, не злізаючи з коня!"

"Не треба було повторювати мені цей виклик: я стиснув шпорами свого сірого і в кілька стрибків сходиною у передні сіни, потім далі у внутрішні, а звідти в'їхав сходами до зали і з'явився на галереї, навівши остраху на дам. Князь подав мені великий бокал; я випив залпом за його здоров'я, повернув коня і тим же шляхом, хоча вже дещо обережніше, повернувся на замковий двір.

"Так от у ті роки подвізалися ми в цьому Рівному, яке тепер так отверезилося. А у Дубні, в замку князя ордината, надвального маршала литовського, текло вино рікою, тому що крутовусого Сангушка нелегко було перемогти у пиятиці. Заливав він, як у бочку і любив бачити навколо себе питців. У замковій залі часто над головами співбесідників парувало, а на дворі клубочився дим від стрільби драгунів, які гриміли з рушниць за кожним тостом".

Ось де були і чим займалися драгуни у той час, коли заряди, що змітали у повітря за кожним тостом, і хоробрі воїни, які тренувалися у такому корисному занятті, потрібні були зовсім для іншої справи. Не треба забувати, що це говорить поляк, який особисто брав участь у походах проти Чуприни і Чортоуса. Його відгук, як поляка, про своїх ворогів, має бути для нас особливо важливим. Він говорить, що гайдамацькі зграї, чоловік у п'ятдесят, сто, а іноді і в кількисот, виходили майже кожної весни з запорозької Січі і тільки восени поверталися у свої лігва. Інші поляки були того ж переконання, що причиною появи гайдамаччини було Запорозжя. Пан Закржевський говорить, що всіляке гайдамацьке скопище складалося "з самих страшених негідників" і поповнювалось різними втікачами з сусідніх земель, але найбільше українськими мужиками, між якими гайдамаки мали багато прихильників і які вказували їм, куди безпечніше і вірогідніше піти на здобич. За словами Закржевського, українські воєводства, київське і брацлавське, найбільше потерпали від цих хижаків; але іноді приходили вони і на Поділля, на Волинь і навіть до Мозиря, тому що прикордонного війська

було надто замало, магнати тримали надвірні хоругви при собі, а городові козаки були потайки прихильні до гайдамаків (сотники Харько і Гонта). Гайдамаки ці здійснювали свої походи іноді піші, та побільшості верхи і ввозили здобич на в'ючних конях, що в них звалось "батовнею". Кожна зграя мала свого ватажка, котрого називали "ватажком". Обирали його звичайно з найбільш досвідчених, які мали вже на своєму рахунку по кілька розбійницьких походів і знали усі переходи і доріжки. Щоб вселити своїм впевненість, а забобонному народу страх, розповідали про ватажка, що він "характерник", тобто чародій, що він вміє замовляти кулі, тому його можна вбити тільки срібною кулею, а якщо потрібно, може зробитися й невидимим. Скільки вони ввозили з краю багатой здобичі, зауважує Закржевський, і скільки проливали безневинної крові, коли ними керувала помста! Жах, який заволодівав мешканцями при звістці, що йдуть гайдамаки, перевершує будь-яке описання: кожний ховався з чим тільки міг куди трапиться. Але дуже часто звістка про їхнє вторгнення надходила надто пізно, тому що вони підкрадались, як вовки і перепочинок робили на усамітнених хуторах і пасіках.

Якщо в історії понизової вольниці нас вражало те явище, що зграї розбійників, вже через кілька років після Пугачова, безкарно могли здійснювати експедиції на території кількох сот верст, якщо вони забиралися у глибину нинішніх населених губерній у саму Русь, як вони висловлювались, і безперешкодно повертались потім у Поволжя, як приміром, партія отамана Брагіна, то ще більш дивовижною здається зухвалість гайдамацьких ватажків, які, виходячи з самого Запорожжя або з нинішніх новоросійських степів, проводили свої ватаги безперешкодно до Мозиря, долаючи таким чином майже від краю до краю все Царство польське. Притому Брагіну порівняно легко було блукати між Волгою і Вороною, переходити навіть цю ріку, тому що у тій місцевості військ не було, а роз'їзні команди найчастіше виправдовували своє призначення, та й населення у тих місцях досить незначне. А зухвалість таких розбійників, як Чуприна і Чортоус, які проходили зі своїми ватагами із своїми батовнями по досить населеним місцевостям Царства польського, де навіть існувало спеціальне земське ополчення,

єдина мета якого була ловити таких, як Чуприна і Чортовус — зухвалість цих розбійницьких коноводів справді дивовижна. Треба ще додати до цього, що перший з них зробив п'ятнадцять походів на Польщу — і завжди повертався з багатою здобиччю, хоч неодноразово повинен був пробиватися крізь ряди польських драгунів. Він справді міг назвати себе чародієм, а свої маленькі легіони непереможними, тому що при ворожій атаці йому варто було лише скомандувати своїй ватазі: "або добути, або дома не бути!" — і ватага пробивалася крізь щільні ряди польських жолнерів, і не тільки пробивалась сама, а й уводила з собою своїх в'ючних коней з награбованою здобиччю.

Останній похід Чуприна на Польщу коштував життя цьому знаменитому ватажку. Про останню битву з ним поляків докладно розповідає Закржевський, який брав особисту участь у цій битві. Вона відбувалась неподалік від Ялтушкова, на Поділлі. В ній брали участь два князі Любомирських Антоній і Мартин, тисячі дві польського війська з компутовими гусарами і панцирними, тисячі три озброєних селян і всі городові козаки, яких тільки можна було зібрати. Це була ціла армія з достатньою кількістю артилерії, з гренадерами, тоді як у Чуприна було не більше полутораста молодців. Але така була відчайдушна відвага української понизової вольниці, що на неї небезпечно було йти, якщо сили не перевищували її у двадцять-тридцять разів.

Одного разу, коли князь Любомирський, володар Рівного, гостював у Полонному у свого дядька, князя Антонія Любомирського, і товариство насолоджувалось одним з таких розкішних і веселих обідів, про які ми розповідали вище, у Полонне прискакав гінець від генерального регіментаря так званої "української і подольської партії", Яна Тарли, воєводи любельського, з наказом, щоб гетьманський регімент "іноземного автораamenta", де начальником був князь Антоній Любомирський, поспішав до Ялтушкова на Поділлі. Разом з тим Тарло просив його вислати частину власного гарнізону з полонської фортеці з десятима гарматами, — і все це для того, як зауважує з подивом Закржевський, щоб переловити кілька десятків гайдамаків, які сховались

із своєю здобиччю в ялтушківських лісах, коли їм перетнули шлях до кордону і обрубалися там засіками.

Князь, не затримуючись виступив із військом особисто. Через три доби близько опівдня підійшли вони на чверть мілі до лісу, де укріпились гайдамаки. Для швидкості піхоту і гарматників привезли на підводах. Військо вишикувалось у бойовий порядок, поставивши гармати по крилах. Регіментар оглянув усіх. Потім зламали шеренги і було віддано наказ, щоб жолнери поїли і виспались, тому що всю ніч доведеться не спати. Військо, трохи перепочивши, обложило весь ліс, в якому засіли гайдамаки. Ліс був величезний. Навкруги нього, під узліссям, розставили у різних місцях селян, яких зігнали туди тисячі три. Деякі з них були озброєні рушницями, але побільшості списами, косами або просто цепами. Їм було наказано пильно стерегти, а вночі запалити вогні і часто кричати? Позаду селян, кроків за сто п'ятдесят, стояло військо, як те, що прибуло з Полонного, так і те, яке регіментар Тарло привів ще раніше з собою, всього тисячі дві чоловік, серед яких були компутові гусари і панцирні, у повному озброєнні, в леопардових і вовчих шкірах, а також піхота. Зверх того зібрано було там "без числа городових козаків". Все це було розставлено німцем полковником, який служив у регіментаря ад'ютантом. Панцирними командував намісник князя подстоля литовського чесник Нурський.

Настала ніч. Наказано було дотримуватись обережності і тиші. По місцях горіли вогнища, розкладені селянами, які вартували усі виходи з лісу.

Коли Закржевський, який того разу був волонтером у команді намісника, виказав йому подив, що стільки війська зібралось проти яких-небудь полтораста волоцюг, намісник відповів, що аби спіймати гайдамаків, ні в якому разі не може бути надто багато рук, оскільки ці злочинці захищаються відчайдушно і гинуть до останнього, знаючи, що пощади їм не буде.

"На них чекає, продовжував він, собача смерть на гілці дерева, або страшне сидіння на колу, і тому вони кидаються, як скажені, один на десятох, і часто пробиваються крізь засаду не тільки самі, а й зі здобиччю. Ось побачите завтра, в якому вони багатому вбранні. Це вони у нас так приодяглись, тому що із Січі виходять тільки у напоєних салом сорочках і шкірянках з телячої шкіри".

Ватажок гайдамацької партії, яку тепер оточили в лісі, був саме той знаменитий Чуприна, який зробив п'ятнадцять походів на Польщу, і завжди вертався переможцем із здобиччю. За три роки до цього він напав з шестидесятьма молодцями на Шаргород, замучив батька чесника Нурського, справжнього начальника панцирних, пограбував його дім і захопив у ньому 40.000 злотих готівкою. Коли ж він дійшов до самої Волині і його, з нав'юченою батовнею, оточило триста драгунів з регіменту королеви, Чуприна вдарив на них вночі, вбив полковника, забрав кілька драгунських коней і зник без будь-якої втрати.

Цьому Чуприні і прагнув тепер чесник Нурський помститися за пролиту ним кров батька. Чесник Нурський пам'ятав й інші образи, за які ще не помстилися гайдамакам. Гайдамаки напали і на другий його дім у Сельниці, і забрали все, що змогли. Але дружина його, яка ніби передчувала візит розбійників, врятувалась. Вона передчувала його тому, що один з парубків з їхнього дому пішов до гайдамаків. Дружина чесника кілька тижнів не ночувала з дітьми під власним дахом, а ночувала у яругах, у коноплях та лозинні, міняючи місце ночівлі щоночі, і лише вдень вертаючись додому. Тільки ця обережність і врятувала її. Робітники, вдерлися у дім чесника, застали біля мамки найменшу його дочку і хотіли розбити її об стінку, але мамка кинулася їм у ноги і тільки слізьми і благаннями обеззброїла гайдамаків. Невдовзі гайдамаки напали на містечко Красне, де маленький син чесника виховувався у парафіяльній школі у директора. Школярі сховались у невеликому острожку, але їхній наставник потрапив до рук гайдамаків. Пограбувавши містечко, вони приступили до острожка і вимагали здавання. Та "губернатор ключовий" (управляючий) не відкрив їм воріт маленького Тібралтара. Тоді вони вирішили підпалити дубовий частокіл, який був головним захистом цього

жалюгідного укріплення, і почали підкидати під нього солому, а щоб не виснажувати перевозкою коней своїх, запрягли до воза шкільного директора разом з жидом. Цим засобом було підвезено вже кілька возів соломи, і при цьому перепало обом чимало жорстоких ударів. Та раптом пролунав постріл з пістолета за містечком, де гайдамаки виставили свою варту. Дізнавшись з цього сигналу, що наближаються драгуни, вони поспішно зібрали свій багаж і поскакали щодуху у Кимчаню (великий ліс на околицях Красного). Драгуни, правда, перерізали їм шлях, але гайдамаки вдарили напролом, застрелили з рушниць двох драгунів і одного коня і пішли із здобиччю.

Тепер Чуприна, оточений суцільною, вичікував ранку.

Ледве почало світати, як раптом у тому боці лісу, де стояла польська піхота, пролунали постріли з рушниць, спочатку поодинокі, потім частіше й частіше, і врешті загриміли гармати. Гул, крик, грім стрільби і тріск падаючих дерев широко рознеслися лісом у вранішньому вологому повітрі. Панцирні кинулися їх зупиняти. У цей час сорок гайдамаків з двома десятками в'ючних коней, вискочили несподівано з лісу і дружно вдарили на три волоські хоругви, що стояли попереду. Волохи не встояли проти удару і, не зробивши навіть пострілу перекинулися у безпорядку на кампутових, і разом з голотою, яка побігла, внесли такий розлад у рядах панцирного війська, що не могли отямитися і вишикуватися. Скориставшись цим, гайдамаки вистрілили з рушниць і, вбивши кілька рядових, повернули навскач до найближчого села. Намісник і Закржевський наздогнали їх близько, перший навіть порішив одного гайдамака з пістолета; та обернувшись і побачивши, що вони женуться за ними тільки удвох, зупинилися. Гайдамаки між тим, пройшовши через село і запаливши його за собою, досягли сусіднього лісу. Хоча за ними було послано погоню, яку регіментар, зайнятий на другому пункті, ледве через годину зміг вирядити, однак без успіху. Гайдамаки, сидячи на швидких конях, не дали себе наздогнати і пішли у Січ, залишаючи по собі скрізь пожежі.

Не так вдало подвізалися ті гайдамаки, на яких в лісу наступила польська піхота. Захищалися вони відчайдушно, вбили польського підполковника, двох чи трьох офіцерів і близько п'ятдесяти рядових; кількох також поранили, в тому числі і майора; але важко було їм вистояти проти польських рушниць і гармат, які ламали дерева і прибивали їх стовбурами і гілками. До того ж сам ватажок був вбитий, і гайдамаки, збентежені цією подією, майже усі були перебиті. Решту недобитків і поранених захопили у полон. Загибло їх близько восьмидесяти, а покалічених і здорових схоплено близько сорока.

Чуприна загинув від руки молодого князя Мартина Любомирського, який, при самому входженні до лісу на чолі своїх гренадерів, помітив його і вбив з рушниці в ту саму хвилину, коли ватажок, стоячи на колінах під дубом, прицілювався у нього. При Чуприні знайдено було багате турецьке озброєння у сріблі, кілька діамантових перстнів на пальцях, п'ять золотих годинників і півтори тисячі червінців у паску. В інших гайдамаків також знайшли купу грошей у пасках і сидельних подушках, годинників і зброї, а у батовні їх — безліч срібла, дорогих матерій, золотих поясів, жіночих нарядів і хутра, церковних орнат, кап, ряс, чаш та інших предметів богослужіння (католицького), а також жидівського одягу, перлин, сережок, та інших речей. Все це було награване ними у цьому нещасному прикордонному краї. Взято також кілька десятків коней, між якими було багато відмінної породи. Інші валялися у лісі вбиті або тяжко поранені.

Після цього польське військо розташувалося обозом на узвишші і відпочивало три доби. Протягом цього часу був складений опис здобичі і поділено її між офіцерами і рядовими. Не забули і вдів, які залишилися після вбитих у бою. Кожному капітану дісталось по 50 дукатів, поручикам по 30, унтер-офіцерам по 10, а рядовим по 4 дуката. Церковні ж речі і прикраси розіслали по костьолах і церквах уніатських.

Така велика була здобич, захоплена тільки у тих гайдамаків, які були вбиті або ж потрапили у полон. А скільки унесли з собою золота і коштовностей ті сорок молодців, які ускакали в степ, ведучи за собою

двадцять нав'ючених коней! Все це, звичайно, було згодом пропито і проїдено: щось пішло на гульню, щось на винагороду бандуристам, які оспівували їм їх же та їхніх дідів геройські подвиги; багато добра кидали у шапки бідних людей, а іноді розкидували пригорщами по ринках і майданах. Інше пішло, можливо, і в монастирі: що зідрано з ворога православ'я, то не могло бути противно Богові. Так думали запорожці молодці. Та по-більшості добуते у ляхів проїдалося, пропивалося і протанцьовувалося: йде запорозький гультьяй ринком, побачить "переріз" (смоляна діжка) дьогтю, заплатить за нього, не торгуючись, викупається у дьогті, обвалюється потім у пуху та пір'ях — і тішить добрий народ. Так гуляли ці жахливі діти жахливого століття.

Поки військо відпочивало після перемоги, прибув з Кам'янець-Подільська військовий суддя з інстигатором і кат зі своїми поплічниками. Почався допит спійманих гайдамаків. Їх катували і з їх свідчень виявилось, що згряя їхня складалася зі ста шестидесяти молодців і що ватажок їхній Іван Чуприна зупинився і обрубився у цьому лісі, очікуючи свій загін ще з п'ятнадцяти гультьяїв, який він вислав на грабіж в інший бік зі своїм братом. При батовні їхній, як вони засвідчили, знаходилося двадцять городових козаків, яких вони назвали поіменно, але повідомили, що вони не винні, бо служили у них з примусу. Тієї ночі Іван Чуприна, який був великим характерником, усумнився у своєму щасті, помітивши зловісну ознаку: коли він грівся біля вогнища, уся "нужа" сповзлась у нього до коміра. Тоді він сказав: "Отепер нам буде лихо з вражими ляхами!"

Нещастя справді трапилося. Розділившись на чотири загони, гайдамаки мали намір вдарити на світанку всі раптом за поданим знаком, напролом у різні боки. Знаком тим мав послужити постріл ватажка з пістолета, на який кожний загін мав відповісти двома пострілами рушниць. Але цей план був порушений непередбаченим випадком. Коли почало розвиднятися, ватажок поповз рачки до узлісся, щоб подивитися, що роблять поляки. За ним полізло ще кілька молодців, і раптом в одного з них, зачепившись за гілку, вистрелила рушниця. На цей фальшивий сигнал, відповіли інші постріли, і перш, ніж гайдамаки

сіли на коней і вишикувались у бойовий порядок, польська піхота сунула до лісу і зробила там переполох, тим більше, що Чуприна був вбитий першою ж кулею.

Суддя записав свідчення полонених, і разом з тим склав довгий список вбитих і живих гайдамаків і виголосив остаточний вирок. Одних він засудив на шибеницю, інших на кіл, третіх на четвертування. Живих відіслали під сильною вартою у кам'янець-подільську фортецю для виконання цього вироку. Мертвих же четвертували на місці і розіслали голови, руки та ноги по містам і містечкам для всенародної виставки на колах. Решту закопали в ялтушевському лісі над великою дорогою і насипали над ними для вічної пам'яті курган.

Знущання з мертвих злочинців було у звичаях того жахливого століття, що було виявом крайнього знеславлення винних. Наруга над трупами була тоді і в Росії: це ми знаємо з історії понизової вольниці. У Польщі четвертували мертвих і розсилали частини їхніх тіл по різних місцях для всенародної виставки — ось такі були всенародні виставки сто років тому! У Росії ж мертвих злочинців сікли, тобто над злочинцем, який не витримав тортур, здійснювали вирок, хоч він і був вже мертвий. Так, "чудовиська" Заметаєва карали після смерті в усіх тих місцях, де він розбійничав. Єсаула отамана Беркута сікли батогами в Астрахані, у Чорному Яру і в Царициному, і хоч він дорогою вмер, його все ж таки довели до Саратова і знову карали публічно його труп, який вже розкладався і в ньому завелися хробаки. Це також були народні виставки того дикого часу, яке, здається було так недавно.

Що ж до п'ятнадцяти інших гайдамаків, яких Чуприна відрядив зі своїм братом для подвигів в інших місцях і з головною зграєю піджидав у лісі, то й вони не обминули біди. Двоє з них, вислані "на чати" (для розвідки), були схоплені. Старий гайдамак не виказав нікого і терпів до кінця усі муки, якими його катували. Але молодий, зовсім не схожий на розбійника парубок, допитаний з пристрасстю, об'явив, що товариші його засіли вже кілька днів тому у ярузі, посеред степів, між скирд, милях у десяти від того місця у напрямку Костянтинова. Його збили за певнення,

що йому не тільки буде подароване життя, а й виявлена особлива панська милість — зачислено у надвірні козаки, тому що він сподобався молодому князю Любомирському. Він об'явив також, що їхня згря збільшилась до тридцяти новобранцями з поселян, що вони висилають на "Чорний шлях" сторожу, аби спіймати перехожих, яких уводять у своє кубло, і що у них вже безліч коней, здобичі і полонених. І наостаток він пообіцяв провести до того місця поляків.

Все це знову з глибин Речі Посполитої переносить нас у степи середнього Поволжя, і приводить на пам'ять подібні ж риси з історії понизової вольниці. І там був свій "Чорний шлях" — це велика дорога, що йшла гірським узвишшям, яке розділяло Волгу від Дону і Медведиці. З вершин, які окремо виступають на цьому плоскогір'ї, видно на далеку відстань. З якогось кургану видно Волгу на цілі десятки верст, видно Заволжя і видно степи вправо і вліво і на північ. Видно було з курганів, як каравани суден йшли Волгою. Зірке око понизового доброго молодця могло роздивитись навіть човни роз'їзних команд, які ретельний воєвода або комендант вислав з Саратова або з Царициного, аби спіймати злодіїв. До цих курганів, пануючих над усіма околицями, отамани понизової вольниці висилали своїх спостерігачів, які й вартували кожного проїжджого і перехожого. Проїздив багатий купець з Макар'я — його затримували добрі молодці. Слідував з Астрахані до Саратова сам губернатор, під особу якою ставилось по п'ятидесяти коней і який був оточений цілою ватагою канцелярії і озброєних провідників, варта отамана і за ним пильнувала, і при першій же можливості добрі молодці нападали і на губернатора. В яругах і лісистих балках "дуванили" (ділили) згодом добрі молодці свою здобич: кому діставалася казна золота, кому коні швидкі, а кому і красна дівиця. В яругах і в лісистих балках через це нерідко зустрічались поламани екіпажі, вбиті коні і вже ні для чого непридатне добро.

Ту ж саму картину ми бачимо і тут, при описанні битви польських військ з тією партією зі зграї Чуприни, яку він вислав зі своїм братом для окремих дій і для спостереження за рухом на "Чорному шляху". Вартові

цього загону також сиділи під курганом, тоді як весь загін із здобиччю був у закритому місці.

Коли регіментар, воєвода Тарло, дізнався від молодого полоненого гайдамака про місце розташування усього загону, він негайно вислав проти нього триста чоловік піхоти, посадив їх на коней, взятих у волоських хоругвах, і триста городових козаків з двома гарматами, під начальством молодого князя Мартина Любомирського, який за успішну справу у лісі був підвищений у чин полковника.

Вже з одного цього розпорядження можна бачити, якою страшною силою здавалися полякам гайдамаки: проти п'ятнадцяти чи тринадцяти чоловік посилали загін у шістьсот чоловік з двома гарматами. Це значить, що на кожного гайдамака посилали по 40 чоловік польського війська. Таким чином згаданий загін рушив до вказаного місця біля "Чорного шляху". Він йшов швидким маршем, а ватажки з рештою війська виступили слідом за цим загном. Молодий Любомирський і тут відзначився. Він так вміло підступив до гайдамаків і так добре скористався вказівками помилюваного розбійника, що оточив їх з усіх боків, а висланих на горний шлях козаки знайшли сплячими за курганом. Але ті, що сиділи у ярузі, не хотіли здатися, хоч задля остраху по них випалили з гармат; навпаки, вони почали різати своїх полонених, закритих у одній хатці. У цій хатці знайшли пізніше зарізаними вісімнадцять жидів, кілька жидівок, одного упіята і одного ксьондза. Решту врятувала піхота, що якраз підоспіла. Гренадери прийняли гайдамаків у штики і кололи, як диких кабанів. Трьох було вбито, решту пов'язали; але усі вони були такі зранені, що більша частина їх перемерла протягом трьох днів. З польського боку вбили тільки одного барабанщика і поранили ножами кілька рядових. Виручено було з полону шістьох упіятів з дружинами, шістьох ксьондзів, двох ієзуїтів, понад двадцять жінок і дівиць-шляхтянок і більше дюжини шляхтичів. Всі вони були напхом напхані у згаданій халупці і роздіті майже догола. Але потім було відкрито ще у сусідніх яругах чоловік п'ятнадцять замордованих шляхтичів. Знайдено близько полутора ста коней, як у батовні, так під сідлами і без них. Між скирд нагромаджена була велика кількість

колясок, бричок, візків, різних скриньок, валізок, шкатулок і погрібців, награбованих на великій дорозі, на "Чорному шляху". Регіментар Тарло і князь Антоній Любомирський тільки на третій день прибули з військом на місце цієї останньої поразки гайдамаків. Визволені з розбійничих рук, полонені вийшли їм назустріч, як до своїх рятівників. Здобич, знайдена при самих гайдамаках і у візках, була дуже значною. Всьому був зроблений докладний опис, і власники, які залишилися живими, показували, що в них пограбовано, вказуючи різні речі, одяг і лантухи. Потім їх відвели під особливий навіс, де було розкладено усе це майно, і кожний отримав те, що йому належало.

І тут військо відпочивало троє діб. За розпорядженням начальників, було відслужено сумну панахиду у долині смерті, як висловлюється пан Закржевський, і тіла замордованих християн поховали як годиться на цвинтарі сусіднього села, а євреям дозволено було забрати трупи своїх одновірців для поховання за їхнім звичаєм. Решта здобичі знову була розділена між військом, а молодого князя Мартина Любомирського найменували генералом, і негайно був відправлений гінець до короля з проханням про затвердження його у цьому чині.

Для військового судді і ката відкрилося нове поле для допитів і тортур. Кількох гайдамаків, що залишилися живими, четвертували на місці або посадили на кіл, а одному переламали руки й голілки і потім повісили, зачепивши залізним крюком за ребро, оскільки він зізнався у найтяжчих злочинах. То був якийсь попович з Волині. Сподобався він якійсь вже немолодій пані, отруїв її чоловіка і одружився з нею. Вона записала йому свій маєток, і він вже почав називатися дворянином і навіть паном мечником. Згодом, коли дружина йому набридла, він отруїв її, а її майно привласнив собі. Врешті почав насильничати і над сусідами, наїжджаючи на їхні домівки. Його судили і винесли йому смертний вирок, але він втік з Волині і пристав до гайдамаків, яких здивував вишуканою жорстокістю, з якою він забавлявся муками нещасних жертв, допитуючи їх, де сховані їхні гроші, і тому заслужив від гайдамаків прізвисько "Сповідника".

Таких поповичів бачили ми і у понизовій вольниці, і якщо між понизовими добрими молодцями замішувався попович, то побільшості це була значна особистість. Отаман Заметаєв, якого Суворов і Панін у публікаціях, що розсилались у Росії, називали "чудовиськом", проти якого висилали цілі загони і спіймати якого могли довірити тільки Суворову, якого, врешті, не сміли вислати з Цариного в Астрахань під конвоєм цілого деташемента, — це найбільше страховисько у понизовій вольниці був попович. Зустрічались між ними й інші поповичі, які, як правило, різко виділялися з маси інших розбійників. Такий, мабуть, був і той гайдамак, який залишився в історії під іменем "сповідника".

Коли згаданих гайдамаків із зграї Чуприни, в тому числі і Сповідника, втратили, то їх трупи були закопані так само, як і трупи перших. Руки і ноги страчених знову ж таки розвезли по містах і великих дорогах для повчальних виставок. Військо розійшлося по старих становищах, а регіментар і воєвода Тарло відправилися з князем Антонієм Любомирським у Полонне. В'їзд їх до цього міста був тріумфальний. Їх зустрічали гарматною і рушничною пальбою з кріпосних валів. Біля самого в'їзду у Полонне комендант фортеці, старий француз, підніс князю на оксамитовій подушці ключі від воріт, а той передав їх генеральному регіментарю. Міщанські цехи і єврейські кагали (грумада) очікували їх біля міської брами, а біля гашкових воріт ректор ієзуїтів, на чолі свого духовенства, зустрів вождів і вітав їх промовою, в якій порівнював їх з римським великим Помпеєм, який також колись воював з розбійниками, а молодого князя Мартина Любомирського за його сміливий вступ до лісу, уподійним герою Курцію, який кинувся у відкриту безодню. У палаці княгиня Любомирська, оточена численними гостями, вітала на ганку переможців... Розкішний обід, часті тости, пальба з валів, а увечері фейєрверк і танці завершили цей день. І треба сказати — додає очевидець, ніби для більшого контрасту з тим, що іще зовсім недавно ці самі люди, які тепер безтурботно веселяться, різали руки і ноги гайдамаків, вішали їх на гак, саджали на кіл — треба сказати, додає він, що ніхто з них не примушував себе умовляти на чергові тости або тягти за вухо до танців. Молодий князь Любомирський та його дядя, князь Франциск Любомирський, який тільки-но прибув з-за кордону, і

кілька інших одягнених у короткі французькі каптани, танцювали менует, екоссед, страсбурзький і штрайєр. Інші дворяни в кунтушах відплясували з почесними панами княгині (*respektowe panny*) мазурку, краков'як і польський; а всі разом закінчили бал швидким драбантом.

Так веселилися переможці Івана Чуприни та його зграї у Полонному, тоді як в інших містах ходили інші Чуприни зі своїми зграями і також збирали багату данину з веселої країни, і так само тремтіли по селах євреї, а ієзуїти і ксьондзи по монастирях, боючись, що нікому буде захистити їх.

Але веселощі у Полонному не закінчилися тільки танцями і не обмежилися одним днем. Перемога над гайдаками була надто радісною і рідкісною подією, щоб ця радість могла швидко минути. Треба було відсвяткувати цю перемогу чим-небудь незвичайним — і веселе панство влаштувало незвичайну виставу.

Справді, на третю добу неподалік Полонного було влаштовано виставу про — за висловом самовидця — поразку гайдаків у долині скирт. Неподалік від одного з передмість підшукали місцевість, яка нагадувала ту яругу, біля якої сталася ця поразка. Були там і скирти, склали і хату в ярузі. Кілька рядових були одягнені в гайдамацькі костюми. Інші перевдяглися у проїжджих, захоплених на Чорному шляху. Не бракувало й перевдягнених жінок. Навели туди багато коней, навезли візків, скриньок, словом — всього, що було потрібно для відтворення справжньої події. Вся громада сунула з замка до цього місця — дами і літні чоловіки у численних і розкішних екіпажах, а вся молодь — верхи. Коли глядачі, повсідалися на підготовлених для цього лавках, розташованих уступами і вкритих килимами, пролунав сигнальний гарматний постріл, і вистава почалася в такому ж порядку, в якому все відбувалося насправді. Піхота і городові козаки, розставлені вдалині, почали наближатися і оточувати гайдамацьке кубло. Молодий Любомирський піднявся на стіг сіна і спостерігав усе в оптичну трубу, а француз-гувернер, як свідок події, роз'яснював княгині та іншим дамам різні обставини цього зіткнення з гайдаками. Молодий Любомирський

вислав одного із спійманих шпигунів до розбійників, вимагаючи здавання, тому що вони оточені вже з усіх боків. Замість відповіді дванадцять гайдамаків виїхали верхи на узвишшя і почали лаяти та під'южувати ляхів. Вистрелили по них з двох гармат: двоє повалились з коней, решта поскакали до хати і почали мучити полонених. Тут гренадери прибігли і виламали двері, з криками: "бий їх! рубай їх! коли!" Почалася сутичка на списах та ножах. Почали тягати вбитих і поранених гайдамаків і полонених. Штучна кров лилася потоками, закривавляючи переможців і переможених. Княгиня-мати і присутні дами осипали пестощами молодого князя Любомирського, який був героєм дня.

Але й цим не завершилось торжество переможців — вони продовжували веселитися ще кілька днів. Ми не будемо, проте говорити, як вони танцювали й пили, як після гайдамацької вистави давали французьку, як потім полювали на кабанів, як пили за мисливським обідом, замість кубків з мисливських рогів, і як, врешті, перепились усі до того, що втратили пам'ять і рух, а гайдуки клали їх в екіпажі і відвозили у замок. Все це нічого не додасть до того, що ми вже говорили про розпусту і недбалість того суспільства, під боком у якого гайдамаки задавали свої криваві, національні вистави.

Розділ VIII

Якими б не були жорстокими страти гайдамаків, від руки протидіючої їм сили, якими б не були вражаючими для народу такі видовища, як голови розбійників на кілках, розписані і розвішані по великих дорогах і по всіх людних місцях відрізані у гайдамаків руки і ноги, однак гайдамаки продовжували свою не менш жорстоку справу, ніби з помсти за встромлені у голови їхніх товаришів кілки, розвішані скрізь їхні руки і ноги, а народ продовжував з свого середовища виділяти цих страшних месників за свої образи і кривава справа не скінчалась. Було ж щонебудь через це у суспільному житті того часу таке, що примушувало людей, так дешево ставити і своє життя, і свої фізичні страждання або мучити інших нелюдськими тортурами або самому підлягати мукам, які тільки здатна видумати істота, більш жорстока і більш винахідлива на

муки, ніж звір, і більш безжальна, ніж найкровожерливіша з диких тварин. Коли на початку нових століть західна Європа була приголомшена селянськими війнами, вона бачила, де їхні витoki. Коли нідерландські селяни, піднявшись багатотисячними натовпами, написали на своїх знаменах "хліб і сир", ті, проти кого йшли ці селяни, знали, що голодний народ вимагає "хліба і сиру" у тих, хто його має з лишком і здобув, несправедливо віднявши шматок у безсилового. У Шпейєрі та прирейнських провінціях добре розуміли те, чого добивалися народні маси, які виставили на своїх знаменах селянський чобіт. "Бідняк Конрад" добивався того ж, чого й селяни у Нідерландах і у Шпейєрі, чого добивались маси народу, що зібрались навколо відставного солдата Ганса Мюллера з його червоним плащем і у кривавого кольору шапочці; навколо двірника Георга Метцлера і навколо Геца Фон-Борліхінген — залізна рука. Хоч вождів цих сотисячних народних зграй і називали "пророками вбивства і бісами розбійницьких зграй", хоч зляканий Лютер і громив їх своїм посланням "проти вбивць і розбійників селян", хоч врешті ці народні рухи закінчились тим, що там замордували кривавими муками одного народного вождя, там поклали на місці до сімнадцяти тисяч трупів народу, там до двадцяти тисяч, караючи бунтівників "не тільки ранами, а й скорпіонами" і перетворюючи квітучі і велелюдні краї у пустелі, — однак те, чого добивалися ці люди, рано чи пізно дісталось отримати дітям та онукам загиблих під час кривавих смут, і в результаті виходило, що марно лилася кров і смерть сотень тисяч народу була не безплідною.

Того ж самого, по суті, добивалися, якщо не для себе, то для своїх онуків і правнуків, і ті, видимо, люті і дикі люди, голови яких стирчали на кілках, а ноги і руки вивішувалися для всенародного огляду, хоч при політичній недалекоглядності своїй і загальній нерозвинутості, вони іноді помилялися і не завжди їхня пика колола тих, кого слід. Різниця лише в тому, що там, у Європі, це почалося раніше, як і вся Європа раніше від нас почала жити історичним життям, а у нас в загальному повільному поступальному русі до політичного і громадянського розвитку, запізнились і народні рухи.

Як би там не було, та загибель Чуприни та його зграї не зупинила гайдамаччини. Загальний народний вибух продовжував підготовлятися, а до того часу окремі зграї, під керуванням таких же сміливих, як Чуприна, ватажків, продовжували тривожити ситих, безтурботних панів, нерідко залишаючи по собі згарища і руїни.

В історії гайдамаччини цього часу видається ще одна помітна постать — це ватажок Чортоус.

Не минуло й двох років після поразки зграї Чуприни в ялтушківському лісі, як почали ходити на Волині чутки, що сильна гайдамацька згря вийшла з-за ріки Синюхи, пограбувала різні панські маєтки у київському воєводстві, заглибилась далеко у Полісся і повертатиметься через Волинь. Але де вона з'явиться з лісів і зарослів на полях і яким саме шляхом йтиме — ніхто не знає. Загальний жах поширився поміж мешканцями через ті чутки. З кожною милею від Рівного до Полонного вони ставали страшнішими і страшнішими. Тільки й мови було всюди, що про гайдамаків. Там бачили якихось підозрілих людей, чи то бродяг, мабуть шпигунів гайдамацьких; в іншому місці розповідали, як гайдамаки спалили дім з господарем і всім його сімейством. В овруцькому повіті, вони ніби-то перетворили на попіл ціле містечко, а євреїв вирізали до єдиного. У мозирському пограбували костюл і кілька упіятських церков, а ще десь вдерлися у монастир, спалили монахів і розпороли їм жили. І з кожним днем сили гайдамаків у цих розповідях збільшувались, так що їх вже нараховували, мабуть, удесятеро більше, ніж їх було насправді. На дорогах безперестану зустрічались шляхта і євреї, які перевозили дружин, дітей і краще з рухомості у міста та невеликі укріплення у магнатських маєтках, де вони сподівались знайти який-небудь захист.

Словом, явище було таке саме, як і в пугачівщину, коли дворяни бігли у міста, а воєводи, воєводські чиновники і канцеляристи бігли з повітових міст у губернські і разом з тим тягнули з собою казну, щоб віддати її під міцну охорону комендантів і обер-комендантів.

У Рівному було досить надвірного війська. Та чутки так налякали магнатів, що князь Любомирський, боючись, що гайдамаки не заволоділи Рівним, де не було укріплень, вирішив, для більшої безпеки і спокою, перевезти свою вагітну дружину у Полонне, де був укріплений замок. Інший Любомирський, Антоній, перебував на той час з дружиною у своїх сандомирських маєтках, і тому, на пропозицію Мартина Любомирського вирішив шукати захист в укріпленнях Полонного. Він рушив з Рівного у супроводі численного конвою рейтар і козаків, а піхоту послали уперед. У славутських лісах зустрів князя і княгиню молодий Любомирський, Мартин, переможець ватажка Чуприни, з сильним загоном війська і чотирма гарматами, з яких під час перепочинку у лісі, наказав для забави княгині розтрощити кілька сосен. Діставшись благополучно Полонного, вони застали усі заїжджі двори і міщанські дома наповненими шляхтою, яка зібралась туди з близьких і далеких околиць, шукаючи прихистку у фортеці.

Але довго не було відомо напевне, куди повернули гайдамаки. Посилали розвідувати євреїв, та вони поверталися ні з чим, бо хоч їх і спокушувала багата нагорода, яку їм обіцяли, та побоювання потрапити до рук гайдамаків придушувало навіть жадібність до грошей.

Врешті князь Мартин Любомирський вислав вісім вірних і моторних козаків, давши кожному по десять червінців на дорогу, і обіцяв дати вдесятеро більше тому, хто привезе правдиві звістки про напрям руху і сили гайдамаків. Козаки відправились кожний у свій бік, і довго не було про них ні слуху, ні духу. Врешті четверо повернулись ні з чим. Шляхта, зібравшись у Полонну, будучи змушена дорогою ціною платити за незручні приміщення і непридатні харчі, почала вже ремствувати, що її годують байками, що якби гайдамаки і були де-небудь, то мали б вже повернутися у свої кубла, тому стала роз'їжджатися по домівках. У цей час двоє з висланих козаків Гладкий і Лобода, повернулись з розвідки. Їх відразу представили князю Мартину Любомирському. Обидва прийшли пішки, у селянському одязі, і принесли такі вісті:

Довго і важко по одному пробирались вони лісами і непрохідними місцями. Врешті випадково зустрілись біля одного хутора у глухому бору біля струмка і тільки там отримали правдиві звістки про гайдамацьке становище від старого пасічника. Старий знався з гайдамаками, а козаки вдали з себе таких, що теж хочуть пристати до молодців. Він і наставив їх, як до них пробратися, і як він їм сказав, що гайдамаки купують коней, то вони повернулись у містечко Звяхло і, помінявши там свій козацький одяг на селянський, купили за гроші, дані їм князем Любомирським, ще по одному коню і вже знайомими "манівцями" (напрямки) рушили до гайдамацького кубла під виглядом парубків, які привели коней на продаж. Гайдамаки стояли від Полонного милях у десяти посеред дрімучих лісів в урочищі Обозовище. Козаки-шпигуни застали вже там своїх товаришів-козаків Кирила Ласуна й Івана Ворона, також відправлених на пошуки. Ті прикинулись, ніби пристали до гайдамаків, і робили вигляд, що незнайомі один з одним. Особливо Ласун сподобався гайдамакам і жив з їхнім старшиною запанібрата. Він ходив у золоті і сріблі, ніби якийсь вельможа. Тай й на всіх гайдамаках вони помітили золоті паски, червоні суконні кунтуші, шовкові жупани і соболеві шапки, а зброя у них така дорога, що й турецький паша не посоромився б носити збоку. Гладкий і Лобода продали їм своїх куплених коней з сідлами. Гайдамаки заплатили їм за них щедро. Ворона намагався триматися від них подалі, щоб не викликати підозру, придивлявся збоку, погладжував вуса і зрідка підморгував їм, насупивши брови. Але Ласун допомагав торгуватися при продажу коней, пив могорич і просив їх ще привести коней із сідлами, а між тим крадькома шепнув Гладкому і Лободі, що ватажок Семен Черноус досі не зібрав усіх своїх молодців, розісланих за здобиччю, яких у нього чоловік триста з лишком, що поки з'єдналися лише два загони, а двох других дождають, що вони через два дні виступлять звідти дві милі далі, в урочищі Мазепина Могила, де був призначений збір усім зграям. Звідти вони планували пуститися далі шукати щастя. Ласун звелів Гладкому і Лободі летіти птахом і повідомити князю Любомирському таємно, щоб усі були готові і тримали ногу у стремені і ні з ким би не говорили, тому що у гайдамаків скрізь шпигуни. Коли ж гайдамаки перейдуть до Мазепиної Могили, то Ласун обіцяв

залишитися з ними, щоб їх обманювати, а Ворона втече і проведе військо польське прямо до гайдамаків.

Почали готуватися до походу, нікому не розголошуючи мети цих приготувань і чекаючи прибуття Ворони. Гладкий і Лобода були нагороджені, і їм звеліли до часу сховатися. Та ось на третю добу, опівночі, з'явився біля брами Полонного гінець на стомленому, загнаному коні і вимагав, щоб його негайно пропустили до замку. То був Ворона. Та його важко було впізнати: він був у багатому кунтуші з рубіновими гудзиками і з гайдамацькою зброєю. Вартовий офіцер, за попереднім розпорядженням, відразу відвів його до вартівні, куди невдовзі прийшов і князь Мартин Любомирський. Вклонившись князю у коліна, Ворона почав розповідати, що коли другого дня після прибуття до Мазепиної Могили прийшла до табору друга згряя, він, скориставшись загальним гамором і метушнею, пішов від гайдамаків, не будучи ніким помічений і переслідуваний. Ворона додав, що треба поспішати через те, що наступного дня і решта гайдамаків приєднається до ватажка, а через кілька днів вони виступлять у степи, до Костянтинова, на який мають намір напасти серед біла дня, пограбувати і запалити, тому що відчують себе достатньо для цього сильними. Нинішнє становище їх заросло молодим бором і є досить просторим. Але оточити їх можна, тому що становище розташоване на острові, оточене рікою і грузьким болотом, через яке не пройти ні людині, ні коню, ні собаці. Ворона говорив, що треба взяти із собою хліба та інших припасів днів на чотири, оскільки він обіцяв вести військо лісами і зарослями, і тільки одного разу переходитимуть село, аби переправитися там через Случ. Піхоту і гарматників треба везти підводами. Гайдамаків підбадьорила удача, тому вони не дуже обережні, бо ніхто досі і в очі їм не зазирнув; а між тим їхні шпигуни, які були і в Полонному, донесли їм, що укріплюють замок, що їх бояться, і тому гайдамакам і на думку не спаде, щоб хтось здумав шукати їх. Безтурботних легко застати зненацька, тільки б не гаяти часу.

Поляки відразу зібралися у похід. Вже прийшли у Полонне, два дні тому, з Бара один козацький і один піший полк, які разом об'єднували до шестисот чоловік. Додавши сюди перший регімент старости

казимирського, князя Антонія Любомирського, загін піхоти з Рівного, частина гарнізону, надвірних рейтар та козаків полонських і рівненських, нараховували 600 чоловік кінноти, 750 піхоти і 18 гармат.

Опівдні поляки виступили з Полонного. За містом, близько Дертки, стояло наготові кілька сот підвод. На кожній з них помістилося по три піхотинці, і військо рушило у путь. Попереду козак Ворона вказував дорогу. Учасник цього переходу помічає, що це було полювання на великого звіра, в якого і зір, і слух, і нюх дуже гострий, а пазурі ще гостріші, і тому під суворою карою було заборонено не тільки розмовляти, кашляти, але й навіть висікати вогонь і палити тютюн. Ворона повернув з великої дороги на стежку праворуч. Військо їхало лісом мовчки, тихо, так що хіба зрідка тройкове колесо стукало, натрапивши на коріння дерева, або тріщали сухі гілки на дорозі. Зупинялися на короткий перепочинок, а потім знову йшли день і ніч. До Случі переправи були ще стерпні, але потім забралися у такі нетрі, вертепи і вибої, що насилу витягували вози і гармати з цього справді поліського ковтуна. На щастя поляків, цю частину шляху їм довелося долати вдень. Коли вони вибралися з цієї пущі і досягли ріднішого бору, Ворона зіскочив з коня і від радості поцілував землю, дякуючи Богові, що допоміг війську вийти без нещастя з цих хащів; вночі їм це вдалося б хіба що якимсь дивом. Рідкісні люди ці козаки-русини! (говорить Симон Закржевський). Що за меткість, що за кмітливість! А провідників ніде кращих не знайти. Завжди придумують, як з біди вивернутись, і якщо хтось з них припаде душею до пана, то й швейцарця не потрібно.

Неподалік від цих зарослів знаходився хутір того пасічника, про якого говорили козаки Гладкий і Лобода. Поляки відразу його оточили і схопили старого. Кілька рядових було залишено у його хаті на варті, щоб хто-небудь з його сім'ї не попередив гайдаків про польське військо, а самого старого взяли з собою і звеліли йому вести загони до гайдамацького кубла. Ворона попередив, що версти через дві на цій дорозі стоїть невелике лісове сільце, що складається з кількох хижок, і радив також оточити його раптово, щоб і звідти ніхто не передав гайдамакам звістки, а між тим, можливо, вдасться, — говорив він, —

схопити кого-небудь з їхньої зграї. Для цього відправлений наперед полковник Мурзенко з його козаками і Вороною, а інші йшли за ними на відстані, за вказівками пасічника і Лободи. Мурзенку пощастило не тільки оточити сільце, а й спіймати двох гайдамаків, які приїхали туди купувати сало і хліб. І тут, як і в зграї Чуприни, гарний і спритний хлопець виявився менш запеклим, ніж його літній товариш. На особливому допиті він зізнався князю Любомирському зі сльозами, що гайдамаки вкрали його ще дитиною на Поділлі з шляхетного дому, що виріс він на Січі, як вихованець і слуга реєстрового козака, що тепер вийшов вперше у похід під поглядом цього старшого гайдамака, якого йому наказано звати "дядьком", і що на нього ще не покладаються і ні на крок від себе не відпускають. Коли ж князь пообіцяв не тільки простити його, а ще й прийняти у число надвірних козаків, якщо щиро у всьому зізнається і проведе до табору ватажка, тоді він обіцяв і присягнув не тільки провести, а й вказати місце, де найзручніше обложити острів, що знаходився посеред боліт і заступити на трьох греблях вихід з нього. Він повідомив, що вже усі зграї з'єднались напередодні біля Мазепиної Могили, а через день мали намір рушити у степи, до Костянтинова. Що ж до опису місцевості гайдамацького кубла, то свідчення його співпадали з розповіддю Ворони. Але старий гайдамак не зізнався ні в чому. Ні обіцянки, ні вмовлення військового судді, ні тортури, котрі кат проводив від усього серця — не змогли порушити впертого мовчання загартованого у терплячості розбійника. Військо провело ніч в цьому селі, а між тим прийшли юрби селян, зігнаних з найближчих сел із заступами і сокирами, всього до тисячі чоловік. Вранці вирушили у дальшу путь. Мурзенко з козаками служили авангардом. Після денного походу досягли одного урочища, де у давнину повинно було бути якесь поселення, тому що в лісі помітні були на великій території сліди садів і загонів. Залишки хат і колодязі також вказували на перебування мешканців у цьому місті. Там новоспечений гайдамак сказав, що до Мазепиної Могили залишається тільки півмилі і радив зачекати там до другої години опівночі, або, як він висловлювався, вказавши на іскристе від зірок небо, "поки не зайдуть хозарі". А коли князь Любомирський висловив побоювання, щоб гайдамаки не помітили їх у цих місцях, він відповідав: "Не бійтесь, жоден з них не насмілиться вночі зазирнути

сюди, бо урочище вважається заклитим, де упирі та відьми роблять всілякі капості і лякають перехожих, — його називають "Куцого Біса слобода".

Мірою того, як погасали зірки, на небі ставала помітнішою заграва від розбійницьких вогнів. Ґрунтуючись на свідченнях Ворони і молодого гайдамака, був складений план облоги розбійників. На початку кожної з трьох греблів було вирішено поставити по шість гармат, захистивши їх загонами піхоти і ровом. Селян розставили навколо острова, у п'ятнадцяти кроках один від одного, з тим, щоб вони, як тільки почнетесь гарматна пальба, рубали дерева і чагарники для обладнання засіки, — Мурзенко і Бериславський з козаками і рейтарами повинні були доглядати за дроворубами і спонукати їх до праці. Решту піхоти пропонувалося розставити як стрільців над болотом навколо острова.

Після цього, у порядку та мовчанні, рушили з слободи Куцого Біса о другій годині опівночі, залишивши там брочки, підводи і селянських коней. Все йшло благополучно. Слабке світло ранку, що тільки займався, дозволяло розташувати як слід гармати, військо, селян над болотом, — і сплячим після пиятики гайдамакам навіть і не снилося, що вони вже потрапили у пастку, тим більш, що вважали неприступними зарослі і трясовину, і тому не вважали за потрібне поставити на греблях варту.

Князь Любомирський, об'їхавши усі пункти і переконавшись, що усі на своїх місцях, подав умовний знак. Перші шість гармат, поставлені проти найбільшої греблі, грянули, розбиваючи у тріски дрова. Їм відповідали дві другі батареї, і тисяча сокир раптом застукали по соснах. Невесело було прокинутися гайдамакам серед подібного стугону і тріску. Зробивши по два постріли, гармати змовкли. Зупинилися і сокири. Ворона закричав розбійникам у жерстяну корабельну трубу щоб здавались, тому що оточені з усіх боків. Кілька хвилин не було чути аніякої відповіді. Раптом на головній греблі почувся тупіт десяти чи п'ятнадцяти коней і крики:

— Гони! Лови! Стій! Кирило!

Перш, ніж піхота випалила з рушниць, прискакав на пущеному, як вихор, коні їздець і кинувся поміж гармат. Тоді тільки впізнали в ньому Кирила Ласуна. Гайдамаки, які переслідували його, були відбиті частою стріляниною з карабінів і кілька чоловік повалилися з коней. Між тим розвиднилось. На тричі повторений заклик здаватися гайдамаки врешті відповідали грубіянським і зневажливим криком, в якому не жалували ні поляків, ні їх матерів. Гармати знову загриміли і застукали по лісу сокири. У кілька годин міцна засіка оточила гайдамацьке кубло і гарматні ядра повалили на острові багато сосен, які, падаючи, давили людей і коней. Гайдамаки спробували відстрілюватися з рушниць, забравшись на дерева, і польська піхота стріляла і в них. Та болото було надто широким для ручної перестрілки. З польського боку було вбито кілька чоловік та чоловік п'ятнадцять поранено.

Так минувся цілий день.

Кирило Ласун порадив наробити на греблях високі завали з гілок, пеньків, стовбурів дерев і хмизу, на яких би коні спотикалися й падали, тому що ватажко неодмінно піде напролом. Поляки вчинили розсудливо, послухавшись його, тому що, як виявилось, Чортоус, розділив своїх молодців на три загони, і хотів цієї ночі вдарити разом на три боки по гарматах і проломити собі дорогу. Поляки чатували на нього у повному озброєнні, прислухаючись до найменшого шурхоту. На греблі були наведені гармати, заряджені картеччю. І ось у глупу ніч, раптом почувся тихий тупіт коней, який мірою наближення до греблі ставав все яснішим. Врешті загули греблі від стуку копит. Гайдамаки голосно закричали.

— Ну те, браття, аби добути, або дома не бути!

Тут вони поскакали щодуху. Поляки дали їм наблизитись, щоб вони усі в'їхали на греблю, оскільки поляки розраховували, що вони загрузнуть на передніх завалах. Врешті грянули гармати. Настав страшний суд, як висловлюється самовидець. Через кожні дві-три хвилини батареї відповідали одна одній. Стогін вмираючих і поранених, тупіт коней, тріск розбитих картеччю дерев лунали у лісі, і все це

відбувалось у нічній темряві, яку тільки час від часу осявали гарматні постріли і яка ще збільшувала жах цієї сцени. До самого світанку тривав грім гармат. Це був — за виразом очевидця — новий рід гри у криваві піжмурки, в якій гарматники із зав'язаними чорною хусткою очима, влучали у будь-кого, хто потрапив під постріл. Тільки при вранішньому світлі побачили поляки, яка біда спіткала гайдамаків. На кожній з трьох гребель лежало по кілька десятків вбитих людей і коней, а у болоті видно було кілька втоплених. На великій греблі, посеред гілок і кілків, якими вона була захарашена, лежав, загрузнувши і вже мертвий ватажок Семен Чортоус. Біля нього конав кінь дивної краси. Упізнали ватажка Ворона і Ласун. Багата зброя і рідкісної вартості шабля, яку знайшли при ньому, стали здобиччю князя Мартина Любомирського.

За наказом князя Ласун закричав у рупор, щоб ті, хто залишився живими, здавалися, якщо не хочуть загинути. Через якийсь час з'явилося на греблі 36 розбійників здорових і 8 поранених — стільки й вцілило їх з трьохсот відбірних молодців, та ще й витягнуто кілька чоловік з болотних хащів. До них приставили караул і звеліли перевдягти їх у селянську одіж, і з кожного їхнього жупана випороли по кілька червінців. Потім почали витягувати з болота трупи і перебитих коней. З одних знімали одяг і зброю, з других — сідла і чапраки. У гайдамаків скрізь були зашиті золото, срібло і коштовності, награвовані у католицьких та уніатських церквах і у приватних домах. Врешті гренадери вступили у гайдамацький стан, щоб розорити його. Там знайшли у баговні 80 коней живих і близько 15 вбитих. Витягли з лісу трупи. Зброю і зброю знесли на місце розподілу і відразу приступили до опису здобичі. Прибув військовий суддя із слідчими і кат зі своїми прислужниками — одні для проголошення вироку трупам, а інші — для знущання з них, як висловлюється Закржевський. Живих полонених для докладного допиту відразу відправили у кайданах і під сильною вартою у підземелля полонського замку, які називались "Індією". Військо залишалось у гайдамацькому кублі до наступного дня, і в цей час була розділена здобич між офіцерами і рядовими. Навіть селянам дали кілька мідних монет. Не забули також ні охоронця правосуддя, ні виконавців його вироків — катів.

Кати збільшили свою нагороду, знайшовши у шлунку одного четвертованого гайдамака сто червінців, які він проковтнув, звернувши у трубочки.

Врешті настало звичайне у таких випадках розсилання по містечках і великих дорогах голів, рук і ніг гайдамаків, що по правді, викликало більше відрази у перехожих, ніж рятівного страху у злочинців, що запродали бісу душу, як висловлюється сучасник, який був присутнім і навіть учасником цього дивного розсилання по країні людських голів, рук і ніг.

Так загинув знаменитий гайдамацький ватажок з його відчайдушною зграєю.

Якщо в розповіді про останній похід польського війська проти Чортоуса, як і в розповіді про битву з попередником його Чуприною і помітна, можливо, зайва картинність і бажання ефекту, то це залежить частково від ефективності самих подій, а частково від того колориту, який намагався їм надати оповідач-самовидець. Як самовидець, пан Закржевський міг передати найвидатні моменти з цих двох сутичок польського війська з двома гайдамацькими коноводами, а як поляк і майстерний оповідач, він не міг не надати самим фактам того колориту, яким в його власних очах були забарвлені обидві ці події. Через те ми майже скрізь дотримувались дослівно його власної редакції у передачі звісток про Чуприну і Чортоуса.

Із зграї Чуприни, як ми бачили, кілька чоловік з в'ючними кіньми пробилися крізь тисячне польське військо і пішли у свої степи. Із зграї ж Чортоуса не врятувався ніхто, хто міг би принести у Січ звістку про загибель трьохсот українських добрих молодців з отаманом-батьком. Деяких з цих добрих молодців могли хіба що впізнати знайомі по спотворених головах, посажених на кілки, якщо це тільки було можливо, і передати у задніпровську або російську Україну про поразку гайдамаків.

Розділ IX

Для правильного розуміння характеру гайдамаччини, ми повинні вказати на одну обставину, що вирізняє цей народний рух від спорідненого йому народного ж руху, що вилився у понизову вольницю та пугачівщину.

Обставина ця — відсутність у південно-російській народній поезії одного відділу пісень, а саме — розбійницьких. Багата пісня великоруського народу приділяє велике місце розбійницькій пісні. У цикл цих пісень входять і билинні пісні про Єрмака, про Стеньку Разіна, про першого російського емігранта, донського козака Ігнашку Некрасова. Цей же цикл багатий піснями про моторних добрих молодців, про понизових бурлак і про всіх тих осіб, які були засновниками понизової вольниці. У піснях цих, добрі молодці часом відверто називають себе "розбійниками". Хоча зміст цих розбійницьких або завзятих пісень вельми різноманітний, але по більшості цей зміст мотивується поняттям про те, що добрий молодець бачить себе поставленим у ворожі стосунки із суспільним порядком, з владою і законом. Одна пісня говорить, приміром, що пливе Волгою човен з моторними добрими молодцями, на цьому човні красна дівиця плаче, тому що вона бачила сон пророчення, що отаману добрих молодців бути спійманим, есаулу бути повішеним, добрим молодцям голови позрубають, а красній дівиці у в'язниці бути. Змістом іншої пісні є те, що завзятий добрий молодець сидить у темній в'язниці, і засумує і заплаче він у цій темниці, тому що йому, добру молодцю доводиться у темниці голівоньку свою покласти. У третій — добрі молодці задумалися і засумували, похилили буйні голови через те, що лихий на них супостат злочинець, воєвода лихий, висилає він з Казані часті висилки, які ловлять і хапають добрих молодців, називають їх злодіями, розбійниками; та добрі молодці говорять, що вони не злодії, не розбійники, а люди добрі, хлопці усі поволзькі, і що ходять вони Волгою не перший раз, п'ють, їдять на Волзі все готове, барвисту одіж носять припасену — "злодійства, грабіжництва доволіє". Або сумує завзятий добрий молодець за лісочками, лісами темними, за кущиками, кущами частими, за станочками, станами теплими, тому що усі кущики попалені,

усі станочки розбійницькі розорені, усі його товариші спіймані і сидять ці товариші хто у граді Києві, хто у кам'яній Москві, хто у славному Пітері, лише він один зостався у темних лісах, та і цей добрий молодець почав конати і просить, щоб його поховали між трьох доріг, і в руки йому дали б шаблю гостру, щоб люди, проходячи повз нього, боялися, знаючи, що тут похований злодій-розбійник. Або врешті завзята пісня говорить, що далеко в чистому полі, при шляху, при широкій доріженьці, стоїть береза кучерява, а під тією березою стоять станиці злодійські, а в тій станиці красна дівиця виє-плаче, що вона сорок років з розбійниками ходила, сорок душ з душею згубила, і батенці, і матінці не попустила, і рід красна дівиця винищила; а добрі молодці шкодують, що не стало в них отамана, що засаджений їх отаман у темницю, і у темниці він тяжко, болісно зітхає, до серденька білі руки притискає, улюблений світ чай згадує: "Ой, світе ти мій, злодійський мій гай! Як же мені за тобою, гай, не журитися? Над широкою доріжкою не стояти, купецьких людей не розбивати, стільки злата й срібла не відбирати!"

Такими постають у пісні великоруські завзяті добрі молодці. Вони самі зізнаються, що вони вороги суспільного спокою, що вони злодії і розбійники, хоч і не дозволяють себе так називати, тому що пишаються своїми подвигами. Але вони знають, що їх не пожаліють ні воєводи, лихі супостати, ні люди добрі; вони не приховують від себе, що на них чекає темна в'язниця і два стовпи з перекладиною. Вони свій гай називають "злодійським", свої стани — "станицями злодійськими", і зізнаються, що купецьких людей розбивають і в них злато і срібло відбирають. Вони навіть каються в тому, що душі занапащали, як та красна дівиця, яка згубила "сорок душ з душею" і не попустила батькові з матір'ю. Таким чином російські завзяті добрі молодці є справді злодіями і розбійниками, тому що грабують і вбивають своїх, не минаючи батька з матір'ю, за що й дістають кару від своїх же, як злочинці.

Але південно-російський завзятий добрий молодець, український гайдамак — не злодій і не розбійник: ні він себе так не бачить, ні пісня його так не називає. Так само ні народ, ні самі гайдамаки не вважають себе злочинцями перед законом і перед громадою, в якій вони живуть.

Та розбійників, як згадуються вони в історії великоросійського народу, і не представляє нам історія південно-російського народу, тому що історичні умови, в які був поставлений і той, і другий народ, настільки відрізняються, що не викликали необхідності появи на Україні таких самих розбійників, які були у великій Росії. Великоросійська людина, доведена непривітною суспільною обстановкою до безвиході і до необхідності шукати спасіння поза рутинним суспільним ладом, звалювала і своє горе, і свою накопилу злість, і винесені за життя образи на те ж суспільство, яке вичавило її з себе, як негідного і небезпечного члена. Нещасна або зіпсована російська людина нападала у такому разі на російських же людей, тому що й кривдники її були свої ж російські люди, а під боком не було ні ляхів, ні татар, на яких можна було б зірвати злість, і добром яких можна було б пожитися. Через те чоловік йшов на Волгу, в ліс, у степ, у злодійську станицю, до понизових бурлаків і ставав завзятим добрим молодцем, понизовою вольницею і порушуючи зв'язки із суспільством, ставав злочинцем, якого чекала своя ж російська темна в'язниця, своя шибениця з вірьовкою, звитою з російського прядива, і своя сокира ката, зроблена з сибірського заліза. Через те доброго молодця переслідували воєводи, лихі супостати та часті висилки. Через те доброго молодця російські люди жахалися. Через те від доброго молодця батько з матір'ю відмовилися, і весь рід і плем'я зреклися, тому що у них, мовляв, в роду ні злодіїв не було, ні розбійників, а заступалася за нього тільки красна дівиця, його колишня любовниця.

Зовсім не те було на Україні. Південна російська людина, доведена непривітною суспільною обстановкою до безвиході і до необхідності шукати порятунку поза рутинним суспільним ладом, звалювала накопилу у серці злість і винесені за життя образи і горе бідності не на те суспільство, що її так чи інакше виховало і вигодувало, хоч і не вберегло від горя і образ; навпаки такий нещасний чи навіть зіпсований українець знав на кого напасти, тому що історичними кривдниками своїми він, як і його дід і батько, вважали ляха і єврея, котрі, як і татари, жили у нього під боком, і на них він і зривав свою злість і їхнім добром живився. Кожний гайдамак бачив у собі носія легенд батька Хмельницького, Наливайка, Косинського, Півторакожуха та інших героїв, які боролися з ляхами,

євреями і татарами за свою рідну Україну, і кожний такий гайдамак вважав себе однопольчанином Хмельницького та інших українських героїв, як Пій IX вважав, що має право надіти на свою ногу сандалію з ноги апостола Петра. Назвати гайдамака злочинцем, розбійником, "злодієм", на його думку, було те саме, що назвати так Хмельницького чи Наливайка, і хоч начальство у XVIII столітті переслідувало будь-які сутички з поляками як злочини, а в тому числі і гайдамацькі напади, однак гайдамаки розуміли, що як політичний захід з боку свого начальства, змушений москалем і німцем. Через це ігумен Мельхіседек благословляв Залізняка і все його гайдамацьке воїнство на битву з ляхами і окропив святою водою ножі, якими гайдамаки мали різати своїх історичних ворогів. Ножі ці називались "святими ножами", як "святина паска" і "святина яйце". Через це гайдамака чекала "лядська неволя" і "лядська темниця", і вішали його на лядській шибениці з вірьовкою, звитою з лядських клочків, або пробивала його наскрізь лядська "паля" (кіл). Через те рідна мати не зрікалася гайдамака, як зрікалися російського завзятого доброго молодця. Через те південно-російська народна поезія представляє нам пісні колискові, любовні, весільні, сімейно-родинні, поминальні, веснянки, русальні, купальські, петрівочні, косарські, гребецькі, жажнівні, осінні, пісні і думи повчальні, думи і пісні билинні (історичні) — до часів козацтва, з козацтва до унії, від унії до Хмельницького, потім XVIII століття з невеликим циклом гайдамацьких пісень, врешті пісні козацькі, чумацькі, бурлацько-сирітські, солдатські, промисловські і жартівливі, але не уявляє тих пісень, які у великоросійських збірниках пісень називаються завзятими, розбійницькими, злодійськими. Українському доброму молодцю не було сенсу ставати злодієм чи розбійником: він міг бути тільки "лицарем" або "гайдамакою" — пізніший час. Він не крав і не грабував, а воював, руйнував лядську і татарську бусурманську землю, як землі ворожі і "шарпав" ворожі ворота і села. Замість "купецьких людей", яких грабував великоросійський добрий молодець, він обирав євреїв, вважаючи їх нехристю, хриstopродавцями. Замість же панів і воєвод, яких ненавидів його великоросійський собрат, він ворогував з "паном", розуміючи під цим словом неодмінно поляка, хоч свої пани були у нього набагато гірші за польських. Через те, якщо гайдамак похваляється тим, що він здобув

коня недозволеними засобами, то він зізнається, що здобув цього коня у "пана", тобто у поляка, вбивши самого пана.

Ми того коника в того пана купили,

В зеленій діброві гроші полічили,

В холодній криниці могорич запили,

Під гнилу колоду пана підкотили.

Ще й досі у деяких домах південно-російських зберігається старовинна картина із зображенням доброго молодця. Добрий молодець сидить під явором і грає на бандурі. Голова голена, чуприна (оселедець) за вухом, довгі вуса. Сам він у багатій червоній куртці із золотим позументом і китицями, і в "широких, як море, шароварах". Біля нього на траві пляшка і склянка. На яворі висить його червона феска с китицею, порохівниця, а за плечима рушниця. Тут же у землю уткнутий спис і до нього прив'язаний кінь. Під картиною підпис: "А що ти на мене дивишся? Хіба не вгадаєш, відкіль родом і як звать — нічирк не знаєш. І мене ім'я не одне, а є їх до ката: як попадеш на якого свата. Як хочеш назви, на все дозволяю, тільки крамарем не називай, бо за те полаю. Я ніколи не міряю по аршину, хіба кому із гвинтівки гостинця подарую у спину. Та правда, случалось ярмаркувати і з ляхами кожухи на жупани міняти, та і горілочку добре куликати. Гай, гай! Як я молодий бував, що то в мене за сила була, що, ляхів борючи і рука не мліла, а тепер здається, що і вона сильніша, ніж козак: з ляхами тільки день побитися, плечі і кіхті болять".

Як картини ці, так і зображені на них добрі молодці користуються пошаною у південно-російського простолюдина.

Таким чином з поняттям про гайдамака ніяк не можна поєднувати поняття про завязаного доброго молодця понизової вольниці. Якщо між гайдамаками і були розбійники і злодії у повному значенні цього слова, то

це тільки виняток, але по відношенню до поляків і євреїв навіть і ці останні не вважалися ні злодіями, ні розбійниками. Вони так само не можуть зватися розбійниками, як усі військові люди, серед яких, звичайно, зустрічається значний відсоток зданих у рекрути за порочне життя, за злодійство та інші провину, нетерпимі у громадянському суспільстві.

З цього само по собі виходить, що заходи, до яких вдавались поляки для утримання південноросійського народу від гайдамацтва, як-от втикання на кіл гайдамацьких голів і розсилка по містах і селах відрублених у гайдамаків рук і ніг, не тільки не втримували цей народ від походів на Польщу, а ще більше розпалювали в ньому почуття помсти до панів, які вживали такі ганебні заходи. Г. Скальковський говорить навіть, буцімто поляки намалювали ту картину із зображенням козака з бандурою, про яку ми говорили, і на якій для страхання народу, намальований був повішений на дереві гайдамак з відрубленими руками і ногами — зображення долі, яка буцімто чекає у Польщі на кожного гайдамака. Цю картину нібито поляки намагалися розповсюдити у країні і тим втримати народ від гайдамацтва, та, як видно, всі зусилля їхні були даремними, тому що народ зовсім інакше, ніж поляки, дивився на подвиги своїх добрих молодців, що й висловив у своїх піснях і легендах про головних діячів гайдамаччини.

При всьому тому, таке дивне явище, як постійні походи українських гультаїв на Польщу, мало ж врешті спонукати обидві сусідні держави, і Росію, і Річ Посполиту, вжити більш рішучих заходів проти гайдамаччини, хоч заходи ці принаймні можуть бути лише паліативними, засобами проти хвороби, що глибоко вкорінилася в організмі будь-якої з двох сусідніх держав. Скоріше доводиться погодитись, що хвороба ця існувала у південно-російському суспільному ладу. Правда, на той час Польща доживала останні дні, і в неї могло бути чимало своїх справ і без гайдамаків, якби вона і наважилась позбавити свої південні провінції від гайдамацьких розорень, але ж зло виходило з іншої держави, і тому ця інша держава повинна була турбуватися про пошук заходів, що могли б заспокоїти і Польщу, і південні провінції Росії.

У першій половині XVIII століття Малоросія, а разом з нею і Запорозжя, після повернення з кримського підданства у підданство російське, управлялось з Петербурга. Хоч у цій колись незалежній країні були і свят гетьмани, і свої кошові, та поруч з ними правила країною і російські генерал-губернатори. Хоч тяжко було південно-російському народу під управлінням своїх гетьманів, сотників, кошових і різних панів, як ми сказали вище, але до цього гніту додавався тиск і з Петербурга, де існувала спеціальна малоросійська колегія або міністерська канцелярія. Про неї архієпископ Коніський у своїй історії говорить, що за переказом "загальному і достовірному, канцелярія ця так напилася крові південної Росії, що якби перстом руки божої колупнути землю на тому місці, де була канцелярія, то вдарила б звідти фонтаном кров людська, пролита цією канцелярією". Та архієпископ не домовляє того, скільки крові південно-російського народу пролита було і місцевими правителями, сотниками, писарями, панами і такими героями, як Полуботки та подібні їм українські діячі, яких короткозора історія ледь не канонізувала. Як би там не було, але й петербурзьке управління тяжко позначалося на південно-російському народі. Ще більшим гнітом лягало воно на Запорозжя та на його вільності, які вже доживали віку. Лінія фортець і шанців, протягнута між південною Росією і землями польськими і татарськими, все вужче і вужче стискала ці вільності. Чим ширшою ставала ця лінія, чим більше місця захоплювали нові російські зведені на півдні Росії укріплення, тим більш вузькою у своїх межах ставала запорозька земля та її неоглядні степи. З'явилися нові порядки і нові обличчя: замість старого запорозького воїнства, з'явилося молоде воїнство з вихідців — слов'ян, сербів і болгар, а також молдован і волохів. Замість запорозьких куренів заводились гусарські і пандурські полки. Поруч з батьками кошовими і курінними отаманами ставали полковники і генерали, Хорват від Куртих або Іван Шевич і Райко Прерадович. Ці нові військові поселення, нова Сербія і Слов'яно-сербія, були гірше за татар і ляхів, тому що поселенці, витримані у залізній дисципліні, могли сміливо наступати на горло Запорозжю. Таким чином під боком у запорозжців і на околиці південної Росії раптом з'явилися чотири полки, два гусарських і два пандурських по 4000 чоловік у кожному, що складало 16.000 суворого, не розпущеного, як запорозжці, воїнства. Тут же невдовзі

опинились російські драгуни і російська піхота. Закладено фортецю св. Єлисавети, і на роботи в цій фортеці російське начальство посилало, як на каторгу, козаків, які таким чином повинні були самі кувати кайдани на свої ноги. Козацтво не могло не бачити, куди гне Москва, і тому більш далекоглядні говорили, що "росіяни військо запорозьке в кінець знищити хочуть", що фортецями на кшталт фортеці Єлисавети та інших, ще "військо все у мішок забрано, тільки ж ще той мішок зав'язати, росіяни засобу не підібрали". Виявилось однак, що росіяни невдовзі знайшли засіб, як той мішок зав'язати, особливо з допомогою німців. Козаки звертались зі своїми проханнями до уряду, а уряд послав до них таких людей, як бригадир Муравйов, який на прохання депутатів про указ відносно заселення земель, відповідав їм: "Я сам указ".

Дійшла черга "прибрати у мішок" і гайдамаччину. Направляючись до польського кордону, щоб погуляти за рахунок польського і єврейського добра, добрі молодці, крім своїх вартових на кордоні, зустрічали неприємні для них обличчя у суворому німецькому начальстві, гусарській і пандурській варті, а так само і у російському солдаті. Ті самі місця, звідки вони звичайно пробиралися у польську землю, знаходилися вже під наглядом вартових, які тягли руку за московськими порядками. При тому і своя власна старшина почала суворіше ставитися до добрих молодців, яких називали вже "самозбройцями" (негідниками), "шалостниками", "капосниками", злодіями і "проклятими" гайдамаками. Старшину з свого боку сильно притискувало московське начальство, і від того старшина так суворо почала ставитися до пустощів своїх гультаїв. Раніше запорозькі старшини на звинувачення запорожців у гайдамацтві і в нападі, крім Польщі, на володіння татар, відстоювали своїх молодців, говорячи, що татарам незапорозькі козаки образи завдають, але такі люди, які ні в Малій Росії, ні у війську запорозькому не служать, але що "ймовірно, під протекстом запорозьких козаків, сіє чинять польські гайдамаки і гультаї, які тиняються по степах, і, крім степу ніякого пристановища не мають", і що таким чином "на запорозьких козаків тільки слава і даремне нарікання надходять". Але тепер настали не ті часи: доводилось вже думати не про гайдамаків, а про те, чи встоїть навіть військо запорозьке з його прадавніми вільностями, з його

безмежними степами і з усіма його військовими клейнодами, бо московське начальство так припало до справи, що добра не варто було чекати.

Запорозьке військо бачило, що кінець його наближається і щоб не дратувати "росіян", стало душити гайдамаччину.

У той самий час гайдамаччина дійшла до апогею своєї сили. В неї були вже свої території, фортеці, ніби власна держава подібна до Січі. Російський тиск на малоросійські і запорізькі порядки, по суті несучасні і дикі, зробив те, що розгнuzданому козацтву, не звиклому до утисків, стало важко дихати і в Запорожжі. Січ, під російським "недріманним оком", ставала вже не Січчю, а чимось на зразок кінногвардійських казарм у Петербурзі, так що вільнолюбивому козаку не можна було і в Січі сховатися. За всяку провину, за вказівкою російського начальства, козаків били киями біля стовпа. Ні у Польщі погуляти, ні татар отлупити не можна було, — і ось це козацтво стало задумуватись про закладення нової Січі, гайдамацької. Це були останні судомні рухи конаючого козацтва. Найнепокірливіші і найбільш винуваті з козаків пішли ще далі на південь, і заснували укріплення на ріці Буг, що їх захищали засіки і гармати. Кубла їхні були також на ріці Громоклії і у селі Вербовому близько Єлисаветграда.

На цю нову гайдамацьку державу — останній паросток лицарських безмежних орденів — кошу слід було звернути свої сили, щоб сувора кара російського уряду за гайдамаччину не впала на голову Запорожжя, і без того низько похилена. Новозаснована гайдамацька республіка була дуже сильна, якщо для підкорення її знадобилось кілька років з боку цілого Запорожжя або так званого "доброго товариства", у протилежність "проклятим гультяям". Ця війна запорозького коша проти гайдамаків почалася з 1755 року, з часу обрання кошовим Григорія Федорова Лантуха. З побоювання російського уряду чи з бажання вислужитись перед ним, Лантух відкрив ряд походів проти гайдамацької держави. Йому діяльно допомагав у цьому військовий есаул Петро Калнишевський, або Калниш, який згодом теж став кошовим. Можливо,

це переслідування козацьких і гайдамацьких вільностей відбиває народна пісня, записана п. Запарою, в якій козаки нарікають на Калниша, як видно, вже після разорення самої Січі:

Та казав еси, Калниш кошовий, що у січі мудро:

Ой як вийшли із січеньки, на серденьку нудно.

Та казав еси, Калниш кошовий, що у січі гречі:

Ой як вийшли із січеньки, оббив ворог плечі.

Ой у січі на базарі побито полочки —

Ідуть наші запорожці та і без сорочки.

Та у січі на базарі загачена гребля:

Ой як вийшли із січеньки, побив ворог ребра.

Лантух і Калниш насамперед намагалися зійтися з гайдамаками по-дружньому, і тому застосовували усі свої зусилля і вплив, щоб схилити їх до переходу у Січі до припинення своїх походів на Польщу. Справді, деякі з гайдамаків, або як мовиться у паперах того часу, "що тиняються у січовому стані" (тобто ті, що належать запорозькому війську) почали листування з Лантухом, як би їм повернутися у Січ, якщо тільки січове начальство прийме їх. У зворотньому випадку, писали гайдамаки, "якщо, мовляв, їх не приймуть, то можуть розійтися у чужі краї". При цьому гайдамаки запевняли Лантуха, що вони, мовляв, "надалі будуть жити постійно, в чому й присягти можуть". Вислів жити постійно — вельми багатозначний в устах гайдамака і запорожця: це значить — жити добропорядно, спокійно, не тиняючись, не гуляючи по чужих краях з мечем і вогнем. Гайдамаки обіцяли навіть, що якщо "від когось могли бути якісь до них претензії, то вони зобов'язувались їх задовольнити".

Запорожці, отримавши цього прохального листа від гайдамаків і побоюючись, що ці гультаї якщо їх не прийняти до Січі, "у чужі краї розійдуться, і не зробили б цим війську запорозькому чималої, у відчаї душ своїх і змісті, притичини", тобто шкоди, наважилися прийняти їх у своє товариство і привести до присяги. Тоді до цих гайдамаків від коша відправлено було чотирьох отаманів: Шкурого, Затковського, Ядута і Косапа, "з нагадуванням їм, гайдамакам, щоб вони у чужу сторону ні в якому разі не виходили". З цими отаманами гайдамаки прибули у Січ і кожний з'явився у той курінь, до якого належав раніше, коли не вступав у гайдамацьку громаду. Начальник січових церков Феодорит Рудкевич привів покаятних до присяги "про постійне їх дальше проживання".

Але таких упокорених гайдамаків було небагато. На Бузі і Громоклії залишалася ще ціла громада непокірних, які не хотіли гнути шию ні перед паном-ляхом, ні перед москалем, ні навіть перед своїми батьками-отаманами. Царство їхнє ще не було зруйноване і ось проти цього розбійницького царства була оголошена війна з боку Лантуха і всього доброго товариства. Війна була тривала і стійка. Генеральної сутички не було, зате запорожці губили гайдамаків невеликими партіями і поодинці. Не було милості до непокірних: захоплених у полон вішали у Січі, по великих дорогах і скрізь, де траплялася нагода. Не жаліли й хат та їхніх укріплень: засіки з гарматами на острові Буча, кубла на Громоклії, село Вербове — все було взяте і розорене, так що у гайдамаків не залишалось вже їхнього неприступного гнізда, в якому вони могли сховатися від поляків і татар. Ті, кому набридло кочове і небезпечне життя, приходили у Січ з повинною, а потім з'явилась ціла згряя у сто чоловік, прохаючи пощади і забуття минулого. Згряя віддала Запорожжю своїх коней, зброю і гроші.

Слава Лантуха, як винищувача гайдамаків, пройшла по всіх околицях, які найбільш постраждали від набігів.

Та гайдамаччину нелегко було придушити навіть і більш жорстокими заходами. Зло, що її породило, залишалось, і гайдамаччина, яка втратила кілька сот чоловік зі своїх рядів, тих, хто перейшов у Січ, або повішених

при великих дорогах, поповнювалась новими притоками цих бродячих сил. Гайдамаки тільки стали обережніші, залишили свої колишні становища, не траплялися на очі запорозьких розшукних команд, але зате пробирались далі у глибину володінь Речі Посполитої, перенесли свої кубла на Волинь, на Поділля, і продовжували свою криваву справу, подібно до Чуприни і Чортоуса. Це вже були, так би мовити, пропащі люди, які покінчили зі світом, і світ цей не міг їх прийняти, тому що вони в ньому не могли прижитися. Це були свого роду чернеці і служителі релігії війни і крові, та інакше на них і дивитися не можна, як на ченців, відлюдників певного громадянського суспільства. Будь-яка ідея має своїх подвижників, і такими були чернеці, подвижники ідеї християнства, такі були лицарі-чернеці всіх орденів, також подвижники ідеї християнства, які тільки не словом і життям подвизалися за цю ідею, а мечем і вбивствами, і такими були у свій час чернеці-запорожці, холостяки, які віддалялись від світу і служили ідеї православ'я та ідеї боротьби з бусурманами, а потім з католиками, запорожці, які з XVIII століття перевелись на гайдамаків. Будь-яка ідея має своїх крайніх прихильників, ексцентриків і фанатиків. Коли запорожці погнулися у своїй стійкості під укладистою і важкою рукою російською і почали допускати те, з чим не могла змиритися сама ідея козацтва, із Запорожжя вийшли ексцентрики, для яких ідеї сучаності були ніби образливим вторгненням в їх зачароване коло і які не хотіли і не могли погнутися під новими ідеями, під новими порядками. Це були люди відсталі для того часу, уламки старого суспільного ладу, і для них не було іншого життя, крім війни з ляхами і з всілякими бусурманами. Цих ченців навіть не тягло на батьківщину, у світ, у гетьманщину, подібно до того, як фіваїдських пустельників не вабило до себе життя того суспільства, з якого вони вийшли. Як у тих, так і в інших відлюдників зречення світу було повним. У підпису під портретом кривавого схимника висловлений сум ченця-"волоцюги" за своєю молодістю. Він згадує що за сила була у нього в молодості, така сила, що ляхів "нещадно б'ючи", ні разу й рука не зімліла, а тепер козак тільки день поб'ється, нігті і плечі болять. Він сумує, що недовге людське життя — швидко цвіте, швидко й в'яне, як у полі билінка. Не страшно йому вмирати у степу, шкода тільки, що нікому буде поховати: татарин цурається його, лях боїться підступитись, хіба

звір, який за ногу у байрак відтягне. А все милий йому цей степ самітній, як фіваїдському самітнику милі дикі нетрі фіваїдські, як розкольнику-скитнику мила "мати прекрасна пустеля". І не хоче він йти у світ, на батьківщину, "на Русь", хіба вже ставши старим, повернеться до людей, то може і "відпоминають попи його душу". Та знову ж таки йому здається, що "негоже" вмирати "на лавці" вдома, тому що все ще є в нього охота з ляхами погуляти. Хоча він вже чимало захирів, змарнів, а все ж таки чують плечі, що поборовся б ще з ляхами, як слід: кому-небудь, чи жиду, чи ляху треба ще втерти носа. Хочеться йому загнати польську хоругву за Вислу. І потім знову згадує він, як неодноразово доводилось йому "варити пиво" у степу, і це пиво пив турчин, пив татарин, пив і лях, на диво. Багато і тепер лежить з похмілля мертвих голів і сухих кісток після того весілля. Є у нього надія — це мушкет-сиротинка, та й шабля, сваха його, ще не заіржавіла, хоч неодноразово вмивалася кров'ю, а як розлютується, то ще не один католік поляже плиском, а спробує тікати, так на списі застряне. Є в нього лук — як натягне його та як брязне тетивою — втече сам кримський хан з ордою. І ось степовий самітник звертається до степів, як розкольник звертався до пустелі: "Горіть, степи, пожежами! Прийшов час міняти з ляхами кожух на жупан".

Природно у таких людей нічого не залишалось у житті, крім нескінченої, домогильної боротьби з ляхами. Це були мономани, такі ж жалюгідні, і які так само чесно помилялися, як Дон Кіхот, що воював із млинами, вважаючи їх велетнями, і з отарами овець, бачучи у них вороже військо. Вони були настільки ж розбійниками і вбивцями, наскільки можна назвати самогубцями тих, хто колись в ім'я ідеї закопували себе по груди у землю і вмирали, або тих з фанатиків, які спалювали себе в релігійному екстазі. Вони були розбійниками і злочинцями тому, власне, що з дитинства всмоктали поняття, що прямо межують із злочином, і плодом яких неминуче стають вбивства і грабіж.

Отже, таких людей не могло знищити і запорозьке військо, тому що воно саме їх, так би мовити, і породжувало. При всьому тому, військо, що спонукали, як воно висловлювалось, "високі веління, доволі у коші

наслані, повинно було за всяку ціну витравити гайдамацтво з корінням, хоч, як виявилось згодом, замість десятків повішених гультаїв з'явилися їх наступники цілими сотнями, і якщо гайдамацька вербовка стала менш успішною в Запорозжжі, де завівся російський суворий порядок, то вона тривала у російській і польській Україні, тому що там залишались старі несприятливі умови життя народу у колишній силі — з одного боку, в російській частині України, натиск сильного на слабкого і багатого на бідного, з іншого, у польській половині історична нелюбов селянина до пана-поляка, хоч би він навіть був добрим паном. Тому кошовому Лантуху і військовому єсаулу Калнишевському доводилось продовжувати прагнути для винищення гайдамацтва.

Від самої ранньої весни 1758 року Лантух "зі старшиною і товариством" відправив у Гард, колись розорений Савою Чалим і відновлений запорожцями, особливу команду, якої спеціальне призначення було винищення гайдамаків. Начальником команди призначався "пан полковник" Дмитро Стягайло, писарем при ньому був Яків Дон, а єсаулом Харько Ведерка. Команді дали особливу інструкцію, які, власне, давалися роз'їзним командирам на Волзі, які висилали коменданти і воєводи приволзьких фортець і міст знищення зграй понизової вольниці. "Понеже, говорилося в інструкції, військо запорозьке низове через єдиних примножених бродяг, вчиненими ними сусіднім закордонним людям грабіжництвом, злодійством і смертовбивством так вельми у велике безслав'я і у коло платежу розоренням прийшло, що без потреби і донині не залишалось, тим більше, виконавши великі повеління монарших указів, доволі у кош насланих, — визначено у коші війська запорозького низового до найбільшого їх, злодіїв, злого наміру знищення поставити у пристойному місці при Бугу-річці двохсотну команду, взявши з кожного куреня для того по 5 чоловік сумлінних".

З цього введення в інструкцію видно, що незважаючи на жорстоку війну проти гайдамаків всього Запорозжжя, гайдамаків не зменшувалось, а збільшувалось. Військо побоювалось, що гайдамаки ці не тільки привели його до великого безслав'я, але й до розорення. Але тут же

зізнається, що найбільше спонукають військо до знищення злодіїв "високі веління, доволі у кош наслані".

Таким чином, за інформацією, полковнику Стягайлу слід негайно відправитися прямо в Гард зі своєю командою і там розподілити її на кілька "чатеї" (пікетів), відправивши потім ці чати у певні місця. Далі наказувалось, прибувши до Гарду і розташувавшись у тих місцях, де раніш колишні полковники стояли таборами, зробити перепис команди, що знаходилась при Сягайлі, викликаючи певних від кожного куреня отаманів, і якщо з якогось куреня повне число козаків не з'явиться, негайно надіслати про це звістку. У Гарді, крім самого начальства команди, нікому не дозволялось займатися ("бадатися") торговельними промислами, а особливо шинкарством; але козакам та іншим людям дозволялось "для харчування здобич мати рибу, в річці Буг". Наказувалось далі команді по зимівниках в Інгульці та у Великому Інгулі всі козачі зимівники об'їхати і скільки у якому зимівнику у господарів служителів, і хто вони на ймення та призвисько, а також скільки у кого рогатої худоби і коней, все це записати і звеліти всім мати від кошу річні паспорти. Припускалося, звичайно, що під нібито робочими людьми часто приховуються найнебезпечніші гайдамаки, які тільки можуть приховати своє звання і славу під одягом наймита чи батрака.

Для спостереження таємними гайдамацькими партіями, що проходили тут, Гард повинен був частіше висилати окремими загонами "при добрих приставах нарізно, пристойне число команди", а якщо де-небудь "прошукаються" гайдамаки, то при взятті їх, якщо будуть "оборонно відходити", вчиняти як з ворогом і все, що при них є, відбивати, а їх самих "переловлювати" і під караулом присилати у кош. Далі в інструкції був вельми дивний пункт, який, проте, достовірно малює і той час, і тих людей. "Задовольнятися вам, полковнику, зі старшиною тим, що самі у злодіїв їхне власне відіб'єте (говорить цей пункт), а що з командою — те на громаду". Але якщо у гайдамаків будуть відбиті коні, яких вони викрали, або рогата худоба, або злодійські речі — татарські чи якісь інші, то все це надсилати у кош, для віддачі скривдженій стороні. Значить, начальство могло віднімати у гайдамаків те, що особисто

належало гайдамакам, і могло цією гайдамацькою власністю користуватися. Та у гайдамака нелегко було розсортувати власність таким чином: у нього могло бути все награване — і кінь, і рушниця, і піка, і навіть сорочка — і все це команда брала собі, чим не нехтували і самі полковники. Якщо гардівська команда дізнається, що гайдамаки десь збираються партією і мають злий намір, слідкувати за ними секретно особливою командою, тримаючись їхніх слідів, хоч би і на далеку відстань, і "збирани ними чати розбивати і ловити, і до того їх злого наміра не допускати; і все, що в них є, відбивати". Але якщо, через "малосильство" команди, гайдамацькі зграї розбити не можна буде, то про це негайно дати знати у кош, і тоді буде надіслана швидка допомога". Команді суворо заборонялось "виїздити" або "виходити" за кордон, тобто за Буг і за Синюху. Разом з тим наказувалося ловити усіх безпаспортних, "волоцюг" і "гультяїв", допитувати, як злодіїв і присилати у кош. Похідній бугогардівській церкві наказувалося бути із священником там, де стоятимуть табори, а не на острові, "і вам — додавалося в інструкції — дячка і паламаря нічим не ображати". Зимою команду і похідну церкву переносити у Великий Інгул і там заготовляти на зиму сіно, а "тамтешнім зимівникам загрожувати і спонукати, щоб нікого із злодіїв та волоцюг не тримати".

Насамкінець інструкція наказувала: "І це доручення вам, полковнику, зі старшиною і всією командою виконувати точно і ретельно, не даючи злодіям найменшої потачки і в тому до всекрайнішого викоренення неодмінно чинити виконання, боючись несправки і потачки за розслідуванням у коші, нашого військового, найжорстокішого штрафу та тортур. У недоручену справу зовсім не вступати і безвинно добрих та ні в чому невинуватих козаків, також і ватажан (обозників) які їдуть з хлібом, з рибою і горілкою, анітрохи не ображати, пильно за ними дивитися. Отаманам, виділеним від куренів, з усіма козаками, полковника і старшину треба шанувати і у всьому, що доручають, слухатися, і команду втримувати від усього поганого, бійок, сварок і пиятики. І старшину від коша, на східці обраного, ні в якому разі самим і команді не відставляти і не кривдити ні в чому; а хто це почне робити, то за розслідуванням коша, до смерті киями бити і біля стовпа прив'язати, а худобу (майно) відібрати,

та й куреню всьому, з якого він, через нього бути винним і знеславленим (покараним)".

Цими суворими розпорядженнями Лантух, на час свого правління Запорозжям, зажив слави жорстокого гонителя та винищувача гайдамаків, хоч до остаточного їх знищення було ще надто далеко, як вони це довели уманською різнею. За це старання, мабуть, Лантух і користувався особливою милістю росіян, які заохочуючи Лантуха, "прибирали" і його у той мішок, в який тоді ж починали зав'язувати не тільки Запорозжя, а й Крим. Старання Лантуха прислужилося до того, що коли цей "московський попихач" не був обранений кошовим, граф Рум'янцев представив його у кошові, і він був затверджений у своєму званні, незважаючи на те, що представлення графа Рум'янцева виборчі права запорозького війська "були затоптані у багнюку російською п'ятою".

У березні 1758 року Лантух робив вищезгадані розпорядження відносно переслідування гайдамаків, а у наступні за тим вибори у кошові він не був обраний на цю посаду президента козацької республіки. Наступником його був поставлений Білицький.

Слідуючи по п'ятах свого попередника Білицький також під страхом суворих російських настанов, звернув своє переслідування на гайдамаків, хоча з меншим запалом. Правда, гайдамаки повинні були викликати невдоволення війська, тому що деякі з них, кошу заважали у їх переходах за польський кордон запорозькі і російські пікети з суворими німецькими начальниками, звернули своє хижачтво на своїх же земляків. У коші зробилось "доволі відомо" і часті скарги почали надходити до війська, що кляті гайдамаки почали знову обдирати ватагу (образу), яка йде з Малої Росії у Запорозьку Січ, і гроші віднімають, і ватажан б'ють" і тим вчиняють кошу "частий клопіт", а зимівникам на малоросійському шляху "гандж наносять".

Внаслідок цього Білицький відправив до козаків, що жили у Солоній, Базавлуку і Саксагані, військового гарматника з "міцним наказом", в

якому велів козакам: "почавши від гирла Солоної до вершин Базавлука і Саксагані, з кожного зимівника самому господарю йти з ним, гарматником, у партію і до розцінку і спіймання таких капосників (гайдамаків) докласти таке старання, як минулого року базавлучани, які переловили таких капосників, і ви повинні, очищаючи свої зимівники, ловити злодіїв, які чинять ватажанам капості, а при потребі чинити з ними, у силі багатьох наших наказів, як з ворогами". Особливо наказувалось, "хто тих злодіїв переховує, знайшовши, поводитися з ними, як із справжніми злодіями". Крім того козакам ставилось за обов'язок найприскіпливіше таких злодіїв дошукуватись у тамтешніх шинках і шинкарів допитувати: чи не приїздять до них такі недобрі люди горілку пити? — бо по шинках їх перша пристань, і хто такі капості робить, шинкарі можуть знати". Насамкінець суворий наказ говорить, що з гарматником кош тому не посилає особливої партії, щоб від цього не було зимівникам податків: "але ви самі — додано — повинні вищевказаних шибеників неодмінно викорінювати і у всьому чинити з ними та з їх приховувачами, як було вказано вище".

Розділ X

У період з 1760 р. до самої уманської різни переслідування гайдамаків з боку запорозького козацтва не припинялося. Кубла їхні по берегах Буга, Синюхи, Громоклії вже не були настільки безпечні, як кілька років тому, коли там не було ще ані пильних пікетів запорозьких, ні лінії російських фортець і шанців. Гайдамацьким партіям вже важко було поповнюватися набродом на "рибальнях", тому що бродягам був припинений вхід за кордон і вихід звідти, а між тим, як видно, потреба у гайдамацтві існувала в країні, і народ почав шукати інших входів і виходів для задоволення цієї потреби. Кілька років поспіль у Малоросії траплявся голод, за ним почалися пожежі, які, разом з голодом, принесли такі біди народу, і без того обідраному вельможною старшиною і багатим панством, що він, незважаючи на переслідування гайдамацтва з боку Запорожжя, як не бився, а врешті ховав "ніж за халяву" та йшов шукати собі ватажка.

Гайдамаччина, придушена трохи у степах і на Запорозжжі, почала відроджуватися у самій Малоросії, у гетьманщині, у Києві. Запорозжжя вже менше вабило бродяг, як мало у нинішні часи приваблюють селянина добре влаштовані і суворо утримувані казарми і резервні батальони. Голодні та озлоблені вже не йшли у Січ, як раніше, а намагалися знайти собі справу у гетьманщині, і цей пошук, часто безрезультатний і образливий, доводив їх до необхідності йти у гайдамаки. Ватажків, як видно, не бракувало. Бачучи неможливість розгулятися на місцях своїх колишніх подвигів у південних степах, обнесених, як тенетами, запорозькими "чатами" і московськими "бекетами" (пикетами), гайдамацькі ватажки, застарілі у своєму кривавому промислі, кинулися у гетьманщину і там відкривали свої гайдамацькі вербовки, тому що й у гетьманщині вони знаходили стільки ж голодних і озлоблених, як і на дніпровських "рибальнях" і в степах очаківських. Іноді під виглядом богомольців вони заходили до Києва і там шукали собі товаришів. Навесні Київ наповнювався прочанами з усієї великої Росії. Кожний з прочан несе до Київських святинь або своє горе, або вдячність за спасіння від горя. Само собою зрозуміло, що таких богомольців, які приносять у Київ горе, і від цього горя шукають у печерах порятунку, більше, ніж тих, хто тягнеться сюди за сотні і тисячі верст, аби вилити перед святинями свою вдячність за радості життя. Таким чином гайдамацькі ватажки, які зайшли у Київ з далеких південних степів Запорозжжя, чимало знаходили охочих для своїх промислів і для війни з ляхами за святу церкву з-поміж богомольців. Вони вербували охочих також по шинках і ринках. Запрошуючи голодних і озлоблених до шинка, вони за чаркою горілки випитували їх горе, і, наобіцявши їм гори золота і стільки достатку, що лопатою не розгребеш, якщо ці голодні пристануть до їхнього промислу, справді зманювали до себе голоту і збільшували нею свої зграї. Ватажки займалися також наймом робочих по ринках. Обіцяючи їм добру платню, вони в якості купців та промисловців, підряджали таким чином кілька молодців для промислів, а згодом розкривали їм, який саме промисел буде для них найвигідніший, так зграї і поповнювались у самій гетьманщині. По одному, по два і по три чоловіка вони переходили за польський кордон або ж у рибальських човнах, подібно до волзької понизової вольниці, переправлялися у таємних

місцях через Дніпро, і вже на польській землі знаходили на перший час притулок у "добрих людей" — то на якому-небудь глухому хуторку над глибокою яругою, то в лісу у знайомого ватажку пасічника, то у благочестивому монастирі, де православних прочан приймали і годували до якогось часу.

Таким вербувальником у Києві і ватажком гайдамаків був запорожець Найда. Походження і дитинство цієї людини носять на собі печатку легендарності. Ніхто не знав ні батька, ні матері Найди, а ще менше міг знати їх сам Найда. Його знайшли нібито дитиною чумаки біля криниці, в степу, і віддали на виховання запорожцям. Запоржці охрестили дитину, назвали його Найдою і доручили годування майбутнього гайдамака якомусь кашовару. Ще у дитинстві Найда вирізнявся незвичайною непосидючістю та непокірливістю, з яких згодом утворився буйний запорожець. Переказ говорить, що коли Найда ще був дитиною, кашовар, вихователь його, боявся чим-небудь образити мстивого вихованця. Якщо Найда був сердитий на кашовара, то він зазвичай кидався на казани, в яких той варив запорожцям кашу, і перекидав їх, за що маленького Найду нещадно били запорожці, та завжди при цьому зауважували, що з цього хлопчика неодмінно вийде "песиголовець", гірше, ніж розбійник, ще будучи юнаком, Найда показував таку силу, що мало хто з запорожців міг з ним побитися навкулачки. Коли став "козакувати", то не було козака храбріше за Найду, а сила в його руках була така, що він заковував і розковував свого коня без коваля голими руками.

Переказ не говорить, що було причиною вигнання Найди з Запорожжя. Треба думати, непокірливість і буйство довели його до того, що товариші змушені були якось позбутися Найди. Найда пішов на Дон, до донських козаків, але й там не прижився. Він убив дванадцятьох козаків і втік до Києва замолювати свої гріхи. У Києві Найда поступив до монастиря і протягом дванадцяти років жив суворим чернецьким життям, замолюючи щороку по одній загубленій ним душі людській. Через дванадцять років він таємно пішов з монастиря і зробився ватажком гайдамаків.

Що спонукало його після дванадцяти років самотництва кинутися у таку страшну крайність, як гайдамаччина, — невідомо. Та найшвидше ним керували ті самі нерозгадані мотиви, які примусили Стеньку Разіна ходити на богомолля у Соловки, а потім розорити весь південний схід Росії і загубити десятки тисяч душ, за які він, можливо, перед тим молився у Соловках. У пристрасних, сильних характерах минулого часу проявлялась якась незбагненна для нас двоїстість і якесь незрозуміле протиріччя одних моментів життя з іншими. З богомольного Степана Разіна вийшов страшний отаман розбійників, для якого нічого не значило брати на спис міста і вбивати у них все живе, який не задумуючись, кидав у море свою коханку, яка ще далеко не набридла йому. Рідко можна було знайти людину, більш лагідну, добру і симпатичну, ніж Пугачов, коли він був у Казані перед появою у полі в якості претендента на російський престол, і цей же Пугачов холоднокровно махав рукою, коли до нього підводили десятки і сотні жертв, питаючи в нього дозволу повісити їх або розстріляти, і байдуже дивився, коли палали перед ним міста, пограбовані ним і підпалені. У монастирі, кажуть, довго жив і Залізняк, справа якого — уманська різня — поставила його в історії в одному ряду з вельми значними винищувачами людських життів. Пристрасна, поривчаста натура таких людей, які, як видно, не знаходили задоволення своїм внутрішнім пориванням, примушувала їх кидатися з крайності у крайність: всередені багато запитів, а життя не дає відповідей, — звідси й ці крайності: з монастиря під град куль і під різню, а з різні знову у монастир.

До таких особистостей, багатих за натурою і безмежно вимогливих, разом зі Стенькою Разіним, Пугачовим, Залізняком і "чудовиськом" Замітаєвим, належав і Найда, "песиголовець". Протягом кількох років він водив на Польщу свою зграю, і щороку повертався із багатою здобиччю. Найду часто бачили у Києві і на околицях цього міста, і щоразу він з'являвся у новому вигляді. Найчастіше він тинявся по Києву та сусідніх поселеннях у костюмі ченця, і чернецька ряса відводила від нього будь-які підозри. Але становище його було за Дніпром, на польській землі. У дрімучому лісі, в середину якого вела тільки одна вузька стежка з глибокого, вкритого лісом яра, на невеличкій галявині були вириті

землянки, в яких гайдамаки могли жити літо і зиму, отже з приходом холодів не треба було розходитися у різні боки у пошуках притулку, як це робили інші зграї, які не мали добре влаштованого і укріпленого кубла. У тому ж лісі, який розкинувся на кілька десятків верст, на інших галявинах паслися гайдамацькі коні. У цьому розбійницькому кублі були й гармати, відбиті Найдою у поляків. Гущина лісу не дозволяла нікому пройти у його глибину, а відтак притулок Найди не був відкритий. Щоразу після погрому поляків, згряя його пропадала, ніби провалювалась крізь землю, тоді як вона безпечно відпочивала у своєму неприступному становищі.

Одного разу Найда пройшов зі своєю зграєю майже через усю польську землю, творячі шаленства. Особливо жорстоко вчинив він з одним польським поселенням, де поляки замучили двох гайдамаків з його зграї. Наближаючись до того поселення, він з сусіднього лісу послав туди свого лазутчика, який мав роздивитися, у якому стані перебуває це поселення, чи є там військо і з якого боку зручніше на нього напасти. Лазутчика послали у ніч, але до ранку він не повернувся. Найда перечекав цей день і у ніч послав другого лазутчика. Але й той не повернувся. Не було жодного сумніву, що лазутчики або зрадили, або потрапили у полон, що в обох випадках було вельми не вигідно для гайдамаків: якщо лазутчики зрадили і виказали їх, то поляки могли несподівано напасти на зграю і загнати її у складне становище; якщо ж лазутчики потрапили у полон, то і цьому випадку гайдамаки повинні були невдовзі чекати нападу з лісу або засідки біля самого поселення. Не довіряючи спритності інших гайдамаків, Найда на третю ніч сам відправився у поселення на розвідку. Вночі він підійшов до поселення з такою обережністю, що його ніхто не помітив, а коли почало розвиднятися, він підповз до самої царини і побачив, що вартові, поставлені біля брам поселення, поснули. Але тут же він знайшов і розгадку того, чому не повернулись його посланці. Біля самої царини, на високій шибениці, гойдалися два трупи, повішені за ноги, і у трупах цих Найда впізнав своїх товаришів. Трупи були без голів. На воротах, на двох загострених частоколинах, бовваніли уткнуті голови.

Озлоблений розбійник відразу повернувся до своєї зграї і, не очікуючи ночі, пішов до поселення на відкритий бій. Село не встигло прокинутися, як гайдамаки, зарізавши обох вартових, запалили поселення і почали розправлятися посеред пожежі. Всі поляки і євреї були вирізані, заколоті, задушені до останнього. Маленьких дітей напорювали на піки і кидали у вогонь. Майно все пограбували, а ксьондза повісили на дзвінниці костьола, підв'язавши до серця дзвону, і дзвонили у цей дзвін, смикаючи ксьондза за ноги. Але й на цих жорстокостях не зупинились розбійники. Коли все було вирізане, гайдамаки зробили "з ляхів греблю", і цією греблею Найда сам переїхав через маленьку річку: усі трупи стягли до цієї річки і поклали один на один, таким чином з мертвих тіл утворилася гребля, і Найда на коні переїхав по трупах.

Закінчивши шаленства, згряя попрямувала далі, але у дорозі зустрілася з сильним польським загоном, що поспішав з сусіднього міста до розореного села, отримавши напередодні звістку, що там спіймали двох підісланих гайдамаків-шпигунів і що, без сумніву, неподалік і сама їхня згряя. Найда, зустрівши поляків, повів свою зграю в атаку. У кількох сутичках гайдамаки встигли зламати і розстроїти ряди польських кінників, але коли підійшла польська артилерія і відкрила по гайдамаках вогонь з гармат, гайдамаки, втративши кілька чоловік, кинулись тікати, тим більш, що вдалині з'явилися нові загони польської кінноти. Поляки кинулись за втікачами і уперто переслідували їх у степу на відстані кількох верст. Заморені гайдамацькі коні, надміру нав'ючені награбованим добром, не могли вже нести на собі ще й вершників, і гайдамаки бачили, що поляки рано чи пізно наздоженуть їх.

Навкруги розкинувся степ і не було у ньому ні ліса, ні переліска, де б можна було сховатися від погоні, яка вже через годину могла настигнути розбійників. Тоді Найда зупинив свою зграю і велів спішитися. Степова трава, якою вони скакали, була дуже високою, бо залишалася нескошеною до кінця літа. Найда скомандував гайдамакам нарвати жмутки сухої трави, і, розтягшись у лінію, наскільки вистачило зграї, витягнутої по одній людині на відстані кілька десятків кроків одна від одної, і велів запалити суху степову траву. Трава спалахнула, і пожежа

охопила весь степ, швидко роздмухана вітром. Пожежа пішла прямо назустріч полякам, які у цей час знову опинились вдалині. Страшна степова пожежа мала зупинити їх, а, можливо, й згубити остаточно. Найда, якого більш ніхто не переслідував, благополучно привів свою ватагу у своє становище.

Про подвиги Найди доходили звістки і до Запорозжя, де його довгий час вважали загиблим.

Та ось одного разу до Січі прибув чернець, який казав, що мандрував по всіх святих місцях, був на Афоні, молився за запорозьке військо і за спасіння його від москалів у самому Єрусалимі. Запорозці з подивом і великою цікавістю слухали його розповіді про святе місто, жалкували, що християни там зазнають утисків. Прочанин говорив, що наступної весни знову відправиться на афонські гори і в Палестину, аби молитися про дарування довголіття славному Запорозжю і підкорення всіх його ворогів і супостатів. Козаки щедро наділяли ченця грошима, і кожний просив помолитися за його гріхи і щастя їх спільної козацької матері. Навесні чернець зібрався у путь. Запорозці виряджали його з великою пошаною і дали йому провідника, який і довів ченця до межі Запорозжя. Через якийсь час чумаки, які приїхали у Січ з Києва, привезли кошовому отаману велику проскуру, з якої частина була витягнута, а кругом проскури були написані слова, які глибоко вразили запорозців, коли вони їх прочитали. Ці слова були такі: "За упокой раба божія, славного війська запорозького низового. Від Найди".

Виявилось, що під виглядом ченця приходив у Запорозжя сам Найда, і, набравши там велику суму грошей, повернувся до Києва, звідки й прислав запорозцям, своїм колишнім товаришам, проскуру з надписом за упокій славного війська, знищення якого готувалось обережно і таємно.

Та Найда не припиняв своїх набігів на Польщу. Щовесни він з'являвся зовсім несподівано, спустошував усе і повертався із здобиччю у своє становище, а на зиму найчастіше відправлявся до Києва молитися Богу.

Останній набіг його на польську землю був невдалим. Поляки давно чатували на нього, і ще з зими приготували для відбиття від гайдамаків значні сили. Згряя його була оточена між двох глибоких яруг, які було не подолати гайдамацьким коням. Гайдамаки довго захищалися. Багато з них було вбито, інші кидались у яругу. Найда відбивався відчайдушно, а потім, коли його коня було вбито і заряди усі витрачено, він також кинувся з кручі, думаючи або розбитися, або повзком втекти, від ворога. Але там поляки і знайшли його. Приголомшений падінням, Найда був взятий живим і пов'язаний. Захопили й інших гайдамаків, які залишились живими. Кажуть, що Найду прив'язали на гармату і так привезли у місто. Всю дорогу він лаявся, проклинаючи поляків і від безсилля і злоби "плюнув у польське небо", як говорить переказ.

Коли гайдамаків допитували у суді, жоден не сказав ні слова. Поляки присудили їх до жорстоких страт і частини тіла страчених розвішали на жердинах вздовж правого берега Дніпра, ніби віхи. Найда був впертішим від усіх своїх товаришів, і йому за нелюдську жорстокість присудили вирізати серце, щоб подивитися розмір і особливості устрою серця цієї страшної людини.

Але тут розповідь про Найду доходить до останньої крайності, як і розповідь про знахідку його у степу біля чумацької криниці.

Катування Найди проходило у присутності губернатора. Коли кат зірвав з гайдамака сорочку і хотів розрізати йому груди, всі помітили під лівою груддю велику родимку, дуже подібну до хреста. Губернатор наказав зупинити катування, і послав за своєю дружиною. Найда лежав прив'язаний до залізних кілець по руках і ногах з відкритими грудьми. Губернатор, коли прийшла його стара дружина, запитав її:

— Чи пізнаєш ти ці груди?

— Невже це груди мого сина! — вигукнула та і кинулася було до розбійника, але тут же знепритомніла.

Найда не розумів, що відбувається, хоч і бачив, що трапилось щось надзвичайне.

Губернатор почав знову допитувати розбійника і гірко плакав.

— Кажі істинну правду, хто ти?

— Я Найда.

— Звідки ти родом?

— Не знаю.

— Хто ж знає?

— Криниця степова та чумацький шлях.

— А хто твої батько і мати?

— Батько мій великі луки, а мати моя Січ.

Врешті губернатор добився-таки, що дізнався від Найди, як він потрапив у Запорожжя.

— Ось твоя мати, — сказав губернатор, вказуючи на дружину, — а я твій нещасний батько.

Переказ говорить, що Найда справді був сином польського губернатора. У ранньому дитинстві його викрали якісь жебраки, в яких підозрювали гайдамацьких шпигунів. У дитини була примітна родимка під лівою груддю, дуже подібна до хреста, і саме вона дала можливість матері впізнати сина більше ніж через сорок років. Як він опинився в степу біля криниці поблизу гайдамацької дороги — переказ не пояснює.

Страту Найдю відмінили. Кажуть, про нього доповідали королю, і король помилував його, віддавши у розпорядження губернатора.

Коли Найдю запитували, що спонукало його так озлобитися проти поляків, він сказав:

— У молодості я вбив дванадцять козаків і пішов до монастиря замолити свій гріх. Дванадцять років молився, замолюючи одну душу на рік, і думав, що Бог простив мене. Та Бог мене не простив. Через дванадцять років уві сні прийшов до мене старий і повів на той світ. І бачу я на тому світі пекло, і у вогні з іншими грішниками мучиться якась людина, вибираючись на вогненну гору. І питаю я: "чия це душа?" — "Це твоя душа мучиться, відповів старий: ти згубив на тому світі дванадцять душ, а на цьому світі повинен перейти дванадцять разів через дванадцять вогняних гір, щоб тільки здаля побачити рай". І побачив я знайомого запорожця, який також збирався на вогняну гору: у нього на плечах був шкіряний мішок з людською кров'ю, і коли він поливав вогненну гору кров'ю з цього мішка, вогонь згасав, і запорожець голими ногами вибирався на гору. "Хто це?" — запитав я. — "Це гайдамак: він убив запорожця, і за це потрапив до пекла. А у мішку в нього людська кров, яку він пролив за віру православну: цією кров'ю він поливав вогненну гору: гора не пече йому ноги, і через цю кров він попаде до раю". І пішли ми далі. І побачив я криваву річку, через яку пливе багато-багато народу, але не допливає до середини — така широка річка. "А це хто такі?" спитав я. — "Це ляхи — католики, які різали людей за віру православну. А та кривава річка — то кров російська: поляки стільки її пролили за віру, що з крові утворилася ріка, і через неї ляхи не можуть переплести до кінця століття. А за рікою — рай божий"... Коли я все це побачив на тому світі (закінчив Найдю), я і пішов у гайдамаки різати ляхів за віру, щоб їх кров'ю на тому світі заливати пекельну вогненну гору".

Такий обурливий переказ можна створити тільки безмежно глибока історична ненависть народу до колишніх його гонителів. Російська кров, якої пролита ціла ріка, не дозволяє полякам потрапити в рай, тому що вони не взмозі переплести через криваву ріку. Навпаки, польська кров,

яку козаки і гайдамаки проливали за свою віру, допомагає грішникам заливати вогненні гори, чим і збільшується обурливість і аморальність змісту цього переказу. Недивно, що у напівдикого народу, вихованого у таких поняттях, не могла ніколи виробитися ідея зближення з поляками. І ледь не вся вина за такий страшний настрій народу лежить на єзуїтах, які насмілились торкатися того у народі, до чого торкатися страшно: економічні, так ти мовити, образи народ ще забуває, коли поліпшується цей економічний стан, а моральний образ він не може забути довго.

Що було з Найдюю далі, переказ не пояснює.

Цей епізод ми відносимо до тієї епохи з історії гайдамаччини, що передувала уманській різні. По-перше, у переказі про Найдюю немає жодних згадок ні про Гонту, ні про Залізняка. По-друге, гайдамацтво у той час вже переслідувалось запорозьким військом, а серйозне переслідування його почалося тільки наприкінці п'ятидесятих і на початку тодішніх шістдесятих років. У цьому переказі примітна ще одна обставина, що гайдамацькі ватажки перенесли свою вербовку з пониззя Дніпра, з Запорожжя та з південних степів у найнаселенішу частину Малоросії, у Київ, куди запорозький нагляд не міг проникнути.

Якби не було, однак гайдамаччина, незважаючи на заходи, вжиті проти неї поляками і запорозьким начальством, не конала остаточно, хоч, як видно з офіційних відомостей того часу, дещо притихла. Відомо, що між російськими і польськими межуючими землями, не виключаючи і Запорожжя, при всій ворожості польського і південно-російського елементів, існували дружні і торгівельні стосунки, які ставали особливо помітними з початку XVIII століття. Крім переселення на правий берег, на пільгові місця, що особливо підсилилось у XVIII столітті, коли південно-російський народ відчув, що йому нелегко живеться і буз польського ярма, що пригнічувало його до Хмельницького, існували і торгівельні зв'язки між суміжними народностями, як ми вже згадували про це. Мед, віск, сало, хліб, риба, хутра, шкіри, горілка, сукна, коні і рогата худоба, з іншого боку виробу фабричні, зброя, кінська зброя, шовкові тканини — ось що потрібно було або правому побережжю Дніпра, або лівому, і цими

товарами обидві сторони обмінювались на існуючих ярмарках та ринках. Запорожцю потрібні були матерії і прикраси для його костюму, потрібна була добра рушниця, пістолет, кинджал і набірна кінська зброя з чапраком, і він, не маючи чогось у себе, йшов за цим у Польщу, а Польщі давав своїх степових коней, свою рибу, вовну своїх овець, сало. Торгівля, таким чином, мала зближувати обидві сторони, а між тим гайдамаччина і стояла на самому рубежі двох держав і заважала цій торгівлі, так що тимчасово вона майже зовсім припинилась, і лише зрідка бачили на польських ярмарках запорожців, які, виручивши за свій товар багато польських грошей, гуляли на виду у польської шляхти, бажаючи показати цим, що для них гроші — пусте. А коли гуляв запорожець, то тут і музика, і танці, і невід'ємна принадлежність гульні — бандуристи, які прославляли діяння славного козацтва.

До шістдесятих років правильні стосунки лівого і правого Придніпров'я, порушені було гайдамаччиною, відновлюються.

За це заспокоєння країни поляки особливо дякували кошовому Лантуху. Так корсунський губернатор Суходольський надсилав йому зшиті сорочки і дякував за те, що з паспортом, виданим йому Лантухом, він безпечно переїхав усі степи до самої Січі, і ніхто його не чіпав. Лисянський губернатор Кржимовський прямо каже Лантуху, що він своїми розпорядженнями вміє "своєвільне гультайство суворо карати і стримувати, через що тепер польські поміщики, спокійно живучи у Польщі, Господа Бога за його доброчесність молять" (1761). Найкрупніший магнат польської України, у якого було кілька сот тисяч селян в тій країні, Франц Селезій Потоцький, воєвода землі київської, генерал або предводитель провінційних сеймів, головний регіментар всіх українських військ Речі Посполитої, коли Лантуха знову зробили кошовим, за представленням графа Румянцева, так, між іншим, вітає кошового з новою посадою: "З нагоди покладання на вас з волі її імператорської величності влади над військом вашим, і знаючи розсудливі ваші розпорядження до влаштування своєвільних людей і тим забезпечення миру у краї нашому, бажаю вам довголітнього правління і так далі" (1762 р.).

Усі ці виявлення вдячності Лантуху за тимчасове заспокоєння країни від гайдамацьких нападів ясно говорять про те, в якому страху тримали Польщу українські гультаї, а з іншого боку свідчить про безслав'я Речі Посполитої, яка була невзможі сама покарати винуватців свого неспокою. "До чого дійшов тепер чудовий наш край, маючи стільки джерел могутності! (говорить поляк, сучасник гайдамаччини). Немає нам ні поваги сусідів, ні безпеки всередині держави. І всьому цьому причиною гордовитість наших магнатів. Вони не хотіли слухатися королів своїх і всіляко старалися послабити у народі повагу до престолу. Отруїли життя віденського героя. Августу II піднесли гірку чашу, хоч, можливо, і по заслугах. А що найгірше за все, на сеймі, прозваному "німим", відняли у вітчизни останні сили, розпустивши народне військо і зменшивши його до кількох тисяч. Сам нинішній король наш не був би нам таким остогидним, якби вони не зв'язали йому руки. У них доволі платного надвального війська, та вони його тримають тільки для власних потреб. Жалюгідне життя ведуть наші пограничні обивателі, перебуваючи у постійній тривозі і побоюваннях". Значить, яким би не було потворним життя у російській Україні, але у польській воно було ще потворнішим. У російській історії ми бачимо, наприклад, що сили народу, які прагнуть розгулу, притікають до тих околиць держави, де найменше тривкий суспільний лад, і тому народні смути переважно розігравались в районі середнього і нижнього Поволжя. У той час, коли російські війська, під проводом Грозного, стояли під Казанню, все Поволжя було під владою великоросійських гайдамаків, якими можна назвати буйні ватаги козаків, що тинялись по південно-російських рубежах Росії, під проводом Єрмака, згодом підкорювача Сибіру. Повільно встановлювався громадянський лад у Поволжі. Воєводи, які правили цим краєм у XVIII столітті, були не кращими за людей, котрі управляли польською Україною у половині XVIII століття, хоч були незрівнянно грубіші від останніх. Воєводи ці, як і польські губернатори України, не могли влаштувати і убезпечити краю, яким правили, і цей край, легко ставав здобиччю таких гайдамаків, як Степан Разін та його сподвижники. У XVIII столітті громадянський порядок, як у Поволжі, так і в польській Україні був однаково слабким. Хоч воєводи і коменданти поволзьких міст, без сумніву, нічим не були нижчими за воєвод і комендантів більш центральних міст російських,

однак вони нічого не могли зробити для заспокоєння Поволжя у той час, коли в центральних губерніях цей спокій вже давно не порушувався такими смутами, як щорічна поява розбійницьких зграй. Губернатори і коменданти поволзьких міст — Якобі, Кречетников, Циплетєв, Перепечин, Меллін, Юнгер, Піль, Бошняк, — не мали у своїх руках досить сили, щоб з напівдикої країни, куди все йшло шукати або волі, або поживи, зробити щось подібне до центральних російських губерній, де давно вляглося бродіння. Те саме було і польській Україні, де Потоцькі, Браницькі, Яблоновські, Сангушки, Любомирські і Радзівілли, незважаючи на свої матеріальні сили, були так само безсилі навести порядок у країні, де державні елементи ще не вклялися у струнку систему, як безсилі були Якобі, Кречетникови і Циплетєви у Поволжі.

Таким чином, ми бачимо у всіх явищах, що супроводжували розвиток державного життя у нижньому Поволжі і в нижньому Подніпров'ї, примітну аналогію, яка повинна була врешті привести і там, і тут до аналогічних результатів. І там, і тут народні рухи відбуваються біля двох найбільших рік Росії. З самого заснування громадянського суспільства у Росії, Волга і Дніпро, були ареною, де народне молодецтво показувало свої сили. Дніпром колись ходили варяги через усю нинішню Русь до Візантії; це були свого роду завзяті добрі молодці, які при норманській схильності до гайдамацтва, робили набіги на Русь і на Грецію. Ватажки скандинавських гайдамаків, Аскольд і Дір, взяли зі своїми ватагами Київ, подібно до того, як російський ватажок Єрмак взяв згодом Сибір і віддав її Росії. Як варяги ходили Дніпром, так потім новгородські добрі молодці, "ушкуйники", ходили Волгою, і подібно українським гайдамакам, наводили страх на болгар, що володіли Поволжям, і пізніше на татар казанських і золотоординських. Коли новгородську вольницю в рамки державності і Поволжя було підкорене Росією, то через відсутність новгородських "ушкуйників", Волга привабила до себе інших добрих молодців, починаючи з Єрмака, Разіна, і кінчаючи Замітаєвим. Коли у Києві зміцніла державність, бродячі сили народу, або що теж українські "ушкуйники", або завзяті добрі молодці, пішли зі своїм молодецтвом на низ Дніпра і довго не підкорялися державним формам і вимогам порядку. Значить, і на Волзі, і на Дніпрі йшло все те, що не могло ужитися у своєму

суспільстві і підкоритися відомим порядкам. Та коли бродячим народним силам стало тісно жити і в Запорозжжі, вони виділились звідти у вигляді гайдамаччини, як і у Поволжі виділилась понизова вольниця.

Повторюємо, все це було лише на Волзі і на Дніпрі, і нічого подібного не було ні на Двині, ні на Оці. І на Волзі, і на Дніпрі утворилася ціла народна література, що оспівувала подвиги народних героїв, починаючи з XVI і кінчаючи XIX століттям, і знову ж таки нічого подібного не було ні на Двині, ні на Оці. Врешті і на Волзі, і на Дніпрі одночасно відбулись останні народні спалахи надзвичайного розмаху — пугачівщина і коліївщина, тобто урочистість явищ народного життя і більш-менш близька однаковість стану народу у тій та другій місцевості привели до однакового результату і там, і тут. Отже, і там, і тут, якщо сталось те, що сталось, то інакше й не могло бути, тому що і те, і друге явище — і пугачівщина, і коліївщина, були неминучі.

Але хоча всі явища в історичному житті народів здійснюються за незмінними логічними законами, а відтак неминучі, та з цього зовсім не виходить, що і те, що сталося у Поволжі і в Подніпров'ї у другій половині минулого століття, неодмінно повинно було статися. Всього цього могло й не бути. Походження одного історичного явища від другого є кращим доказом того, що якби у Поволжі і у всій Росії, а також у Подніпров'ї і всій південній Росії і у Польщі, не було того, що було у XVII столітті в цих країнах, якби становище цих країн було більш відрадним, ніж було насправді, то не вийшло б того, що вийшло у XVIII столітті. Отже, якби ті, кому ввірені неминучим ходом подій долі народу, більше дбали про його добробут, то ні в Росії, ні в Малоросії, ні в Польщі цей народ не страждав би ні у XVII, ні у XVIII столітті, і не змушений був би у цьому останньому столітті заявити кровавим протестом про те, що про нього забули, про нього не дбали, що йому нестерпно жити. І там, і тут повторився незмінний закон історичної відплати. Якби на добробут народу у свій час була затрачена праця, якби своєчасно потурбувалися про те, щоб народу легше жилося, то не довелось б пізніше так дорого поплатитися за ту недбалість, з якою ставилися до цього народу ті, хто мали і силу, і можливість дати народу кошти для життя і у крайньому разі не дати

Йому вмирати з голоду — не дали ні того, ні другого, а разом з тим не навчили його навіть тому, чому повинні були навчити. Через те і склалося і у великоросійського, і в українського народів уперте переконання, що увійшло у повну силу в минулому столітті, про те, що панів треба знищувати; російський народ говорив, що господ "по руках" розбиратимуть, тобто які в кого руки — білі, ніжні або чорні, грубі, мозолясті, і в кого білі руки — тих знищувати. Це народ і виконав у свій час. А український народ мав переконання, що для того, аби на тому світі перейти через вогняну гору, треба набрати цілий лантух панської, польської і єврейської крові і з цим йти на той світ. Ось народ і намагався наповнити лантухи кров'ю у той час, як пани так безтурботно грали і своїм життям, і життям народу, і життям всієї держави.

Таким чином, скільки вся Росія винна у пугачівщині, стільки ж уся Польща, сама того не відаючи, а так само і владні елементи в Малоросії, винні у гайдамаччині і уманській різні.

До уманської різні ми й приступимо тепер.

Розділ XI

"Уманська різня, або як кажуть поляки "Rzeź Humańska", "Уманська біда", "Бунг Залізняка і ГОНТИ" або "Коліївщина" має такий же стосунок до історії гайдамаччини взагалі, як пугачівщина до історії поволзької понизової вольниці. Уманська різня була заключним і найжахливішим актом останніх кривавих рухів південно-російського народу, який після цього спалаху заспокоївся, якщо не назавжди, то принаймні дуже надовго.

Проте, спалаху цього могло й не бути, чи може, він проявився б якось інакше, не з такою жорстокістю, якби поляки самі не наблизили моменту розв'язки — хоча поляків, які жили у ті передсмертні хвилини існування їхнього царства, навряд чи можна звинувачувати, бо в їх становищі справді можна було утратити розум.

Тоді у них вмер останній король, якого обрали своєю волею, — Август III, німець з Саксонії, король хоч і поганий, та все ж ніким не нав'язаний. Треба було обрати іншого короля. На генеральному конвокаційному сеймі, скликаному з цієї нагоди, примас республіки, описуючи похмурими фарбами становище Польщі, вказував представникам цієї пропащої країни, що дике озлоблення партії, повне нерозуміння потреб нації і бездумне нехтування народними інтересами ведуть і їх самих, і їхній народ до загибелі. Він закликав націю опам'ятатися врешті і зрозуміти, що стоїть на краю прірви, і недалекий час, коли загине усе, їхні права і вольності, гордість і сила, колись такі страшні й непорушні. Подивіться, говорив він, як внутрішні смути роздирають наше царство. Усі наші просторікування не ведуть ні до чого. Наші сейми безплідні. Ми називаємось вільним і незалежним народом, а між тим знемагаємо під тяжким ярмом неволі, переносимо усі жахи війни. Над нами тяжіє лихо рабства, а ми не маємо ні доволі сили, щоб обговорити своє жахливе становище, ні мужності відвернути небезпеку, що загрожує нам. Він вказував на повну відсутність у народі моральних і фізичних сил, на брак адміністрації, на нехтування безпекою країни, яка не має ні фортець, ні гарнізонів, ні постійного війська. Занедбані фортеці давно запустили. Мізерні гарнізони безсилі. Кордони відкриті для будь-якого набігу (що й доводили щороку зграї гайдамаків Чуприни, Чортоуса, Найди та інших, менш значних). Царство наше, говорив примас, схоже на дім без покрівлі, на будову, в якій гуляє вітер і ніхто не живе, готову розвалитися на гнилій основі, якщо тільки провидіння не зглянеться і не підтримає цю будову. Уява не може представити нічого сумнішого за нашу долю. Закони у зневазі або бездіяльні, як нікчемний тягар. Суди безсилі проти зазіхань і злочинів. Свобода придушена насильством і свавіллям. Державна казна визначена напливом іноземної монети низької вартості. Провінційні міста, колись окраса царства, тепер безлюдні. Жалюгідна торгівля в руках євреїв. Врешті, ми повинні шукати "міст у самих містах", тому що в них все зруйноване і спустошене — і будинки, і вулиці, і майдани, і громадські місця. Навіть церкви перетворилися на бійні, де безкарно ріжуть народ.

Таким було становище Польщі перед уманською різнею за словами самих поляків.

Та ось поляки обрали собі короля, Станіслава Понятовського, стольника литовського, за обов'язковою рекомендацією Росії. Обрання було пишним, але не таким бурхливим, як у старі роки.

За обранням Понятовського йдуть ще більш жалюгідні роки в історії Польщі, гірше від яких не було, та й вже не буде. Держава навіч розкладається. Всі прояви представників нації мають на собі печать якогось отупіння. Все робиться ніби уві сні. Ні в чому не видно ні змісту, ні мети, ні загальних устремлінь. Сила республіки давно загинула, а дворянство все ще хапається за якісь примари і саме продає останню тіль свободу. Варшава і двір бенкетують на порозі смерті. Станіслав залицяється до дами і розсипає дотепи. У театрі так весело, так гамірно. У гостиних магнатів стільки блиску і розкоші, такі дзвінки вірші читаються на вечорах у пишних палацах, захищених вартою, якої тому й не вистачає на кордонах для захисту держави від гайдамаків. А на вулицях Варшави вже чутно вечорами бряжчання шабель, пістолетні постріли, крики про допомогу, і ніхто не відчинить вікна, аби дізнатися, хто потерпає на вулиці. Все це так звичайно, так натурально. Варшава веселиться — а вдалині від Варшави готується щось незвичайне, помітний якийсь рух, і тільки холопи щільніше закривають свої жалюгідні хатки, всі чогось бояться, чекають чогось недоброго, тому що доброго не бачили жодного разу у житті. Між тим війська сусідів все тісніше стягуються до меж республіки, переходять кордони, все ближче до Варшави. Ось вже варшавські дами люб'язно танцюють з російськими і пруськими офіцерами.

Так минуло кілька років. У цей час Залізник молився у монастирі. Його черга ще не підійшла.

Так ось поляки, незадоволені своїм королем, як креатурою росіян. Сальдерн, представник Росії у Варшаві, загрожує їм Сибіром, каже, що "усіх порубає" (teus sabres). Поляки отямилась і утворили конфедерацію, спочатку у Радомі, а потім у Барі.

Ця остання конфедерація, здається, цілком помилково, була нещасною причиною того, що Залізняк припинив молитися у монастирі і підняв на ноги гайдамаків для уманської різні.

Барська конфедерація була проголошена у лютому 1768 р. Предводителями і керівниками її були брати Пулавські, Йосип і Казимир, один з яких пізніше знаходився при особі Пугачова, Станіслав Фелікс Потоцький — знаменитий російський воєвода, відомий більше під ім'ям "Щенсного" (Щасливого), Ксаверій Браницький, великий коронний гетьман, князь Радзивілл, воєвода віденський, Венцеслав Ржевуський, воєвода краківський, із сином Северином, і князь Любомирський, воєвода Брацлавський, один з тих, хто знищував гайдамацькі зграї Чуприни і Чортоуса. Випадково чи ні, але тільки коноводи барської конфедерації всі були найбагатші поміщики обох Україн, як польської, так і російської. Вони ж були супротивниками російського впливу на польський двір, а відтак і короля Понятовського. Вони ж були, врешті, на зло королю, на зло Росії і — помилково — на зло самій Польщі, друзями єзуїтів і переслідувачами "дисидентів", тобто польських протестантів і православних, до яких належали майже всі їхні селяни на Україні, а з ними разом і Залізняк, у той час монастирський послужник.

Католицька запопадливість польського дворянства з XVIII століття розпалювалась на славу пап римських отцями-єзуїтами і багато коштувала і грошей, і крові Польщі. Вона ж занастила її остаточно. Ця запопадливість, яка виявилась в унії, підняла на ноги Хмельницького, а з ним і всю Україну, і примусила її назавжди відірватись від Польщі, щоб віддатися Росії. Через унії велись нескінченні війни, які і ослабили Польщу. Отці-єзуїти не вгамувалися і у XVIII столітті: їм все хотілося зробити з малоросіян такий самий динарій святого Петра, який вони зробили з Польщі. Даремно Росія, Прусія, Австрія та Англія попереджували Польщу про заходи переслідування некатоликів, які продовжували приймати у сеймах. Даремно ці держави нагадували їй про гіркі наслідки її неполітичних заходів. Поляки нічого не хотіли слухати, і коли Понятовський при допомозі російського впливу встиг дещо захистити права дисидентів, польське дворянство, справедливо

вбачаючи у цьому неповагу до їх знаменитого "nie pozwalam", по суті дикого і такого, що згубило Польщу, але для них дорогого і священного права, наважилося так чи інакше протидіяти і королю, і Росії з її союзником Фридрихом II, який у листі до Даламбера, називав поляків "варварами", і Марією Терезією, якій вже призначена була на булавки "ein elendes Stück von Polen".

Проте, залишаючи збоку усе, що не стосується безпосередньо гайдамаччини, ми почнемо прямо з пояснення того, яке відношення барська конфедерація мала до початку уманської різни.

Усі польські хронікери, які залишили нам описання уманської різни, і Ян Липоман, і Вероніка Кребс, і Тучапський однаково розповідають, що у березні 1768 року барські конфедерати, у тому числі Пулавський, предводитель барської конфедерації, у значній масі прийшли в один з маєтків князя Радзівілла, у Спичиниці, і частина з них, чоловік шістьдесят не більше, з'явилася у глибині польської України, у старостві чигиринському, і, викликавши там тривогу і замішання, особливо серед посполства, пішла.

Що саме наробили там конфедерати, польські хронікери не говорять. Та за оповіданнями очевидців, якими покійний Шевченко скористався при написанні своєї знаменитої поеми "Гайдамаки", ми можемо заповнити ці прогалини. Шевченко у передмові до своєї поеми, говорить, що події 1768 року він передає так, як чув про них від старих людей, але що друкованого про уманську різню він не читав нічого. Справді, до 1841 р., коли Шевченко писав свою поему, у Росії ще не було нічого друкованого про цей епізод з історії українського народу, і тому Шевченко міг знати про нього лише те, що говорив народ і ще пам'ятали на той час, власне, у дитинстві Шевченка старі люди, на очах яких творилася гайдамаччина разом з уманською різнею. В епізоді поеми Шевченко згадує навіть, що все це він ще дитиною чув від свого діда, який, бувало, розповідав батькові та сусідам про те, як "Залізник і Гонтиляхів покарали", а поет це слухав і плакав, сховавшись за пічкою. У цьому епізоді Шевченко звертається із вдячністю до свого діда за те, що

старий зберіг "у своїй столітній голові цю козацьку славу і розповів її потім онукам". Отже, оповідач, а за ним і поет дивились на цю криваву справу як на "козацьку славу", при згадці про яку у старого "столітні очі блищали, як зірки, а слово за словом лилося й сміялося", а тому треба з певністю думати, що старий свято зберігав пам'ять про "козацьку славу", і як самовидець не забував жодної риси з страшного епізоду життя своєї батьківщини. Таким чином, розповідь його стає історичним документом. Вона є таким при порівнянні з опублікованими пізніше офіційними документами і хроніками того часу. На основі всього цього ми вважаємо, що не схилили проти історичної істини, якщо дозволимо собі користуватися фактами з поеми Шевченка для порівняння їх з іншими фактами, або коли цих інших фактів бракуватиме. При тому усе те, що сказав Шевченко у своїй поемі про уманську різню, не прочитавши до цього нічого друкованого, позитивно підтверджується документами, виданими після виходу у світ його поеми, і не суперечить їм.

Таким чином, на ґрунті народних оповідей, наведених у поемі Шевченка, ми можемо знати, що робили конфедерати у старостві чигиринському, або, як говорить польський хронікер, "narobile rwogi i zamięszania".

Натовп п'яних конфедератів (вчинки яких не повинні, звичайно, кидати тінь на кращих представників конфедерації, оскільки негідники були і між конфедератами, як вони бувають скрізь) вломився у корчму єврея з лайкою і побоями, вимагаючи у нього вина і грошей. Коли єврей говорив, що у нього немає грошей, його примусили "хреститися", а потім, поглумившись з своєї жертви, знову вимагали грошей. Єврей вказав їм на сусіднє село Вільшану (або Ольшана), де, за його словами, у титаря були церковні гроші. Конфедерати примусили єврея вести їх до титаря.

Тут вже конфедерати дійшли до шаленства. Вони вимагали у титаря грошей, — той мовчав. Конфедерати скрутили йому вірьовкою назад руки і вдарили об землю. Але й тоді титар не промовив ні слова. Конфедератам здалося замало цієї муки. Вони закип'ятили смолу і стали поливати нею нещасного. Той все мовчав. Тоді за халяви йому насипали

гарячих вуглїв, а у тем'я почали "закатувати цвяшки". Цїєї муки старий не перенїс і під ударами помер. Конфедерати були вражені цїєю мученицькою смертю і задумались, що їм робити. Вирішили підпалити церкву. У цей момент забїгає дочка титаря. Конфедерати взяли її з собою і пішли з Вільшани.

Такий народний переказ про те, що робили конфедерати у чигиринському старостві, про що згадують Липоман і Кребс у загальних фразах.

Само собою зрозуміло, що звістка про шаленства конфедератів у Вільшані, про вбивство там церковного титаря і викрадення його дочки швидко рознеслася польською Україною — і селянам пригадалися знову всі колишні та нові образи від ляхів і католиків, хто б вони не були і напруженість стосунків між росіянами та поляками стала ще помітнішою. Переходу цїєї напруженості у відкрите роздратування сприяли й інші вельми складні причини: роздратування постійно підтримувалося появою на польській Україні щовесни українських добрих молодців, які нагадували польським селянам про те, що їхні брати, які живуть за Дніпром, не бояться ні поляків, ні їхніх ксьондзів, ні навіть євреїв, хоча при цьому гайдамаки, можливо, і замовчували, що замість єзуїтів та євреїв у них є своє панство, не гірше польського; роздратуванню допомагали чутки про те, що Росія не дозволяє полякам переслідувати православних, а вони, не слухаючись Росії, знову почали їх переслідувати; словом, для роздратування було досить причин, але селяни до певного часу затаїли образу і готувалися до серйозної справи.

Але православне духовенство, що жило у польській Україні, не дрімало. Коли з'явилися там конфедерати і замучили титаря у Вільшані, у народі пройшла звістка, що ляхи "взялися гнати благочестя", що українські селяни живуть ніби-то на їхній польській землі, а в церквах моляться за "благочестивого государя", а тому їх треба за це переслідувати. Ця звістка передавала, що у Млієві спалили ляхи титаря і взагалі почали "знімати голівоньку з благочестивих", підпалюючи навколишні чернечі хутірки.

Справді, у цих місцях, власне, у старостах черкаському і чигиринському та у більшій частині великої волості сміленської, з давніх давен існували православні церкви і монастирі. Там були чоловічі монастирі у черкаському старостві, на острові ріки Тясміна, у Ведмедівці — монастир Миколая, потім монастир Мотронінський, розташований у просторах смілянських лісах, потім ще над рікою Тясміном, у Жаботині — монастир Онуфрія, і врешті у либединському лісі — монастир Либединський. Були там і жіночі монастирі. Головні з них — Мотронінський і Либединський. Мотронінський знаходився в чигиринському повіті, у 170 верстах від Києва і у 40 верстах від Чигирина. Він побудований на узвишші, з чотирьох боків оточений стародавнім великим валом, зарослим старим лісом. Вал має в окружності 1.750 сажень. Монастир дістав назву від лісу, що оточує його і зветься мотронінським. У 1669 році монастир цей був розорений і спалений турками, а потім відновлений. Либединський монастир знаходиться у 90 верстах від Чигирина. Це старий монастир, який пам'ятає нашестя на нього поляків, які і розорили його. Але українські гетьмани і київські митрополити дозволили відновити його.

Ріки Тясмін і Турія, біля яких у лісових хащах і біля глибоких балок притулились ці монастирі і скити, нагадують інші подібні ж річки на далекому сході, за Волгою. Це Іргізи. Такі ж густі ліси, така ж усамітненість і такі ж монастирі і скити, де переховувалися гнані урядами — у першому випадку — духовенство православне, у другому — розкольницьке. На іргізькі монастирі наїжджали російські православні чиновники і брали з них подвійний оклад за насіння забороненого одягу та борід. На українсько-польські православні монастирі і скити наїжджали польські конфедерати і ксьондзи і гарячою смолою наvertsали православних в унію. І ті, і другі монастирі давали притулок завзятим добрим молодцям — одні в ім'я розкольницьких тенденцій странноприймання, інші в ім'я православ'я. Перші давали притулок Пугачову, останні приймали іноді гайдамаків.

Конфедерати, викликавши тривогу і підготувавши народ до чогось жахливого, пішли. Та замість них прийшли ще більш страшні противники

православ'я, які вже друге століття наводили жах на український народ. Це були ієзуїтські місіонери, які, діючи заодно з партією барських конфедератів, вислали на Україну своїх піонерів, у вигляді місії домініканських, базиліянських та інших. Польські хронікери розповідають про цей набіг гайдамаків святого отця як про щось вельми звичайне, але народ подивився на це духовне нашестя зовсім інакше. У його наляканій уяві постали страшні картини давніх гонінь за віру — і спалення православних на повільному вогні, і війна Хмельницького, і крайнє розорення країни, і як результат всього цього, нещасний поділ південно-російського народу на дві половини — польську і російську. Ці новоприбулі католицькі "декани" і "каплани" ревню взялися до діла, настільки, що навіть польські письменники того часу не приховують негарності тих заходів, до яких вдавались єзуїти, мабуть, забувши страшні історичні уроки, що їх дала Польщі унія на Україні. Єзуїти та старанні пани відразу почали з переслідувань.

Невідомо, чим би закінчився цей перший духовний похід на Україну, якби там не знайшлася на той час людина, яка, здається, пам'ятала історію своєї країни і знала, як небезпечно будити приспану було в українському народі історичну ненависть до унії. Це був якийсь Кваснєвський. Як ми говорили вище, польські магнати мали при своїх дворах міліцію або двірцеву гвардію. Така двірцева міліція знаходилась в чигиринських маєтках князя Яблонського, на той час воєводи познанського, і після кастеляна краківського і старости чигиринського. Міліція ця складалась з козаків і начальником її чи полковником був Кваснєвський. Боючись заворушень у народі, Кваснєвський не наважився допустити дальших переслідувань місіонерами неуніятів, і з допомогою козаків, що були під його командуванням, примусив ревних католиків забратися звідси.

Здавалося б, на цьому все мало і скінчитися. Нашестя конфедератів і вбивство титаря у Вільшані, хай і не були б забуті народом, та принаймні не викликали б потім того нетерплячого роздратування в російському населенні польської України, що привело до уманської різни. Нашестя духовної місії та її переслідування могли б також бути залишеними

народом без кривавої відплати, внаслідок тогочасного заступництва Квасневським, якби спроби католицької справи на тому й скінчились. Але єзуїти рідко відступають від задуманих планів, і відбиті Квасневським, вони почали рити свої підкопи під спокій країни.

Проте не тільки єзуїти винні в тому, що пробудили у південно-російському народі ненависть, яка давно дрімала, і притом пробудили, так би мовити, поголовно, хоча досі вона й проявлялася окремими спалахами у вигляді гайдамацьких набігів і розорення двох-трьох поселень і дворянських замків щоліта. Початок усіх дальших бід, що звалилися на польську Україну, лежав переважно у тій самій згубній барській конфедерації. Це була капітальна помилка поляків, яка коштувала життя всій їхній Речі Посполитій. В основу барської конфедерації була покладена ідея активного опору намірам Росії. Хоч це й не помилка з політичної точки зору поляків, але помилка полягала в тому, у своєму гаслі вони до слова "свобода" додавали ще "віра" (wolnosc i wiara). На свої знамена конфедерати поставили зображення богородиці, зрозуміло, — католицької. На мундири вони нашили хрести, ніби на знак того, що стають хрестоносцями. Це був вже серйозний політичний прорахунок, з ідеєю хрестоносців поєднувався захист християнства від мусульман, а між тим конфедерати увійшли в дружні стосунки з турками, і підняли шаблю з хрестом на рукоятці і знамена з богородицею не на мусульман, а на православних росіян. Вони могли боротися з Росією — це їхнє історичне і національне право, але не повинні були боротися з вірою своїх підданих, українських православних селян. Селяни неясно і по-своєму розуміли цей політичний абсурд своїх панів, хоч він і не здавався їм абсурдом, а тією страшною силою, яка з гробів піднімала давно забуті спогади і жахи.

Зрозуміло, що українські селяни, неясно усвідомлюючи небезпеку, що загрожувала їм від поєднання конфедератами непоєднаних для них, селян, понять "свободи" і "віри", звичайно, католицької, єзуїтської, водночас так само неясно плекали таємну надію на те, що якщо конфедерати зі своїми "свободою" і "вірою" хочуть стати поперек горла Росії та їм, росіянам за вірою, то Росія, стаючи проти конфедератів, не

стане проти них, польських селян. Ця надія глибоко в них засіла і спонукала їх до сміливої справи, хоча через кілька місяців виявилось, що надія ця була даремною.

Є підстави з великою певністю припускати, що ці надії у селянстві польської України підтримувало православне духовенство обох сторін Дніпра, звичайно, межуючих місцевостей, і православне чернецтво. Про це говорять не тільки польські офіційні документи того часу, а й сам народ залишив у своїх спогадах підтвердження цьому свідченню польських істориків. У "стислому опису вбивств (rzezi) у місті Умань, здійснених українською черню", складеному на підставі актів уманського монастиря, як припускають, ченцем Тучапським, у 1787 році, і підписаному ксьондзем Йосипом Моргулець, ректором уманського монастиря, і Мацевичем, віце-ректором закону святого Василя, позитивно говориться, що переяславський православний єпископ Гервасій Линовський заохочував православне духовенство польської України і тамтешніх ченців до побудови нових російських церков і до залучення у православ'я народу, опірного унії. Так говорять католики. Це ж говорить і сам народ, не маючи політичного наміру приховати історичну правду, і збагнути те, що справді було. Це народне зізнання записане п. Кулішом вже у сорокових роках.

Ось як народ передає нині свій спогад про ту участь, яку брало російське православне духовенство у підтримці в польських селянах надій на заступництво Росії.

Поляки переманили в унію одного православного священника, на прізвище Каряка, запевняючи, що в унії йому "краще буде". Каряка поїхав у Польщу, "висвятився на унію" і повернувся на Україну. Паства його, бачучи, що у сусідній церкві "благочестя", а в них — унія, наважилась знайти і для себе "благочестивого" попа. Оскільки священник цієї церкви був уніят, то селяни ходили говіти до якого-небудь сусіднього православного монастиря і завжди чули від ченців такі напучування: "Підніміть бунт, та до преосвященного добийтеся, тоді й у вас буде благочестя". Підтримані таким чином місцевими православними ченцями,

деякі з селян відправилися за Дніпро, у Переяславль, до тамтешнього православного архієрея Гервасія Линовського.

— Ваше преосвященство, — говорили вони, — ми приїхали просити, щоб і в нас було "благочестя", як в інших людей, а то у нас унія, якої ми терпіти не можемо.

— Дітки! — відповідав Линовський: просіть Каряку, хай до мене приїде, я благословлю його на "благочестіє".

— Святий владико! Ми просили його всією громадою, та він не вірить. Він говорить: "тоді у вас буде благочестя, як у мене на долоні виросте волосся".

На це Линовський сказав їм: "Люди добрі! Зачекайте ж. Він схаменеться, та невчасно... Їдьте, дітки, додому — священник вам буде".

В одному з сіл того округу польської України, де це відбувалося, був молодий священник Левицький. Поляки жорстоко мучили його, змушуючи прийняти унію: сипали за халяви розжарені вуглі і на колесо тягли, як колись російські кати витягували на "дибах" тих, кого катували. Та Левицький не скорився, пішов від них і з'явився перед архієреєм Линовським. На той час був у архієрея і той титар з Млієва, котрого пізніше замучили поляки. У Линовського, таким чином, зійшлися водночас два мученика католицького "старання" до віри і селяни, які шукали собі священника. Останні, обнадіяні архієреєм, повинні були повернутися за кордон, тобто за Дніпро, у польську Україну. На кордоні стояла російська варта і польська: з правого боку Дніпра стояли польські пікети, з лівого — російські редути, на яких вартові по ночах перегукувались ще за старовинним звичаєм: "Славне місто Петербург! Славне місто Переяславль!" Між тим, поляки, дізнавшись, що дехто з селян їздив у Переяславль до православного архієрея, намагалися схопити їх на кордоні. Та селяни, попереджені земляками, таємно переправилися через Дніпро на рибальському човні. Селяни врятувались,

але титаря схопили, зв'язали і прикріпили до возу. У Млієві його повісили на дерево і довго мучили: обмотували тіло прядивом, потім обмазували смолою і запалювали, поки нещасний не спустив духа. Потім від мертвого тіла відрубали голову і виставили на вигоні, на високому стовпі. Вночі хтось викрав голову і відніс Линовському у Переяславль.

Ці жорстокі заходи поляків спонукали Линовського докласти всю енергію до справи підтримання російського елемента у польській Україні, допоки не прийшов час карі полякам.

Усі ці, видимо, дрібні риси, які проясняють, як готувалася уманська різня, як потихеньку дратувалися народні почуття і будилися старі, ніби органічно міцно з'єднані з інстинктами, — дорогоцінні для історика. Бузувірство над титарем у Вільшані, його мученицька смерть і викрадення його доньки, варварське вбивство другого титаря в Млієві (якщо тільки це не один і той самий факт, що передається по-різному народною пам'яттю) і спалення хутірців біля мотронінського монастиря — ось, так би мовити, підготовчі праці короткозорого старання і в інтересах римської церкви, праці, що принесли ще більш криваві результати. З іншого боку ми бачимо підбурювання з боку російського духовенства, підбурювання, викликане, однак, надто значними і нерозсудливими заходами супротивників.

Як би не було, але у підготовці уманської різні винні обидві сторони — і польська, і російська.

Та була ще одна людина з російського боку, яка не тільки є діяльним підготовником різні, але в ній слід шукати чи не самий почин цієї страшної справи. Ми говоримо про ченця Мельхіседека Значко-Яворського.

Мельхіседек Значко-Яворський походив з дворянського роду. За свідченням польських письменників, він був "малоросіянин". Одні кажуть, що Мельхіседек був архімандритом та ігуменом либединського монастиря, інші — мотронінського. Більшість письменників називають його ігуменом останнього монастиря. Кажуть також, що він був просто іноком, який займався медициною, хімією та іншими науками.

Хоч взагалі дії цієї особи добре відомі з усіх відомостей про уманську різню, однак, в них багато залишалось глибокою таємницею, так що деякі з фактів його життя ще й досі здаються загадковими. Чи бачився Мельхіседек з імператрицею Катериною II і що вона йому сказала на його представлення? Чи була її відповідь такою, якою вона перейшла у народ і в історію? Ці питання поки що залишаються без відповіді. Якщо розмова з імператрицею була віч-на-віч, то ніхто крім Мельхіседека і Катерини і не міг знати, що вони говорили і що саме сказала Катерина, яка вже замислювалась у той час про розділ Польщі і зносилася з цього приводу таємно з Прусією і Австрією. Те, що вона не дала Мельхіседеку письмової відповіді або дозволу "різати жида і ляха до ноги" — це навряд чи викликає сумнів. Але що відповідь могла бути не категоричною відмовою або заборонаю, а ухилення від прямого "так" чи "ні" — це цілком ймовірно, бо інакше Мельхіседека засадили б у Петербурзі у фортецю або виказали б з головою польському уряду.

Але про це пізніше.

Усі православні монастирі, що знаходилися на польському боці України, в тім числі либединський і мотронінський, як ми згадували вище, ніколи не користувалися прихильністю поляків, переважно тому, що мали велику прихильність православного селянства, або, як говорили поляки, були кублом зневіри *in partibus infidelium* і від костьолів відволікали до себе цих "схизматів" або "неунітів" і "дізунітів". Благочестивий народ поважав їх і тому, по-перше, що це були російські монастирі з російськими ченцями, які розмовляли російською мовою, по-друге, тому, що ці монастирі отримали благословення з Києва, який для всіх українців завжди був святим містом, з котрим пов'язані усі його і славні історичні, і

святі християнські спогади, і тому, врешті, що змісту їх допомагали самі селяни і запорожці, а розоряли їх кілька разів або турки, або татари, або поляки з єзуїтами. Було кілька випадків гонінь на ці монастирі і у XVIII столітті. Спочатку переслідування йшли від єзуїтів, які розпустили свої місії по Україні, понаставили по селах біля церков, на майданах і перехрестях, високі стовпи з встановленими вгорі хрестами, які також називалися "місіями" і стояли ще навіть у нинішньому столітті; потім слідами єзуїтів пішли базиліяни, які знали російську мову, — і все це цензорські — інквизиторським поглядом слідкувало за народом і за тим, до кого він звертався за порадою і розрадою. Народ, певна річ, звертався не до них, а до своїх попів, яких відшукував або по монастирях, або по скитах. У Варшаву і навіть у Київ постійно надходили скарги на недобрі дії монастирів, і скарги ці йшли від губернаторів, які діяли, звичайно, в інтересах свого уряду, своєї віри. У Києві ці скарги здавалися надто дивними і неймовірними, тоді як у Варшаві їм довіряли, тому що факти, наведені у скаргах, були надто відчутного характеру. Монастирі звинувачувались в тому ж, в чому звинувачувались і наші іргізькі монастирі за Волгою під час пугачівщини. Говорили, що ці монастирі не тільки сприяли, а й навіть допомагали гайдамакам в їх наїздах на Польщу, що гайдамаки нібито знаходились у найтісніших і дружніх зв'язках з ченцями, жили у монастирських лісових хащах і навіть у келіях, що поранені гайдамаки звозилися у монастирі і там лікувались, годувались, що частина награбованих ними грошей йшли на користь монастирів. Одного разу Либединський монастир, внаслідок подібних нарікань, можливо, й справедливих, був підданий сильному переслідуванню з боку польського уряду. Монастир наказано було закрити, а ченців віддати духовному суду вищої судової ієрархії. З цією метою у монастир з'явилася міліція, загін якої під проводом полковника Ковальського зруйнував монастир і церкву, і тільки св. трапеза залишилася незайманою. Однак, ченці, які вважали себе непідсудними польській чи уніятській ієрархії, розбіглись. Місце монастиря однак залишилось священним у народа, і ті ж ченці попросили у польського уряду дозволу повернутися у зруйновану, але дорогу для них обитель. Дозвіл був даний, благословення отримане від "своїх з Києва", і народ разом із запорожцями знову відновив шанований ним монастир на

залишках зруйнованого. За це гоніння святе місце стало ще святішим в очах народу, а запорожці, та іноді і гайдамаки, мали де голову прихилити і помолитися "своїм богам".

Словом, російські монастирі, російські ченці і мандруючі запорожці з гайдамаками у польській Україні минулого століття відчували і пережили те саме, що у нинішньому столітті відчували у західному краї католицькі монастирі, які давали притулок у себе і простим повстанцям, і ватажкам повстанців, і приховували у своїх стінах їхню зброю, поранених і харчі. Тільки та різниця, що ні католицьким монастирям західного краю, ні їхнім ченцям і ксьондзам, ні повстанцям народ у західному краї не настільки співчував, наскільки співчувало російське населення польської України розташованим в її лісах православним монастирям і ченцям.

У цих монастирях саме монастирях жив і подвизався перед уманською різнею Значко-Яворський. Малоросіянин родом, православний за переконаннями і гарячий патріот, він не міг спокійно дивитися, як католицьке і уніятське духовенство наповнювало його батьківщину, відділену від Росії Дніпром і ніби кинуту напризволяще. Чим запонадливішою була уніятська пропаганда, тим палкішою ставала протидія Мельхіседека іновірному впливу і тим відкритіше йшла агітація в ім'я всього російського і православного. Католики говорять, що він діяв так зухвало і відкрито, "вірогідно за наказом свого духовного начальства", звичайно, з Києва, із-за Дніпра, і що цей сміливий "дізуніт" почав умовляти мешканців усієї України, звичайно, польської, переважно населення смілянської, черкаської, жаботинської та інших губерній, не тільки простий народ, а й духовенство, одних до збереження "схизми" (тобто православ'я), хто вже був схизматик, інших до усунення від підкорення уніятському митрополиту, яким був тоді Феліціян Володкович. "Здається навіть — кажуть католик, — що з особливого дозволу православного єпископа переяславського Гервасія Линовського, він наважився давати благословіння на побудову нових російських церков, посвящати їх та народ, який завжди опирався унії, залучати до себе. Невдовзі смілянська, жаботинська та інші сусідні волості до цього способу мислення були залучені, тим легше, що багато з чужоземців

(тобто російських запорожців) були їм ріднею. Це було причиною того, що чернь українська почала обурюватись і насмілилася виганяти, бити і завдавати рани уніятським священикам з явною непокорю митрополиту (уніятському ж), своєму духовному пастирю, з великою неповагою не тільки до храмів господніх, а й навіть до його святих таємниць".

Так кажуть уманські католицькі ченці того часу про агітацію Мельхіседека і про наслідки її. Вони, як видно з цього, звинувачують Мельхіседека як єдиного винуватця смут, а між тим забувають, що якщо Мельхіседек діяв наперекір, то супротивна партія діяла менш обережно, а іноді і обурливо жорстоко, як ми і згадували вище. Якби жорстокість, з якою діяла католицька пропаганда, не впадала тоді ж в око людям безпристрасним, то Кваснівський, про якого ми розповідали вище, не вигнав би зі своєї губернії апостолів унії, як він їх вигнав за їхній "rózne nawe dotkliwe przesladowania" православних. У всякому разі ваги навряд чи можуть схилитися у бік католиків у даному разі, якщо навіть на їхню чашу вагів покласти трупи двох замучених ними близько того часу титарів.

Як би не було, та Мельхіседек викликав сильне незадоволення уніятського духовенства. П. Скальковський говорить, що дії його, вірогідно, не супроводжувалися розсудливою обережністю і на нього почалися гоніння місцевого уніятського єпископа Гервасія Линовського, від якого перетерпів тяжке ув'язнення. Треба зауважити, що у п. Скальковського відбувся тут недогляд: він називає, по-перше, Гервасія Линовського уніятським єпископом, тоді як він був православним, про що й говориться у п. Скальковського у тій самій книзі, тільки нижче, а по-друге, там же він говорить, що ув'язнив Мельхіседека Феліціян Володкович, що справді так і було.

Феліціян Володкович, "митрополит київський і всієї Русі", як він себе називав, наважився поставити Мельхіседека у неможливість діяти і покарати його жорстоко. Католики розповідають, що Володкович, "бачучи поразку своєї пастви, як добрий і чутливий пастир, не припиняв пошук засобів, аби врятувати своїх блудних вівець. Тому насамперед він

наважився схопити згаданого Мельхіседека, як людину, яка незаконно втрутилася в його правління. Що вдало виконавши, він утримував його спочатку у Радомислі, а потім у Дермані на Волині, де цей останній добровільно зізнався, хто його до таких дій спонукав і посилав... Але вийшовши з ув'язнення відомими йому шляхами, повернувся знову у свій монастир ".

З цього часу Мельхіседек справді стає вже пристрасним агітатором і підготовником уманської різні. Одні кажуть, що ув'язнення спонукало його на цю небезпечну справу, інші — що наповнення польської України католицькими місіонерами, яких Кваснєвський вигнав з чигиринського староства. Кажуть, що відразу після цього вигнання Мельхіседек скликав до себе у монастир все тамтешнє духовенство на нараду, як чинити їм, якщо католики знову зроблять на них таке нашестя. На цій нараді вирішили послати з проханням про захист (o proteksya) до київського губернатора або до запорозького кошового. Польські історики додають, що за свідченням Кваснєвського, який знав про все, що там було, прохачі дістали з обох боків відмову (odmowienie). Немає сумніву у достовірності свідчення Кваснєвського, бо ні київський губернатор, ні кошовий, яким був тоді Петро Калнишевський, який переслідував гайдамаків не менше Лантуха, а відтак навряд чи наслідився б відкрито ставитися прихильно і до їх задніпровських союзників, не мали права дати і найменшої надії підданам іншої держави, у тому розумінні, що будуть їх захищати.

Мельхіседек не зупинився на цій спробі. На його очах у Польщі відбувався рух, здатний або згубити польську Україну, якщо конфедерати, а з ними і католицька кліка, візьмуть гору над супротивною партією, що стояла за дисидентів, або ж згубити саму Польщу. У безлюдні монастирі, де сиділи подібні Мельхіседеку ченці, доходили з Варшави і з-за Дніпра достовірні чутки, що у столиці поляків вже розпоряджається майже самовладно молодий російський пан Рєпнін, що російські війська підтягуються до польських кордонів, і йдуть вони захищати безпеку цих самих ченців, дізунітів, схизматів або дисидентів, і що польській державі прийшов остаточний кінець. Чутки ці примусили Мельхіседека наважитися на сміливу спробу, тим більш, що у будь-якому

випадку, рано чи пізно, на нього знову чекала польська в'язниця, а, можливо, і доля млієвського титаря. Діставши відмову у захисті від київського губернатора і від кошового, він вирішив спробувати пошукати щастя у самої імператриці, від якої йшли накази і про вивід російських військ до польських кордонів і про те, щоб дисидентам дали спокій. Отже, Мельхіседек відправився у Петербург заступником за свою батьківщину і за усіх своїх єдиновірців. Позитивних відомостей про результати цього немає, але польські історики стверджують, що Мельхіседек був допущений до імператриці. На його представлення Катерина нібито відповідала ухильно, але не прямою відмовою, а ще менше обіцянкою про допомогу. Вона сказала, що у чужій державі розпоряджатися не бажає, але що усі дисиденти православного віросповідання у Польщі від російського посла, який перебуває у Варшаві, мають сильний захист.

З такою відповіддю повернувся Мельхіседек з свого вояжу. Його дії й досі лишаються нерозгаданими і навряд чи коли-небудь історія зможе відкрити таємницю, яку Мельхіседек забрав з собою у могилу. Коли він повернувся з Петербурга, у нього раптом з'явилася грамота, нібито дана йому імператрицею Катериною II, і у тій грамоті зображений даний війську запорозькому наказ — допомагати пригніченій церкві усіма засобами. Якщо подібна грамота і була йому дана імператрицею, що більш, ніж сумнівно, такого роду наказ про таємне втручання у справи іншої держави, мав би бути оповитий також глибокою таємницею. Якщо Катерина давала наказ полководцям вести російську армію до польських кордонів і таємно домовлялась з Фрідріхом II про розділ Польщі, то вона могла дати таємну грамоту Мельхіседеку, щоб він її так само таємно пред'явив запорозькому війську, котре, подібно іншим російським військам, і повинно було перебратися через польський кордон у тамтешню Україну для захисту дисидентів. А між тим історики підозрюють, що грамота була фальшива, і Мельхіседек сам написав її, нічого не добившись у Петербурзі. Навіть народ на Україні у сорокових роках говорив, що Мельхіседек сам "урвав золоту грамоту", що "писака він був добрий" і написав у цій грамоті, що "велик світ государиня звеліла різати жидів і ляхів до ноги, щоб вони і не смерділи на Україні". Можливо,

це й наклеп на Мельхіседека, але, принаймні, таємниця, мабуть, назавжди залищиться таємницею. Мало того, народ не тільки був переконаний, що государиня наказала різати католиків, але й навіть прислала на Україну кілька возів ножів для різні євреїв і поляків, які Мельхіседек освятив і окропив молитвеною водою.

З цією "золотою грамотою" (якою, зауважимо до речі, ще недавно поляки хотіли підняти на ноги український народ, який ще у минулому столітті різав панів в ім'я якоїсь "золотої грамоти") Мельхіседек відправився у Запорожжя. Він знайшов там з боку побожних козаків і гостинність, і глибоку пошану, яку запорожці віддавали усім православним ченцям, так само, як вони були гостинні до гайдамацького ватажка Найдя, який сховався під чернецькою рясою. Мельхіседек з'явився до кошового Калниша і пред'явив йому грамоту або височайший указ. Кошовий нібито, "звичайно будучи неписьменним", передав указ для прочитання військовому писарю, яким був тоді Іван Глоба, і розумний козак нібито відразу пересвідчився у підробці і переконав кошового не втручатися у цю справу. Кошовий нібито дав таку відповідь ігумену: якби велика монархія зажадала насправді служби своїх "щиропідданих" козаків, то прислала б свій указ не через ігумена, а через спеціального посланця, "як то з віків бувало" у Запорожжі, звичайно, кошовий був правий у такім лише випадку, якби указ був не таємний, а не таємним він не міг бути, і у справах, які вимагають дотримання глибокої таємниці, звичайні, "з віків" заведені прийоми, відкладаються убік, і указ міг бути надісланий і не через посланця, коли в ньому йшлося про незаконне втручання у справи іншої держави, особливо після того, як це втручання вже відкрито почалося.

Нічого не добившись у Запорожжі, Мельхіседек нібито у гніві на кошового сказав, що помститься йому і полякам, з якими він і без допомоги війська справиться. Звідти він пробрався до пониззя Дніпра, де ще у старі часи організувалися зграї гайдамаків і де за всякий час можна було знайти і нудьгуючих московськими порядками, і суворими порядками запорожців, і безпритульних робітників, які перебивалися поденщиною на рибних ловлях біля гирла Дніпра та Буга, і досвідчених

ватажків, які чекали нагоди, щоб підібрати добру сотню піхоти і кінноти і йти у польську землю "Христа славити", або обірвані кожухи міняти на шиті жупани. Даючи притулок українській вольниці у своєму монастирі, в чому не без підстав звинувачували Мельхіседека поляки, він знав, де можна заснувати гайдамацьке ополчення, знав, що між таємними гайдамаками у нього знайдеться не один приятель, якому він давав притулок і хліб у своєму монастирі або лікував від ран, отриманих у сутичках з поляками, — і він справді не помилився у розрахунках. Йому треба було знайти полководця для майбутнього ополчення, а з полководцем знайшлись би й ратники. Полководець знайшовся.

У бобринецькому повіті херсонської губернії, на річці Громоклії, береги якої із зимівниками на них здавна були відомі гайдамацькими кублами, оскільки ці землі, що належали бугогардівській паланці, менш за все могли боятися і московського "недреманого ока", і запорозького суворого нагляду через віддаленість від Січі, жив батько майбутнього ватажка уманського повстання. Це був старий запорозький козак, який був колись курінним товаришем і полковим есаулом на ім'я Григорій Залізник. Зимівник його був там, де тепер село Алексєєвське. До 1755 року Григорій Залізник сидів зимівником у козацькій паланці, на річці Сурі, набагато ближче до центра запорозьких володінь, а з цього часу переселився на Громоклію, де також було досить запорозьких зимівників, але де життя було вільнішим, тому що сторона була глуха і ще не зовсім підпорядкована залізній регламентації, в яку обставини все більше й більше заганяли вільне запорозьке військо. Хоча громоклійські, як і бузькі гайдамацькі кубла, як столиця їхня на одному з островів Буга або найновіша "гайдамацька січ" — були розгромлені кошовим Лантухом та його помічником Калнишем, однак кубла ще залишались, тільки значні і укріплені гарматами становища розбилися на дрібні, непомітні для спостережливого погляду запорозької старшини. У цих пустелях і жив старий Залізник. У нього було двоє синів, з яких молодший Максим, майбутній "гетьман славної України і князь смілянський", заступив місце батька у війську і числився за тимошівським куренем. Запорожці, товариші Залізняка по куреню, стверджували, що він вийшов з Польщі, з села Івковець, що і родом він поляк і що тільки у сорокових або

п'ятдесятих роках прибув до Запорозжя. Усі відгукувались також про Максима Залізняка, що він був козак хоробрий, кмітливий і письменний. Він був артилеристом, тобто служив у військовій гарматній команді. Іноді, залишаючи тимчасово курінь, він "аргатував" у пониззі Дніпра, де багато подібних до нього козаків і простих гультаїв аргатувало на рибних ловлях, або ж "шинкував", продаючи горілку чи у Запорозжжі, чи в Очакові. Словом — козак бувалий, який всього бачив. Як велика частина закоренілих запорожців, він часто пропадав безвісті. П. Скальковський говорить навіть, що у курінних реєстрах з 1750 до 1770 року, які знаходились у нього в руках, немає й імені Максима Залізняка, і тому припускає, що Залізняк, за звичаєм війська, мав, вірогідно, на той час інше прізвисько. Тучапський у своїх записках згадує, що Залізняк був "запорозький сотник", і, мабуть, як на розбійника і дивилися на нього поляки, з чим, проте, погоджувалися, здається, і козаки, які припускали, що у той час, коли він зникав безвісті, він, без сумніву, пускався "у піхоту" або ламав своє ратовище (древко списа) з кримцями і поляками, за звичаєм гайдамацьким. Тучапський же вказує на те, що Залізняк, як "грішник, який кається" (rocutnik), знаходився у монастирі, в Києві, подібно до свого попередника, а, можливо, й сучасника, Найдя "песиголовця". Вказують навіть на монастир, в якому він подвизався як послушник, саме Межигорський у Києві. Та більш поширена думка, що Залізняк був ватажком гайдамацької зграї, і коли була потреба, то переховувався чи у Запорозжжі, чи у Либединському лісі, чи йшов до іншого монастиря на послух і там замолював свої гріхи.

Усі ці видимі протиріччя — добрий козак, потім гайдамацький ватажок, потім монастирський послушник, розбій і молитва, а там знову розбій і спокута — є цілком природними проявами одного й того ж характеру, який формувався у часи, далеко не схожі на наші. Як ми вже зазначили, і Стенька Разін був дуже побожним, ходив пішки у Соловки, а потім виявився таким кровожерним вбивцею, яких мало знає історія. І Пугачов був дуже побожним, поки Кожевников не передав йому у руки древко з куском полотна зверху, і поки це полотно не перетворилося на знамено. Найдя також дванадцять років молився і домолився до того, що визнав необхідним зарізати стільки панів, щоб їх кров'ю можна було

залити цілу вогняну гору. Такі характери виробляються у певний час і при сукупності усіх життєвих умов, які в інший час стають немислимими. І що примітне у цьому явищі, це те, що подібні характери вироблялися в особистостях значних, непересічних. Пугачови і Залізняка являються цілісними типами і стають ознакою часу.

Отже, немає нічого дивного, якщо ватажок гайдамацької зграї Залізник був побожним монастирським послушником. І він там був не один, а за ним молилося кілька інших запорожців і гайдамаків, і у монастирі дивилися на них як на добрих людей, благочестивих. У Запорозжжі Максима бачили востаннє у 1767 році.

Отже, до батька цього Максима пробрався Мельхіседек після своєї невдачі у Запорозжжі із "золотою грамотою". Старий, сам колишній запорожець, а відтак — ворог поляків, легко переконався доводами Мельхіседика і погодився відпустити сина на справу, яку затівав Мельхіседек. Мабуть, син перебував на той час у батька, хоча польські письменники стверджують, що на самому початку смути він був у польській Україні і жив у лісі з товаришами, одночасно перебуваючи на благочестивій службі у монастирі. Мельхіседек особисто переговорив з Максимом і сильно вплинув на уяву честолюбного запорожця, натура якого, поривчаста і неспокійна, шукала, як видно, більш широкої і славної діяльності, ніж таємне гайдамацтво і роль прислужника при монастирі. У перспективі йому малювалося відновлення гетьманщини на обох берегах Дніпра і гетьманська булава у його власних руках. Образ Хмельницького встав перед ним у всій своїй чарівній силі, а з ним разом винищення поляків і жидів — завжди така заманлива справа для козака навіть найчесніших переконань. Притому ж, Мельхіседек давав гроші, з допомогою яких можна було не тільки набрати охочих, а й найняти "зайвих" гультаїв на добрих конях і добре озброєних. Залізник відразу став політичним ватажком народного ополчення, і у нього з'явилися перначі (булави) і знамена — ознаки не простого повстання, а війни народної.

Та перш, ніж Залізник виступив на чолі народного ополчення, зі знаменами і перначами, повстання готувалося поступово на околицях і під прикриттям тих монастирів, про які ми говорили. Спочатку з Січі прибуло у мотронінський монастир троє гайдамаків, нібито на поклоніння, як раніше приходив і Залізник. Гайдамаки ці були — Дем'ян Гнида, Лусконіг і Шелест. Вони виявилися такими собі "вахляями", ні на що нездатними, покірними. Ходили вони у лахмітті і здавалися такими слабкими, зігнутими. З них Гнида відправився в либедінський монастир, Лусконіг — у мошенський, а Шелест залишився у мотронінському. Знаходячись у монастирях, всі вони робили списи, скуповували жупани, шаровари, шапки, чоботи. Видно було, що готувалося все це для народного ополчення, але народ не здогадувався, і коли гайдамаків запитували про призначення цього імпровізованого арсеналу, вони відповідали, що відішлють все це у Січ, як гостинець, тому що там все це дороге, а народ все прибуває, тож важко знайти для усіх одяг і зброю. Та для ченців не була таємницею ні мета приходу до них гайдамаків, ні їх заняття. При тому ченці мовчали і навіть дозволяли гайдамакам ховатися в таких нетрях і недоступних печерах, які могли бути відомі тільки самітникам. В одній з таких печер, у недоступних лісових хащах, перебував і Шелест, коли цього вимагали обставини. Між тим гайдамаки прибували.

Коли з цих нових пустельників, у яких замість чоток були ножі і списи, склалась досить значна партія, вони влаштували у мотронінському лісі власну січ, подібну до покинутої ними на батьківщині, у Росії. Примітно, що гайдамаки скрізь, де б вони не осідали надовго влаштовували щось подібне до своєї метрополії, "матері січі", з такими ж порядками і звичаями, як у справжній запорозькій січі. Така гайдамацька січ була на острові Бузі, зруйнована кошовим Лантухом, така ж січ приховувала зграю Найдю, і таку ж січ влаштовували гайдамаки у мотронінському лісі, ще до приходу до них Залізника як ватажка народного ополчення. Для січі було обране таке місце, яке з трьох боків було оточене байраками, а на четвертому була поставлена башта. До цих природних укріплень гайдамаки додали ще те, що навкруги повирубували ліс. Посеред січі, як говорить переказ, насипали купу грошей, перехрестили її ниткою і нитку

прикріпили у чотирьох місцях кілочками. Навколо цих грошей завжди ходив вартовий, як біля військового казначейства. Сама січ знаходилася в одному байраку, а у другому, під назвою Бойкова Лука, розташувався "зклик" — щось подібне до вічового дзвону, тільки замість дзвона був казан. Казан висів на дубі, а біля нього була "довбня" — довбешка, якою били у казан. Коли траплялася тривога або треба було сповістити про якусь загальну справу чи попередити про небезпеку усіх гайдамаків, які знаходилися у сусідньому лісі, тоді били у казан, і ватага збиралася, де б хто не був. Біля "зклику" знаходився "значок" — особливе місце, відведене під випас для гайдамацьких коней. Верстах у трьох від "значка" до містечка Жаботина, на високому кургані, знаходилося "гульбище". З того кургана було видно весь Жаботин. На гульбище звичайно збиралися гайдамаки, грали у карти, співали пісні — знову ж таки, так само, як було і в запорожців у вільний час, у куренях, на пікетах і на рибних ловлях.

Звідси гайдамаки робили свої вилазки і грабували кого могли.

Такі ж зграї, як біля мотронінського монастиря, утворилися у сусідстві й інших монастирів.

Зрозуміло, щодо польської влади не могла не дійти звістка про ці гайдамацькі збіговиська, і влада, звичайно, не без підстав, підозрювала у цьому випадку не тільки потурання з боку монастирів, а й пряму допомогу гайдамакам. Явні докази прямо вказували, що у гайдамаків і ченців спільна справа, і ці докази раніше були причиною того, що або на ці монастирі нападали поляки, як це було недавно, або коноводи народного руху, подібні Мельхіседеку, платили за свої зв'язки з гайдамаками в'язницею чи більш суворою карою. У даному випадку поляки також наскочили на монастир і почали розшук. Ченці вийшли до них з хлібом-сіллю. На питання поляків, де гайдамаки? — ченці відповіли, що нічого не знають. Поляки шукали даремно, незважаючи на те, що перевернули все у мотронінському монастирі, шукали гайдамаків у церкві, за іконостасом, — та нічого не знайшли, тому що гайдамаки сиділи у своєму укріпленому кублі. Коли ці останні дізналися про нашестя

поляків на монастир, вони негайно відрядили двох своїх товаришів у сусіднє містечко в Замятницю, щоб ті, піднявши там тривогу, відволікли поляків з монастиря. Посланці прискакали у Замятницю і кинулись на орендатора та інших євреїв, почавши їх колоти у корчмі. Гайдамаки були цілком впевнені у співчутті до себе селян. І справді, коли народ побачив різницю, він зрозумів, що це розпоряджаються "свої", що це справа "їхньої віри". На питання народу: "а що, панове, — наша віра"? гайдамаки відповідали: "самі бачите, що наша, інакше не кололи б ми ляхів та жидів". І народ не чіпав їх, а навпаки — охочі приєднувались до їхньої зграї.

Між тим, коли поляки даремно шукали у монастирі, туди прискакав з Замятниці гонець із звісткою, що "гайдамаки Замятницю вирізали". Не знаючи нічого достовірного про сили гайдамаків, поляки кинулись у Жаботин, гайдамаки вже цілою зграєю, попрямували також до Жаботина і засіли у лісі. Тоді поляки пішли у Смілу.

У такому становищі перебували справи перед приходом Залізняка. Зрозуміло, що гайдамаки Шелест, Гнида і Лусконіг, які прибули раніше від інших з Запорожжя, вже скинули з себе машкару покори і діяли відкрито, як досвідчені вояки.

Настав врешті час "освячення ножів".

Розділ XIII

"Освячення ножів" гайдамацьких або "чигиринське свято" відбувалось 23 квітня на день святого великомученика Георгія, коли у лебединському монастирі був храм (престольне свято). З цього дня повстання стає відкритим і Залізняк очолює гайдамаків.

"Освячення ножів" відбувалося так: до дня храмового свята з усіх навколишніх сіл зібрався народ у лебединський монастир: тут були вже не тільки гайдамаки, які ще задовго до цього зібралися у монастирських

лісах, а й юрми народу, приваблені майбутнім святом і чутками про те, що у монастирі будуть "святити ножі", і що з цього дня з допомогою святих ножів почнеться винищування поляків і євреїв, а разом з цим відновлення волі. Переказ говорить, що до монастиря було підвезено кілька возів, наповнених ножами, і що вони таємно надіслані з Росії від самої імператриці у дарунок російському народу, який перебуває під польським піклуванням, що прямо і сказано майстерним віршем Шевченка у його поемі "Гайдамаки". Автором цієї чутки про надіслані Катериною ножі був, звичайно, той, хто створив і "золоту грамоту", однак на народ ця чутка не могла сильно вплинути, особливо коли він був не проти вірити всьому, що тішило його заповітні мрії. До того ж Мельхіседек таємно показував усім, хто сумнівався, "золоту грамоту", отже народне почуття, і без того вороже до поляків, було доведено до крайнього напруження. Після служби і молебня з водосвяттям священники з корогвами та образами вийшли до народу, пройшли між возами і окропили ножі святою водою.

"Молитесь, браття! молитесь! (так говорив благочинний, вірогідно, Мельхіседек). Навколо святого Чигирини стане варта з того світу — не дасть святого розпинати. А ви Україну рятуйте: не дайте матері, не дайте в руках ката пропасти. Від Конашевича й досі пожежа не згасає, люди вмирають, мучаться по тюрмах, голі, босі. Діти не хрещені зростають — козацькі діти! А дочки, краса козацького краю, — у ляха в'януть, як раніше мати зав'яла, і непокрита коса соромом січеться, чорні очі у неволі гаснуть, і розкувати козак сестру свою не хоче і сам не соромиться томитися в ярмі у ляха... Горе! горе! Моліться, діти! Страшний суд ляхи несуть в Україну, і заплачуть чорні гори!

"Згадайте праведних гетьманів — де їхні могили? Де лежать останки славного Богдана? Де убога могила Остряниці? Де могила Наливайка? Немає їх! Живого і мертвого спалили... Де той Богун? Де та зима? Інгул, що взимку замерзає? Не встане Богун, щоб загатити його шляхетськими трупами. Лях гуляє. Немає Богдана, аби обагрити кров'ю ляхів Жовті Води і Рось зелену. Сумує Корсунь староденний, і немає з ким йому той сум розділити, і Альта плаче "тяжко жити... Я сохну... сохну... Де Тарас?.. Ні! не чути... Не в батька діти".

Народ, кажуть, плакав, слухаючи ці слова. "Не плачте, браття (продовжував "благочинний"): за нас і душі праведних, і сила Архістратиґа Михаїла... Не за горами кари час... Моліться браття".

І народ молився, готуючись, як він думав, на святу справу — на вбивство. Потім сказали народу, щоб він брав ножі, і народ розібрав їх.

Так у Шевченка зображено освячення ножів і так передана ним промова, сказана народу при цьому освяченні. Все це передано тим зі слів самого ж народу. Чи так воно було насправді, і чи не погіршили ми проти історичної істини, передаючи цю промову в історичному нарисі, навряд це зможе розсудити найсуворіша історична критика. Мабуть і промови, які говорив Наполеон або інша історична особа, говорились далеко не так, як вони записані кимось по пам'яті, а потім передаються істориками, але ми віримо їм, і тільки грубу брехню або грубі помилки заперечує історична критика, а багато, можливо, й неправдивого, залишає незайманим, через неможливість перевірити той чи інший факт. У протилежному разі, якщо наведена нами промова — неправда або вигадка поета, то й усі промови Наполеона, звернені до його великої армії, теж неправда, і усі російські літописи з висловами великих князів та інших осіб, будуть неправдою, і твори поетів-літописців. Завдання історії, у такому разі, зведеться до передачі самих послужних списків дійових осіб та їхніх казенних реляцій, якщо послужні списки і реляції також не неправда до деякої, проти досить значної міри. Ми вважаємо, що таке скрупульозне ставлення до історії заперечувало б саме існування її.

Після освячення ножів гайдамаки три дні не виступали у похід, а залишалися у матронінському лісі. Чому вони зволікали час, жоден з письменників не пояснює. Але навряд чи ця зупинка була через те, що гайдамаки не мали ватажка, і хоч на чолі їх і стояла така популярна особа, як Залізняк, та вони і сам Залізняк нібито бажали мати іншого проводиря, більш авторитетного, як запевняє Липоман. За його словами, Залізняк з кількома з своїх товаришів нібито приїздив вночі з табору у Медведівку до Кваснівського, полковника чигиринських козаків, просити

його очолити повстання, та не застав Кварневського вдома і передав своє прохання його дружині, яка дуже злякалася, побачивши гайдамаків, але Залізник попросив в неї горілки, і, напившись із своїми товаришами, спокійно поїхав. Далі кажуть, Квасневський повернувшись додому, дізнався про ці відвідини і бажання гайдамаків мати його за ватажка, і боючись нових відвідин, передбачаючи разом з тим, що у разі відмови гайдамаки могли вбити його, а увійшовши з ними в які-небудь зв'язки, він викликав би підозри уряду і сам би став бунтівником, бачучи врешті сильне збентеження народу (*miedzy rospólstwem*), — взяв свою дружину і сина і відправився у місто Крилов, власне у ту його половину, що лежала за рікою Тясміном і належала російському уряду, де він вважав себе вже непідвладним Залізнику. Так Квасневський уникнув небезпеки, що йому загрожувала і залишився на російському боці до самого приборкання бурі, що здійснювалася і водночас отримував докладні повідомлення про все, що відбувалося далі, від відданих йому селян.

Тому ми не довіряємо у даному випадку свідченням Липомана, що не в характері і не в розрахунках Залізника було просити кого б там не було прийняти на себе керівництво повстанням, коли це була його заповітна мрія, коли попереду йому блищала приваблива гетьманська булава, відновлення гетьманщини на обох берегах Дніпра і остаточне знищення поляків. Найменні вірогідно, що гайдамаки, а особливо Залізник могли звернутися до Квасневського, польського пана, а якщо й не пану, то особі, яка представляла місцевий, тобто польський уряд, адже Квасневський на той час був начальством ("*rządca*"). А оскільки до того ж він був поляк і католик, то перша гайдамацька піка була б націлена у нього і скоріш за все від самого ж Залізника. Цього, мабуть, і боявся Квасневський, а зовсім не пропозиції гайдамаків бути їх начальником, і тому раніш за всіх встиг втекти, бо, без сумніву, раніш за всіх і загинув би, якби залишився на місці. Гайдамаки йшли проти поляків і влади, а Квасневський був і поляк, і "намісник", тобто найперша влада, яка була поперек шляху у гайдамаків. Ми підозрюємо також, що нікого іншого, крім Квасневського, не може розумітися у народній оповіді під тим "намісником", який тільки почувши про гайдамаків, втік із Сміли у Кам'янку з козаком Лопатою. У нього під командою була сотня

реєстрових козаків. Він так злякався чуток про появу гайдамаків, що зовсім розгубився. Не знав, що йому робити, чи йти проти розбійників, чи йти від них, він питав отамана своїх козаків: "чи можна стати проти гайдамаків?" Коли той сказав, що можна, та біда в тім, що їх "куля не бере", намісник закінчив тим, що втік і від гайдамаків, і від своїх козаків. Втеча намісника була причиною того, що і реєстрові козаки перейшли на бік гайдамаків.

— Що, будете з нами битися чи ні? (запитував посланий до козаків гайдамацький отаман). — Ми не своєю волею прийшли. Дивіться, щоб і вам не було такої біди, як ляхам.

При цьому отаман показав козакам якийсь папір. Мабуть, багатозначна фраза — ми не своєю волею прийшли — мала велике значення в очах козаків, тому що вони відразу ж пристали до гайдамаків. А папір, показаний козакам, міг бути "золотою грамотою".

Зграя Залізняка збільшилась таким чином реєстровими козаками. Та він все ще не виступав у похід, і, без сумніву, не через ті причини, що не знаходилося проводиря після відмови від цього звання Кваснівського. У всякому випадку ми не можемо покластися на показання Липомана, який тут же робить вельми грубу помилку, незважаючи на неодноразові запевнення, що він з усіх рукописних сказань про уманську різню та з розповідей очевидців намагався вилучати "найчистішу правду".

Він каже, що коли Залізняк ще не виводив свою зграю у поле, двоє з головних гайдамаків посварилися між собою і один другого вбив з пістолета. Це були Шило і Швачка. Липоман запевняє, ніби Шило застрелив Швачку під час сварки. Але нічого цього не було і ми побачимо Швачку одним з головних дійових осіб цієї кривавої гульні народної, у найгарячіших справах, побачимо його і в Бугуруслані, і в Умані поруч із Залізняком, і в останній його сутичці з козаками, про яку народна пам'ять зберегла такий поетичний спогад і в таких художніх рисах. Все це ми побачимо у свій час. Правда, у мотронінському лісі сварка між двома гайдамаками все ж таки була, і один застрелив другого, але

тільки не Шило Швачку. Сварка була такою: один з гайдамаків, але не простий "летяга", а отаман гайдамацький, назвав за щось гайдамака "жидом". Така зневага викликала обурення козака. Він кинувся на кривдника з пістолетом. Отаман відкрив перед ним свої груди і сказав: "стріляй!" Його вважали "характерником", тобто такою людиною, котру куля не бере. Козак вистрелив і вбив отамана. Коли на нього кинулися інші козаки, він пояснив їм причину сварки, казав, що козака не можна рівняти з жидом, бо у такому разі — "ви усі жиди, якщо я жид". І козаки виправдали вбивцю, сказавши "ледачому ледача і смерть".

Врешті козаки виступили з свого лісового табору і потяглися у напрямку Черкас. Перше село, що вони зустріли на шляху, була Ведмедівка, в якій існував стародавній православний монастир. У самий день приходу гайдамаків був там ярмарок, на який зібралось багато народу з навколишніх сіл. Поява гайдамаків викликала незвичайну тривогу, всі кинулися рятуватися. Та Залізняк, наказавши своїм козакам зупиняти народ, говорив усім:

— Не бійтесь, люди добрі, ми вам не зашкодимо. Гуляйте собі і торгуйте.

Краща, відбірна частина гайдамацької ватаги, мала вигляд стрункого війська. Над нею майорили прапори і рясніли різнокольорові значки, прикріплені до довгих списових древків. Позаду тяглися юрби пішого і кінного народу у різноманітному одязі і з різноманітною зброєю. Рідко хто був достатньо озброєний, але у всіх щось було у руках — у кого піка, у кого рушниця, а у бідної голоти нічого, крім обпалених кілків. У цьому народному ополченні цілком відбивалось поголовне повстання при Хмельницькому, коли Україна мала "більше війська, ніж зброї". І тоді неозброєний народ йшов з киями.

В'їхавши на ярмарок, Залізняк прочитав народу "золоту грамоту", і юрба легко спалахнула, думаючи про майбутню волю, багатство і кінець польського панування. Військо Залізняк збільшилось, таким чином, новими охочими.

Звідти гайдамаки кинулися на Жаботин, містечко, що належало одному з князів Любомирських, які за кілька років до того винищили зграї Чуприни і Чортоуса. У Жаботині був до цього начальником козацької сотні знаменитий Харько, якого поляки обманом згубили у Поволчі. Тепер там командував городовими козаками князя Любомирського Мартин Білуга, а губернатором був полковник Вічалковський. Білуга відразу ж приєднався до Залізняка із своїми козаками, і Жаботин спіткала доля взятого на спис міста. Замок розорений, містечко зруйноване, а польське та єврейське населення було переколоте піками або замучено ще якимось. Хоча Вічалковський встиг врятуватися втечею, та є підстави думати, що й його не обминула загальна доля усіх польських губернаторів і орендаторів. Так, одна пісня про Залізняка натякає на долю, яка спіткала губернатора, котрого Мартин Білуга водить за собою ринком і загрожує:

Білуга Мартин Жаботинський та по риночку ходить,

Свого пана-губернатора за собою водить,

І, водячи за собою, та й до нього каже:

"Не одного тепер ляха голова заляже..."

Інше містечко, що також належало князям Любомирським, Сміла, теж було взяте гайдамаками, пограбоване і спалене. Заворушення розходилося все ширше і ширше, пожежа і різня охоплювали вже не тільки околиці мотронінських і либедінських лісів, а й сусідні округи на цілі десятки верст. Це становище польської України зображено такими яскравими барвами найпопулярнішого українського поета:

Задзвонили в усі дзвони

По всій Україні,

Закричали гайдамаки:

"Гине шляхта! Гине!

Гине шляхта, — погуляєм

Та хмару нагрієм!"

Зайнялася Смілянщина —

Хмара червоніє,

А найперша Медведівка

Небо нагріває.

Горить Сміла, смілянщина

Кров'ю підпливає

Горить Корсун,

горить Канів,

Чигирин, Черкаси,

Чорним шляхом запалало —

І кров полилася

Аж у Волинь...

Як і під час пугачівщини, у різних місцях з'явилися окремі партії, під проводом своїх "ватажків". Неподалік від мотронінських лісів, у велелюдній Мельниковці, постала одна із значних особистостей гайдамаччини Семен Неживий. Він був раніше простим робітником в одного гончаря (poddany garnczar). У цьому наймиті гончаря давно проявлялися честолюбні устремління. Він давно казав: "Я хоч на день, та буду паном". І він справді став паном на кілька місяців, розпоряджаючись у великих старостах черкаському і чигиринському, а частково у Смілянщині, як у завойованій ним країні. Він називав себе запорозьким козаком і саме уманським курінним, і оголошував народу, як видно з наступних свідчень на допитах захоплених гайдамаків, що у нього є "неякесь дозволеніє", а цим "дозволенієм" йому дозволялося збирати "чату" (зграю), бути її командиром і з нею йти у "лядщину на викорінення ляхів і жидів". Народ йшов за ним натовпом, захочений таємничим "дозволенієм".

Біля Хвостова утворилися подібні ж зграї. В околицях Черкас, Чигирини, Корсуні і Канева народ піднімався за однією чуткою, що вже не тільки гайдамаки повстали, а почалося "посполіте руйнація". Поляки та євреї з остраху втікали за Дніпро, під прикриття російських фортець, а ті, хто не встиг втекти в Росію, шукали безпечних місць у польській Україні, по містах, замках і лісах. В одному лісі переховувалась досить значна кількість поляків, які там і зарили у землю свої скарби, і коли гайдамаки увійшли до лісу, поляки ховалися на деревах, звідки гайдамаки збивали їх чим попало, а зариті багатства пограбували. Не дочекаючись приходу Залізняка або інших ватажків, народ сам починав розправу, діти йшли за батьками вбивати панів, жінки йшли у гайдамаки, озброюючись рогачами:

Жінки навіть з рогачами

Пішли в гайдамаки.

Залишились по селах тільки собаки та маленькі діти — зовсім як у пугачівщину. Під час пугачівщини навіть собаки тікали з сел і юрбами

ходили за обозами, або слідували за своїми хазяями, з голоду пожираючи вбитих коней, а нерідко і людські трупи. Якщо з якої-небудь хатинки і з'являвся мужик, не озброєний гайдамацьким обладунком — пікою або рушницею чи обсмоленим дрюком, то це була рідкість, і кожний гайдамак, побачивши такого "гулящого чоловіка", міг закричати йому: "Забирайся у хату, сіряк! Стрілятиму!"

Юрби Залізняка підходили до Черкас, куди ще раніше забрались окремі ватаги, пили-гуляли там, вивідували, чи сильний черкаський замок, але взяти його не могли. Ця честь випала на долю Залізняка. Самовидці так описують урочистий в'їзд цього народного улюбленця у Черкаси та його зовнішність. Передові загони його мали вигляд "справжнього війська", як і юрби Пугачова, які одного разу сам Михельсон помилково визнав за урядові війська — у такому порядку вони готувалися до битви. Попереду їхав Залізник на буланому коні у червоному одязі, у "кармазині". Шапка на ньому була сіра, сап'янові чоботи, без сумніву, кольорові, шалевий пасок, за ним пістолет, збоку шабля. Він був ще не старий, років сорока або за сорок, повновидий, гарний, зростом невисокий, але широкоплечий. Невеликі русьві вуса, за вухом довгий чуб. За ним їхали по двоє у ряд вершники із списами, і у передніх пар списи з подвійними значками — одна половина значка біла, а друга — червона, потім значки жовті з чорним, далі червоні з синім, тощо. Насамкінець гайдамаки йшли пішки без списів і зброї, а тільки з обпаленими на кінцях киями. Це вже були ватаги "винокурів" та інша голота. Діти стояли обабіч дороги і з цікавістю дивилися на цю урочисту процесію, знявши шапки і вклоняючись. Залізник звернувся до них із запорозьким вітанням:

— Здорово, сучаки!

— Здрастуй, пане.

— А що ви не орете?

— Ні, пане.

— А ми вже почали орати! — сказав Залізник, натякаючи на початок різні.

Залізник проїхав тією вулицею, що веде прямо до черкаського замку. Через міст він в'їхав зі своєю юрбою у замок, башня якого вже була відкрита. В'їхавши до замку, гайдамаки зупинилися рядами. Залізник скомандував — "з коней!" — і гайдамаки зійшли з коней і, поставивши списи у козла, прив'язали коней до конов'язі. Залізник з прибічниками пройшов у покої. Йому назустріч вийшли черкаські городові козаки зі своїм отаманом. Козаки зняли шапки перед Залізником, і він, наблизившись до них, теж зняв, але відразу надів знову. Козаки лишалися з непокритими головами.

— Здорово, козаки, — звернувся до них Залізник.

— Здрастуй, батьку отамане!

— А де ваш отаман? — спитав Залізник.

Отаман відразу вибіг до нього з непокритою головою. І Залізник зняв шапку. Вони обнялися і поцілувалися. "Запрошуйте на постій", сказав Залізник, і отаман повів гайдамацьке начальство у господські покої. Прості гайдамаки розсипалися по місту на промисел. "Оренда" була розбита, обручі з бочок збиті і горілка потікла струмками по землі. Жінки, не боючись гайдамаків, які їх не чіпали, як і дітей, робили з піску загати і черпали горілку, яку розливали на землю гайдамаки.

Після горілки полилася і кров рікою. Черкаси не пощадили, незважаючи на те, що гайдамаки не зустріли тут ніякого опору. Залізник, стоячи на ринку, керував грабежем та вбивствами. "Добре, дітки!" — кричав він, коли гайдамаки шаленіли, — "добре! катуйте їх, проклятих! В раю будете!" Після грабежу гайдамаки підпалили місто і залишили його,

відправившись далі на нові вбивства і грабежі. Чутка про те, що запорожці прийшли з Росії для визволення польської України від поляків, охоплювала все більші території, і разом з тим піднімала на ноги усіх, хто був здатний володіти, якщо не шаблею, то хоч би дрюком. Одні юрми тяглися до головної армії під проводом Залізняка, інші діяли самостійно, однак в ім'я спільної справи. Колишня польська міліція, що складалася з козаків, майже уся перейшла на бік гайдамаків. Дрібні ватажки крутилися зі своїми зграями від села до села, грабуючи ще недограбоване і добиваючи недобитих. Гайдамаки не минули ні Корсуня, ні Канева. Канів мав укріплений замок, гармати і сильний гарнізон, але й це не врятувало його. Чим більшим був опір, тим лютішим був напад гайдамаків. У Каневі перебувало багато базиліян, які мали свій гарнізон, та на них з особливою люттю накинулися розбійники. Базиліяни з їх абатом, він же і староста, були захоплені. Вбивство йшло поголовне, хай тільки у жертви було б польське ім'я або єврейська зовнішність. Як і попередні міста і села, Канів був спалений. Частина поляків закрилася у замку, обнесеному потрійним частоколом. Гайдамаки вчинили з цим замком, як Пугачов з містом Осою: до частоколу натаскали сіна і запалили, усі, хто сховався у замку, погоріли.

Як у всіх народних смутах, гайдамаками оволоділо якесь сп'яніння і вони зловтішалися своїми жертвами, знаходячи час тішитися з мук вмираючих і знущатися з трупів. У Каневі поруч з євреями посадили дванадцять єврейок і, ставши збоку, стріляли в них з пістолетів, як у ціль. Всіх було вбито. Залишилась одна, яку обминули кулі. Гайдамаки відправилися до отамана запитати, що з нею робити. Отаман звелів охрестити єврейку, і гайдамаки охрестили її. Вони ж були й кумами, а потім новохрещеній накидали стільки грошенят, що й кінь невзможі був везти. На біду, усі місцевості, якими проходили гайдамаки, мали значний процент єврейського і польського населення, і це й провокувало все більше розгортання страшної бурі. Загального плану, видимо, не було, та й не могло бути у гайдамаків, хоча сам Залізняк і виношував широкі плани. Та при розкиданості і рухомості зграй не можна було й чекати спільності дій. Головні сили, звичайно, групувалися навколо Залізняка, який був представником руху; але, як і у всіх народних смутах, що носять

характер поголовного повстання, окремі маси діяли надто розкидано, так що й сам Залізняк не все знав, що він наробив своїми зверненням до народу нібито від імені російського уряду. Все це створює певні труднощі і перед істориком, який береться передати загальну картину того страшного часу. Адже кривавих і рельєфних епізодів надто багато, подібно до того, як і в пугачівщину сам Пугачов не міг знати і сотої частки того, що робилося навколо нього і вдалині від нього отаманами і полковниками, часто від його імені, часто іменем "волі", за яку йшли як пугачівці, так і гайдамаки.

Розділ XIV

Хоча гайдамащина, як і усі народні заколоти, представляє надто багато доказів зовсім безглузлого озлоблення, якому немає виправдання ніякою логічною метою, однак найобурливіші неподобства розгнужданого, очманілого від крові народу, у даному випадку, мали під собою якусь ідею, яку, правда, народ вельми туманно усвідомлював. Не можна заперечувати, що загальна смута викликала усі потаємні низькі пристрасті, але навіть у безпам'ятстві пристрасного поривання народ знав, чого шукав.

Саджаючи євреїв і поляків на піки, набиваючи свої кишені золотом, відібраним у вбитих і спалених жертв, міняючи свою обідрану кожушину на багатий каптан з плеча вбитого, а часом і недобитого пана, український повстанець бачив у своїй жертві не тільки католика або єврея, а й конфедерата, нового ворога, який, на думку повсталих, загрожував Україні новими, невідомими бідами. Слово "конфедерація" встигло швидко облетіти всю польську Україну і міцно засіло у голові народу. Він навіть добре не розумів, що це за слово і яка ідея за ним стоїть, але воно лякало його. Це було щось гірше і страшніше за унію, і народ охрестив це незрозуміле слово по-своєму. Для нього це була не "конфедерація", а "кондирація", щось подібне до здирання шкіри з народу, відчутного і спині, і кишені, і душі. І в народі склалася страшна пісня про цю нову біду:

Теперична ляхи щось починають,

Кондирацію і папків собі збирають.

Ходімо до Потоцького мосці,

До його графської вельможності.

Усе той самий Потоцький, у якого "розум жіноцький" і який "занапастив Польщу і всю Україну", і його конфедерація засіла у всіх у голові, і ось у безглуздому озлобленні мас проглядає мета, до якої вони йдуть по крові і пожежах. Про це гайдамаки міркують вже у Богуславі і деякий час перебувають у нерішучості, куди їм йти, проти кого спрямувати своє озлоблення. Головні радники Залізняка розділились на військовій раді, думки були різні: їм не хотілося минати і Білу Церкву, маєтки одного із затятих ворогів гайдамацтва і козацької вольности — князя Любомирського, але водночас їх сильно приваблювала і багата Умань, основний центр і польської сили, і польського багатства всієї польської України. Умань була ніби столицею всього Задніпров'я, і як Пугачова тягло до Москви і Петербурга, так Залізняка та його сподвижників притягувала Умань. У Богуславі Залізняк мав перепочинок після кількох днів своєї кривавої і вогненної, так би мовити, експедиції. У Богуславі до нього приєднався новий сподвижник Василь Шило, а також майже усі богуславські городові козаки із своїми начальниками.

Шило — одна з головних дійових осіб уманської різни. Він також був запорожцем. Був він з гайдамаками у мотронінських лісах, чи тільки тепер вступив до гайдамацького ополчення, прямих свідчень цьому немає, хоча, як ми бачили вище, Липоман каже, що Шило був між гайдамаками вже перед початком повстання і ще у мотронінському таборі застрелив свого товариша Швачку. Вірогідно, що до поєднання з Залізняком або головними силами ополчення, Шило керував окремою зграєю, про що є свідчення. Як у пугачівщину окремі пугачівські отамани, полковники чи просто емісари, "служителі Петра III-го", як вони себе

називали, вербували по селах народ в ім'я удаваного імператора і вельми часто діяли як самостійні коноводи народних мас, так і товариші Залізняка: Неживий, Шило та інші часом діяли вкупі із Залізняком, а часом окремо. Ми знаємо, що у Неживого була своя партія, у Швачки — своя, Шило також мав своє ополчення. Ще до руйнування Черкас головними силами гайдамаків, Шило кілька разів вторгався у це місто. Одного разу він наскочив на нього зі своїм загonom, чоловік у сто, коли губернатор ще не встиг втекти на лівий бік Дніпра під захист росіян. Замкові брами були закриті, і гайдамаки почали кричати, щоб ті, хто був у замку, відімкнули їх. Хоча у замку було чимало народу, який міг би відбити напад, однак губернатор побоявся чинити опір, і брами відімкнули. Шило в'їхав у двір і зажадав бачити губернатора. Коли той з'явився, гайдамацький ватажок, сидячи верхи на коні почав читати йому указ "від цариці", який нібито наказував різати ляхів і жидів "так, щоб і в світі їх не було". Губернатор, стоячи на колінах, слухав цей фальшивий указ. Цікаво, що рятівниками губернатора у цьому разі були місцеві городові козаки, що, як ми бачили вище, набиралися з селян. Коли містом рознеслася чутка, що гайдамаки у замку, один з козаків Судденко, який вважався найкращим стрільцем в окрузі, кинувся до замка, дізнатися у чому справа. У замок його вже не пустили, і він тільки через частокол зміг побачити, якого приниження зазнав губернатор. Посунувши рушницю у щілину частокола, він вже прицілився, щоб вбити того, хто був начальником гайдамаків, але полковник замка, якого тривога застала у місті і тепер він поспішав у замок, зупинив його і не велів стріляти, поки не дізнається, у чому справа. Полковника відразу пустили до замку, а за ним увійшов і Судденко. Він підійшов до губернатора, підняв його під руки з колін і сказав:

— Встань, пане. Що це ти робиш перед негідником? Не слухайте їх — це гайдамаки. Перестріляємо їх, вражих дітей!

Губернатор встав. Тоді Шило, спантеличений такою несподіванкою і зухвальством, звернувся до Судденка:

— Що ти за один?

— А тобі кого треба? — у свою чергу запитав Судденко.

— Ти, мабуть, Судденко?

— Так, Судденко.

А потім, звернувшись до своїх козаків, Судденко гукнув: "Переколемо їх, панове!"

Шило зрозумів, що може швидко програти у сутичці, бо його попереджали, що він загине від кулі Судденка, і тому відповів:

— Що ж, панове, яка вам користь, що ви нас переколете? Нас багато — переколють і вас. Я не своєю волею приїхав, мене послано.

Ці слова подіяли на городових козаків. Вони подумали — і випустили гайдамака із замка. Шило, як видно з його слів, і справді вважав себе "посланим від когось", і якщо він не виконає покладеного на нього "кимось" доручення, повинен буде відповідати за це. І ось він, залишивши замок і влаштувавши свою зграю у місті, послав у замок козака із запискою до губернатора з проханням про таємні переговори. Губернатор вийшов без зброї, але при ньому був козак з пістолетами. І Шило вийшов без зброї і теж з козаком з пістолетами. Шило так сказав губернатору:

— Не знаю, що й казати мені своєму старшому!.. Їдь з Черкас, а я скажу, що не застав тебе дома.

Губернатор негайно скористався цим дозволом і втік з Черкас, а гайдамаки розбили бочки з горілкою, перепилися, пограбували, що змогли і відправились на нові подвиги.

Поперед цього гайдамаки здійснили кілька набігів на Черкаси, але це не був огульний грабіж, а дрібні хижацтва. Одного разу гайдамаки

з'явилися у Черкаси потай уночі, і за свідченням одного "наймита", який поступив у гайдамаки, страшними жорстокостями змусили колишнього хазяїна цього наймита віддати їм гроші. Розбійники посипали спину нещасного порохом, потім запалили цей порох, а щоб муки були нестерпнішими — драли спину скреблом, щоб порохом ще болючіше пекло і роз'їдало тіло. Але чи був у тій нічній експедиції Шило — невідомо.

Коли Шило з'єднав свою зграю із загальними силами гайдамаків під проводом Залізняка, було вирішено йти на Умань, головне польське кубло і місце перебування барських конфедератів.

Що ж діялося у цей час у тій польській Україні, куди ще не досягли заграви пожеж, розпущених Залізняком і які він продовжував розкидати, немов гарячі головешки, іншими зграями гайдамаків?

"У той час, коли Залізняк, — говорять поляки, очевидці цієї пожежі, — просувався все далі й далі, грабуючи і вбиваючи, коли у цілій польській Україні народ піднявся на бунти, грабіж і розбої, коли Залізняк, просуваючись уперед, обливав кров'ю свій шлях і потоки крові лилися вже обабіч цього шляху" — усі, кому загрожувало це страшне нещастя, сподівалися знайти прихисток у місцях, цілком безпечних "від такої сволоти", як гайдамаки, а саме у Лисянці, Умані і Білій Церкві.

Час показав, наскільки були неприступні для "такої сволоти", як гайдамаки, Лисянка і Умань.

Повернувши з Богуслава на Умань, гайдамаки повинні були на своєму шляху насамперед зустріти Лисянку. Вона була для них доброю здобиччю. Це був спадкоємний маєток князя Яблонівського, воєводи новгородського. У Лисянці був кам'яний замок з флігелями, які разом із головною будовою, складала чотирикутник. Середня частина замку була двоповерхова, в ньому були одні ворота і два бастіони на горах. Бастіони із залізними гаківницями (різновид гармат) могли обороняти замок з усіх боків, тому що постріли з бастіонів сягали дуже далеко. Крім того замок

був обнесений високим дубовим палісадом і мав інші дубові ворота, також пристосовані для оборони замка. У замку, для захисту його від ворога, була значна кількість піших козаків і достатня кількість амуніції. У цей час там перебував прибулий з волинських маєтків князя Яблонівського комісар Хичевський, який приїхав для огляду лисянської волості. Ця волость була у ті часи дуже великою і містила і собі, за проведеним тоді обчисленням, до 30.000 душ. Хичевський мав зібрати з лисянської волості податки і відвезти своєму князеві.

Залізник, просуваючись до Лисянки і збільшуючи свою юрбу, продовжував проголошувати, що вже немає більше селян, що польська Україна, подібно до задніпровської, саму тільки козацьку службу відбудуватиме, і що цей край, як і раніше, зватиметься гетьманщиною. На доказ цього він показував "якийсь фальшивий на пергаменті з позолоченими літераторами лист". Це й була та золота грамота у написанні якої підозрювали Мельхіседека. Його тому найбільше підозрювали у цьому (o zrobienie ego pisma), що він займався аптекарством. Ще у 1780 році, у Мотроніні, від аптеки, яку утримував Мельхіседек, залишалися шафи, шухляди, фляжки, а також банки скляні й дерев'яні з-під ліків, "його рукою золотими літерами підписані". Все це після було викинуте, а шафи віддані у медведівську економію для складу паперів. Однак, самі поляки зізнавались, що підозра, зведена на Мельхіседека, так і лишалася підозрою, нічим не доведеною і нічим не спростованою.

Гайдамакам, які просувалися до Лисянки, передували чутки про загальну волю, зігнання зі світу польського панування, відновлення козацтва і гетьманщини, подібно до того, як Пугачову передували чутки про знищення дворян і безподаткову волю. Ці чутки загнали у Лисянку кілька сот дворян і євреїв, які шукали там порятунку життя. Гайдамаки наштовхнулись на досить міцний захист Лисянки, і, не сподіваючись взяти замок приступом, звернулися до обивателів самого містечка, сподіваючись з їх допомогою ухилитися від гармат, що дивились на них з бастіонів лисянського замка. Вони умовили селян порадити начальству замка не чинити їм опору і тим не викликати кровопролиття.

Найголовніші з обивателів відправились до замка і просили дозволу переговорити з комісаром Хичевським. Їх впустили до замка. Особи, які представляли собою депутацію від містечка, говорили Хичевському, що усім в замку буде подароване життя і залишено їхнє майно, якщо замок добровільно здасться. Вони додавали, що опір не тільки даремний, а й небезпечний, тому що весь цей край незабаром буде на таких самих правах, як був під час гетьманщини.

Самі гайдамаки представлялись не простими нападниками чи бунтівниками, а як військо запорозьке, яке здійснювало не свою власну волю, а волю того, хто його послав. Переляк чи мнимі доводи депутації, чи, врешті, сумнів у благополучному завершенні майбутньої боротьби так вплинули на Хичевського, що він наказав відкрити ворота бунтівникам. Гайдамаки вдерлися до замку і почалися шаленства (*rzeży okucieństwa*). Тут відбулася оргія страшніша і огидніша за всі, що влаштовували гайдамаки досі: те, що було у Смілій, Черкасах, Медведівці і Каневі, — ніщо у порівнянні з шаленою гульнею у Лисянці.

На Хичевського наділи сідло, їздили на ньому, як на коні, а потім закололи списами. Дехто з нещасних ховався на дахах, де їх хапали і скидали на гострі піки. Ціла юрба жертв кинулась було рятуватися у кам'яний покій біля куховарні, але їх і там усіх "до ноги викололи" і "різними залізними знаряддями повірізали". У цьому покої стільки було пролито крові і нею так були змочені стіни, що навіть у 1779 році їх ще не могли забілити по самісінькі вікна. У другому ярусі замка, який потім знесли, при самому вході у залу, біля дверей вся стіна була забризкана кров'ю. Було видно, що, тікаючи від розбійників, люди були там перехоплені і заколоті списами, — усі ці криваві сліди довго нагадували про долю, яка спіткала Лисянку. Отже усі, хто намагався врятуватися у замку, загинули жахливою смертю. Врятувалося лише кілька чоловік, які, одягнувшись "по хлопську", встигли втекти з арештантами, яких гайдамаки випустили з острогу, як тільки увірвались до замка. Так чинили завжди і пугачівці, як тільки самозванець входив у місто — спільна риса, яка говорить про однаковість мотивів, котрими керувалися і той, і другий народний рух, і про однаковість засобів, до яких народ

вдавався і там, і тут. Врятувалося ще кілька дворян, яким вдалося замішатися між трупами. Вночі, коли всі п'яні гайдамаки спали, переконані, що не залишилось жодного ляха, ці дворяни спускалися з другого яруса по випадково знайденим вірвовкам, і роздіті гайдамаками догола (ті обдирали трупи, а також і цих, прийнявши їх за мертвяків), усі в крові, встигли втекти до знайомих селян. Більша частина з них зникла у селі Сидорівка, милях у трьох від Лисянки, де їх сховали добрі люди. Все, що було цінного у замку, пограбовано.

Та й цим не закінчились шаленства гайдамаків. Їм ще треба було познущатися, потішитися з жертв, як вони це робили у Черкасах, зробивши мішенню своїх пострілів дванадцятьох євреєк. Тут вони виявили таку винахідливість у нарузі над жертвами, що при вході у костюл францисканців, повісили на балці поруч ксьондза, єврея і собаку, а якийсь гайдамак-літератор ще й написав такий підпис до цієї картини:

Лях, жид і собака —

Все віра однака.

Таку нелюдську жорстокість могло викликати тільки пристрасне почуття помсти. Це справді і була помста, тому гайдамаки не задовольнялися однією смертю своїх жертв, а іноді виявляли бажання дати кожній з них кілька смертей разом, і від того "перемучували" трупи, вішали і душили мертвих, "щоб не повставали". Між тим, де почуття помсти не керувало ними, гайдамаки проявляли людяність і вдячність. Не всякий "наймит" вів гайдамаків на свого колишнього хазяїна, а були випадки, коли доброго хазяїна чи пана рятував від смерті слуга-гайдамак, або самі гайдамаки карали своїх товаришів за безцільну жорстокість, хай і по відношенню до панів. Коли один гайдамак вбив з рушниць черкаського губернатора, інші його товариші кинулися на вбивцю і закололи його зі словами: "А! Вражий син, доброго пана згубив". Коли гайдамаки підходили до Черкас і один заможний селянин, в якого "наймит" пішов у гайдамаки, вирішив тікати із своїм сімейством за Дніпро

під захист росіян, то, переїжджаючи човном через Дніпро, він залишив на березі свого маленького сина, бо той плакав і не хотів сідати у човен, боючись перекинутися у воду. І ось ця дитина потім бавилася на березі Дніпра, а на неї натрапив їхній колишній наймит, вже гайдамак. Дізнавшись від дитини, що його батько втік за Дніпро, гайдамак дав хлопчикові грошей і відправився далі. Інший обірванець-гайдамак, забравшись на пасіку, знайшов там старого пасічника і запропонував йому помінятися одежею. Переляканий старий зняв з себе все і віддав гайдамакові. Гайдамак з свого боку віддав старому своє лахміття, потім попросив у нього меду і на знак вдячності за угощення і гостинність вказав тому місце, де був схований вулик, повний мідних монет. Втім гайдамаки взагалі не займали ні бідних людей, ні жінок, ні дітей, за винятком, звичайно, євреїв і поляків, яких знищували, не дивлячись ні на стан, ні на стать, ні на вік. Дарували життя тільки "добрим панам".

Закінчивши шаленства у лисянському замку, гайдамаки кинулися далі до Умані. Одна юрба бунтівників, відокремившись від загальної маси, попрямувала до Білої Церкви, що не менш, ніж Лисянка, була заманливою здобиччю.

Містечко Білоцерков стоїть над рікою Рось. У той час там був замок, розташований на горі і оточений валами. По них замок був укріплений палісадом і захищався гарматами і гарнізоном. Фортчна артилерія була здатна обороняти своїми пострілами не тільки замок, а й саме містечко, що розкинулось під горою, нижче замка і теж було обведено палісадом.

Тільки гайдамаки наблизились до Білої Церкви на відстань гарматного пострілу, як із замка по них було відкрито вогонь, який не дозволяв підійти ближче. Ядра, перелітаючи через усе місто, сягали місця знаходження гайдамаків, і вони, не насмілившись залишатися під гарматним вогнем, забрались звідти. Білоцерков таким чином врятувалася від загрожуючої небезпеки, яка, втім, була перенесена на більш ненависне гайдамакам місто — на Умань. До того ж Біла Церква була зобов'язана своїм порятунком не стільки гарматній пальбі, скільки іншій, більш значимій для гайдамаків обставині. Біла Церква віддалася

під захист Росії. Можливо, гайдамаки враховували це, і, не бажаючи дратувати російський уряд, чиїм іменем вони, видно, і так сильно зловживали, залишили Білу Церкву у спокої.

Трагічна доля Лисянки посіяла панічний страх серед польського та єврейського населення західної України. Особливий жах охопив євреїв. Поляки ще могли якось врятуватись, швидше, ніж євреї, вони знаходили захист у своїх замках, у своєму озброєному дворянстві, і врешті, у міській міліції, де начальниками були поляки. Євреї були зовсім беззахисними, а на них здається, була особливо спрямована лють гайдамаків. Багато євреїв вже загинуло, поки гайдамаки просували свої нестрункі ряди від Смілої до Лисянки. Здалеку уявлялися ще більші жахи і поголовна смерть всьому єврейському населенню. У їхній пам'яті поставали жахливі спогади і криваві розправи з євреями часів Морозенка, Нечая, Павлюка і Кривоноса, коли в одному Барі було піддано тортурам, катуванню і вбито більше 15.000 євреїв, стільки ж у Немирові і у Бердичеві, Погребищах, Тульчині, Умані і в трьохстах інших міст України, Поділля і Волині, коли вбивали жахливими способами все, що тільки носило ім'я чи мало єврейську зовнішність. На довершення кошмару, у ці самі дні, наприкінці травня, коли гайдамацька різня все більше розгорялася, євреї повинні були нести так званий "піст помилування" і мимоволі пригадувати усі жахи, які випали їхньому племені в Україні за вісімдесят років до цього. У "пості помилування" євреї повинні були співати "з голосінням і завиванням" у всіх своїх синагогах молитву, створену в пам'ять нищення євреїв українськими козаками. Піст цей встановлений навечно, і щороку євреї у своїх молитовних домах співають вражаючий душу гімн, який вони співали у ті самі години, коли гайдамаки вже різали їх одновірців по навколишніх селах і роздоріжжях. Ось цей гімн: "Господе всемілосердний, суцїй в небесах, прийми душі мучеників, дай їм насолодитися миром, хоч би після смерті. Це душі праведних вчителів і пастирів твого обраного народу. І ось вони тепер заклані, як стадо звірів безсловесних. Орда проклятих нападає на них, заволодіває ними і примушує їх випити чашу злополуччя. Серця наші розідралися від жалю, дізнавшись, що у ці нещасні дні, у ці злопам'ятні ночі, загинули від меча вбивць найвеличніші з наших книжників, тлумачів священного закону. Ті,

хто день і ніч вивчали священний заповіт твій, пролили ручаї своєї крові. Багато учнівського юнацтва і дітей впало під ударами винищувачів. Їхній здобуток став здобиччю полум'я. Похилі роками старі люди, немовляти біля грудей матерів своїх даремними воланнями наповнювали простір. Господь помститься за неправду. Священна книга, божественний закон опоганені руками нечестивих. О, ні! Вони потоптані їхніми ногами. "Де ваш Бог? — говорили ці варвари, ці страховища, — хай він захистить вас". О, Господи! подивись на нас згори і усі нечестиві розсіються і впадуть, як пажитниця від колосу. О, заповіді! О, святий заповіт! прикрийтеся лахміттям, посипте голову вашу попелом! Хто тепер читатиме вас, хто вас розтлумачить нам? Вилий, милосердний отче, твої милості на цих мучеників, дай їм прихисток під покровом твоїх крил і хай насолодяться миром, хоч би після смерті".

Євреї повинні були співати цю розриваючу душу молитву, тому що все, в ній згадане, повторилося знову на їх очах.

Інша молитва, також створена в пам'ять знищення євреїв під час війн козаків з поляками, не менш вражаюча за змістом: "Господе милосердний, суціль в небесах (говорить ця молитва), упокій душі мучеників Немирова, Бердичева, Погребищ, Тульчина, Пулін, Бара, Умані, Красного і 300 інших міст Русі (галицької), України, Поділля, Литви і Волині. Ці нещасні жертви були великі вчителі, письменники, правічні служителі божества, відмінні проповідники, які присвятили життя вивченню закону (подаються імена самих загиблих рабинів). Чоловіки, жінки, дівиці, немовлята — всіх було вбито. Їх кров тікла струмками у цьому злочасному році. Ці мученики не хотіли зраджувати своєму закону: "Бог є єдиний!" вигукували вони і падали від ножів вбивць. Розбійники не розбирали ні статі, ні віку. Земля була завалена вбитими. Їхня кров парувала, як фіміам перед алтарем всемогутнього. О, Господе милосердний! упокій душі цих мучеників, нагороди їх за їхні випробувані чесноти".

Отже, становище євреїв було набагато гіршим, ніж становище самих поляків. Обтяжені у більшості великими родинами, особливо найбільш з

них, ці нещасні, яких у всі часи так нелюдськи переслідували всі європейські народи, не мали навіть можливості втекти кудись, як тікали поляки, тому що найбільшим з них не було за що піднятися у дорогу, а численність сімейства не всякому дозволяла сховатися навіть у лісі, в болоті чи в яру, і він змушений був співати страшну молитву, ніби творячи панахиду по собі самому. Навіть гайдамацькі пісні говорять, що розбійникам легше було впоратися з євреями, ніж з поляками, і гайдамаки прямо загрожують, що всім їм знімуть голови, починаючи "з Нухіма" і закінчуючи "Борухом". Одна така пісня говорить:

Ой, полковнику Залізнику!

Ходім те ми палити,

Кого спершу почнем бити,

А кого будем полонити,

Ляхів будем бити.

А жидів шаблями хрестити:

Ляшина превража дитина,

А жидовин зайцеві дружина.

І з жидом усе втнеш,

Куди треба, то й пошлеш.

А не хоче, то й обдереш,

А вражого ляха — того не вжуєш.

Ой, братці, годиночка дорога.

Треба ж нам починати.

Од Нухіма до Бороха.

Всім голови стинати.

Ті з євреїв, хто мав можливість втекти, тікав у Росію, за Дніпро; інші поспішали сховатися в Умані; врешті ті, хто не вважав Умань безпечною від нападу гайдамаків, поспішали на Волинь і навіть перебиралися у Галицію.

Розділ XV

Залізник, кажуть, нудьгував за цими кривавими подвигами своїх зграй, вважаючи їх для себе надто дрібними. Він мріяв про більш велику справу, яка б прославила його ім'я. Йому хотілося помірятися силою з Потоцькими, про яких взагалі так багато говорили на Україні, і не завжди народні переповідки щадили Потоцьких. Так, всією Україною ходило багато пересудів про Потоцького, відомого під іменем "пана Каньовського", і ту історію, що була в нього з красунею Бондарівною у Луцьку. Кажуть, Потоцький вбив її з рушниці за її невблаганність, а потім ховав з музикою і кинув на стіл сто червінців "за чорні брови" покійниці. Багато балакали і про інших Потоцьких, і слава їх імені вабила честолюбного Залізника зійтися з ними із зброєю в руках.

Ось чому Залізник повернув свою зграю від Лисянки в напрямку Умані, головного міста великої і процвітаючої на той час "уманської області", яка була ніби осереддя польського елемента всієї польської України. Історичний нарис уманської волості покаже нам, яку роль відігравала вона в історії польської України другої половини XVII століття і першої половини XVIII, у які зіткнення входила вона з іншою Україною, з Запорозжям і всім козацьким і українським елементом.

З часу возз'єднання східної половини України з Росією до самого розділу Польщі, а відтак і до уманської різні, на кордонах російської держави, на південному заході і на суміжних з цією частиною Росії південно-східних кордонах Польщі, за якою залишалася західна половина України, лежав широкий простір землі, рівний і майже не заселений, і тільки зрідка перерізаний невеликими річками — Бугом, Синюхою та іншими. Це був безмежний степ, який так любили запорожці і на якому вони раніше стикалися з татарами, а потім з поляками. Де закінчувався цей степ, там кордоном Росії і Польщі ставав Дніпро. Кордони ці були знов ретельно означені особливим трактатом між двома державами близько п'ятдесятих років минулого століття, коли тільки-но почало загнздуватись свавілля запорозького козацтва і замість нього вийшло на сцену і наповнило степ гайдамацьке гуль'яйство. Для нагляду за козацькою вольницею, і згодом за гайдамаками з давніх-давен у прикордонних польських місцевостях, за старими конституціями існували особливі польські урядові "дозорці", які повинні були наглядати за кордонами з боку переважно цих "низовців" і українців. Дозорці залежали від великих коронних гетьманів і обов'язок їхній полягав у тому, що вони, подібно до російських роз'їзних команд, повинні були "недрьоманим оком" стежити за кордоном, доносити негайно уряду про серйозні напади з боку сусідів, а проти дрібних набігів і свавілля вживати заходи і приборкувати винних. Останнім з таких дозорців був уманський полковник Ортинський, про якого ми вже раніше згадували, лютий ворог гайдамацтва і при тому такий ревний охоронець польських інтересів, що, як скаржились запорожці, він "із лиходійською партією своєю безперестану наїжджав на запорозькі землі і знайдених там козаків, скотарів і табунників вбивав, колов, ранив, захоплював у полон, а стада їхні, особливо табуни коней уводив із собою у Польщу". Інші дозорці або нічого не робили, або скоріше були схожі на урядових гайдамаків Речі Посполитої, ніж на охоронців порядку. Крім того, воєводи київський (у польській частині київської області) і брацлавський спостерігали за охороною правильності і безпечності прикордонних стосунків Польщі з Росією. З російського боку цією справою займався київський військовий губернатор, який управляв також і частиною Малоросії, крім самого міста Києва. Але цих трьох осіб було не досить для охорони такого кордону, як

степ, і при тому з такими сусідами, як запорожці і татари, а потім гайдамаки, і з російського, і з польського боку. Кордони, при такому недбалому нагляді, можна сказати, кишіли крупними і дрібними розбоями, а Польща між тим, витрачаючи величезні суми на своє довольство, на розкіш двору, на обурливе марнотратство магнатів, не мала ні війська для захисту своєї країни, ні грошей для його утримання.

При цьому, треба взяти до уваги ще й такі обставини. Росія, яка за висловом сучасників бажала прибрати у мішок не тільки Запорожжя, а й багатьох зі своїх сусідів, зводила на південно-західних околицях укріплення і пильно стежила за своїми сусідами, тоді як ці сусіди продовжували жити спокійно і не відали, що навколо них коїлось. Крім Кам'янець-Подільська і Крилова на Дніпрі, Польща на протязі всіх південних своїх кордонів не мала жодного укріплення. Її землі не тільки з боку Запорожжя, а й з боку Бесарабії були відкриті для вторгнення. Ми бачили, як гайдамаки (зграї Чуприни і Чортоуса), боячись появитися перед російськими шанцями на кордоні, відходили з польської України через Волинь і повертались додому з півдня. Польща тому й була такою безсилою на півдні, що на всьому південному кордоні не мала жодного морга казенної землі. Все, що їй належало там, і що вона і не хотіла, і не могла охороняти, вона роздарувала своєму дворянству, яке й повинно було самостійно захищати свою власність. Іншими словами, південна Польща і велика частина західної України не належали Польщі, а були вотчинами князів Любомирських, Сангушків, Радзивіллоу, Яблонівських і Чарторійських, а також панів Потоцьких, Браницьких, Мнишків і Ржевуських. Це були, якщо можна так порівняти, турецькі, з необмеженою владою пашів, пашалики у республіканській державі.

Паші ці були або благодійні Гарун-аль-Рашіди ставленням до своїх підданих, робили своїх селян поміщиками, як Потоцький Гонту, або так само з примхи вбивали з рушниць своїх підданих, як Потоцький же вбив Бондарівну. Магнати у цих пашаликах повинні були утримувати за свій рахунок війська, так звані регіменти або корогви, і цими корогвами охороняти державу, тобто власні маєтки. Це й була та "кавалерія народова", або "народна гвардія", а пізніше — міліція чи городові козаки.

У гвардію йшло дрібне дворянство, що складало, власне, двірню магнатів, а в козаки набирали ратників з селян. Втім, і дворяни, і козаки служили більше для розваги панів, ніж для захисту країни, як ми це бачили вище при описанні веселощів у князів Любомирських, яким за обідом разом з лакеями, прислужували і війська, стріляючи у повітря з гармат і граючи на трубах та інших військових інструментах. А оскільки магнати рідко жили у своїх південних маєтках, і наїжджали туди тільки для полювання на вепрів або на гайдамаків, то замість себе залишали у своїх вотчинах губернаторів, які були в часи гайдамаччини у Смілій, Лисянці, Черкасах, Корсуні, Чигирині, Умані та інших містах і містечках. Ці губернатори, разом з городовими козаками, охороняли країну, у разі необхідності, укриваючись в укріплених замках, які були в кожному з названих міст. Ці городові козаки, щось на зразок наших інвалідних команд, мали своїх полковників, сотників і отаманів, з яких першими були у більшості поляки, а останніми виборні з козаків. Козаки мали свої мундири — надійні до ліврей того пана, якому належало місто, і лівреї ці додержувались кольорів (барв) своїх панів або свого герба, та й на знаменах їхніх завжди зображувались герби або шифри панські. Взагалі все це було дещо на кшталт панських гайдуків, яких у декого з панів, як, приміром, у Потоцького, було по кілька полків.

Коли не траплялось ніякої тривоги від гайдамаків і від ногайців, козакам нічого було робити, і вони служили своїм панам, як, наприклад, гусари Потоцького, пана Каньовського, які із голими шаблями ловили для нього українських красунь, або стріляли разом з ними диких вепрів.

В Умані особливо було правильно організоване це козацьке військо, на допомогу якого розраховував Залізняк, направляючись з ватагою до Умані. Умань же була, як ми говорили, осереддям польського, католицького і почасти єврейського елемента польської України.

Розглянемо тепер, яким чином утворився і укріпився там польський елемент.

До XVII століття землі в уманській волості подаровані були великими князями литовськими російським людям, як от Семену Кошці та іншим "землянинам". Вони володіли цими землями, тоді ще зовсім малозаселеними, на правах поміщиків. Потім ці землі, які звалися "уманською пустелею" (*pustynia humańska*), були пожалувані Валентину Олександровичу Калиновському, старості вінницькому і брацлавському, і при цьому королівські емісари розмежували цю землю і зробили їй законний "обвід". Згідно з цим "обводом" уманська волость захопила велику кількість земель, які головним чином межували з тими пунктами, де раніше звичайно проходили татари під час набігів на Польщу і Малоросію, і де потім подвизались козаки і гайдамаки. Уманська волость впиралася у ріку Синюху — а тут саме й лежить знаменитий "Чорний шлях" або "татарська дорога". Із-за Синюхи виходили також завжди і гайдамаки на Польщу. Далі уманська волость впиралася у річку Удич, яка впадає в Буг, а потім ця волость тягнеться до Брацлава. Отже, Умань лежала майже на роздоріжжі татарських набігів, які у середині XVIII століття замінилися набігами гайдамацькими, і від Умані взагалі недалеко було пробратися до татарських доріг, з яких одна називалася "киво-саровською" або "киво-сарайською", а друга — "удицькою".

Колишні володарі Умані Калиновські постійно воювали з козаками. Син Валентина Калиновського Мартин, воєвода чернігівський і гетьман польський коронний, був розбитий козаками під Корсунем і взятий ними у полон.

Під Уманню ж польські війська билися з росіянами при царі Алексію Михайловичу. У 1762 році Умань з частиною України була захоплена турками, а потім відбита у них гетьманом Собеським, пізніше королем Іоанном III. У 1726 році Умань, у числі інших сорока міст, перейшла у володіння Потоцьких. Під час гайдамаччини, Франц Салезі й Потоцький, воєвода київський, мав у київській і подільській Україні до 50.000 селянських сімейств, незмірні простори земель і лісів.

"Чорний шлях" недалеко від Умані був причиною того, що це місто у всі часи зазнавало частих нападів або з боку ногайських татар, або з

боку гайдамаків. Ці напади, що завжди супроводжувалися пожежами, якими завершували звичайно свої раптові штурми гайдамаки, зробили те, що за дев'ять років до уманської різни це місто, власне укріплена його частина, являла собою самі руїни. На цьому "стародавньому попелищі", як висловлюються про Умань офіційні папери того часу у 1761 році було закладено нове місто і до 1768 року це вже було багате, квітуче і багатолюдне поселення із замком, сильно укріпленим, з костьолом, синагогою і училищем базиліян, в якому вчилася 400 студентів.

Щоб ближче побачити, чому Умань вважалася престижним набутком для Залізняка, візьмемо сучасний опис цього міста, оборонні сили, якими він розпоряджався і, по можливості, його економічний стан.

Це місто було обведене високим дубовим палісадом з двома баштами, через які в'їжджали у саме місто. Кожна башта мала по дві гармати з приналежностями і з ящиками для картечі. Варта, що охороняла башти, була з шляхетства. Оскільки місто розташоване на значному узвишші і з боку передмість було захищене байраками, та крім того з відкритих сторін його захищали вал, острог (частокіл) і рів, то відносно безпеки воно могло почувати себе впевнено. У центрі міста знаходився замок з великою кам'яною крамницею і службами. Тут було нове укріплення — другий вал і другі палісади. На верхньому ярусі крамниці знаходилася башта з бійницями. Місто могло розпоряджатися цілим кінним полком з 2000 козаків, набраних у маєтках Потоцького. Крім того, у Потоцького було ще 500 чоловік піхоти під проводом Майора. Втім, більша частина піхоти стояла у Могильові на Дністрі, що також належав Потоцькому. Піхота була там для захисту кордонів. Частина її знаходилася у гарнізоні міста Тульчина, що теж належало Потоцькому. Шістдесят чоловік піхоти знаходилося в Умані. Піхота ця, яка називалася "надвірною", перебувала під начальством капітана Ленарда і повинна була утримувати в місті караули, а також вартувати арештантів, число яких іноді доходило до ста чоловік "переважно із запорожців", які вибігають на грабiж (гайдамаки) і їх захоплюють уманські козаки. Врешті, в Умані було двісті конфедератів. Крім значної кількості гармат, у місті було досить ручної зброї, багато пороху, куль, картечі.

До засобів оборони слід також додати ще так званий "економічний будинок" (dom ekonomiczny), укріплений, як цитадель, обведений палісадом і захищений чотирма бастіонами. Ця цитадель неодноразово захищала місто від нападів гайдамаків.

Серед багатолюдного населення Умані знаходилося багато купців — російських (rossyan), грецьких, вірмен і євреїв. У лавках було багато товарів. Крім того, було більше двадцяти дворів (dworów), де жили деякі з посесорів, які ховалися в Умані від гайдамаків. Таких посесорів було до шістдесяти сімейств, які з дозволу Потоцького жили там безкоштовно.

Правителем або комісаром уманської волості був Младанович. Залишившись сиротою, він був вихований у домі князя Яблонського, старости ковенського, і ним же був рекомендований воєводі Потоцькому, який і призначив його губернатором уманських маєтків за одинадцять років до уманської різні. Полком командував полковник Обух. "Начал" (naczal) або старшину складали сотники і найголовнішим з них був Гонта. Весь полк мав єдину форму. У кожного козака був жовтий жупан, кунтуш і шаровари блакитні, "єломи" або жовті шапки з чорною смушковою опушкою, паски ремінні. На пасках, на ремінних перев'язях "шабатури" або довгасті картузики для куль і кремнів, вигнутий ріг для пороху, обтягнутий шкірою з оправою з червоної міді. Довгий ніж і ложка за поясом, як це ще недавно велося в чумаки. У кожного рушниця, яка по-козацьки, а не по-солдатськи, вішалася через плече на погоні. Біля сідла пара пістолетів, а третій на шнурку за поясом. У руці піка і канчук. Начальники мали подібну ж форму, тільки жупани їхні були вищої якості, шовкові (materjalne), а решта одягу з доброго сукна. У начальників були шаблі, чого не було у рядових козаків. І прикраси рушниць у начальників були срібними. Коні козаків сортувалися за мастю, і на кожні дві сотні була своя масть.

Що українському посполству, а особливо козакам, було добре і привільно жити у польській Україні у середині XVIII століття, принаймні краще, ніж їхнім собраттям на російському боці, і що польська Україна

піднялася на гайдамаччину не через матеріальну скруту, доводить така обставина.

Уманський полк складали такі поселяни цієї волості (gospodarze), які були звільнені від всіляких панських повинностей, від так званих "данин" і "плат". П'ять "димів" або сімейств давали у поміщицьку міліцію одного козака. Ці служиві люди мали свої табуни коней, стада рогатої худоби, овець та величезні пасіки, які якби їх скласти і взяти з них хоч один рік так звану "бджолину десятину", то поміщик отримав би бджіл десять тисяч пеньків або вуликів. Отже, вони мали сто тисяч пеньків у власних пасіках і нічого не давали поміщику. Навіть ті селяни, які не давали козаків, були досить заможні, відбували незначні повинності, давали невелику подать.

Гонта, який з Залізняком зажив сумної слави, походив з селян і народився у селі Росушках, у маєтку Неліцьких. Те село, де він вважався козацьким сотником, було віддано йому з усіма доходами. Та ще коли він зі своєю сотнею був на черзі у Кристинополі, резиденції Потоцьких, йому пожалували у довічне володіння село Орадівка. Гонта вмів говорити, читати і писати польською.

Уманський полк, де Гонта був старшим сотником, не завжди перебував у зборі, а збирався тільки у необхідних випадках, або ж раз на рік на огляд (poris), який тривав кілька днів. Полк ставав тоді табором, брав з міського штабу знамена з гербами Потоцьких (pyltrzecia krzyża), прапори, бунчуки, і під звуки труб, казанів, церковний дзвін після літургії, відправлявся з міста у табір. По закінченні огляду з тими ж церемоніями полк повертався у місто, і тоді для його начальників губернатор влаштовував бенкет. Козаки гуляли також і в таборі, і тут співали пісні і думи козацькі. Потім полк розходився по домівках.

Усіх сотників у полку було троє. Імена інших, крім Гонти, нам не відомі, хоч одного з них дехто називає Яремою Панком. До знамен, які були у кожній з трьох частин полку, були приставлені особливі хорунжі, і оскільки це була почесна посада, то хорунжими призначали по-більшості

дворян. А сотники, есаули і отамани були виборні з самих же козаків, як і в російській Україні. В уманському гарнізоні була ще сотня піших козаків, які звалися "слимаками" або "лизнями" (liznie). Вони були переважно вістовими і розсильними, коли не було війни; але під час сутичок з гайдамаками, їх використовували у справі, і були вони майстрами, якщо треба було вислідити гайдамаків, дістати "язика", захопити вартового тощо. Внутрішня оборона замка була покладена вже не на козаків, а на більш довірених осіб, на поляків же з дворян. Це був особливий корпус у 60 чоловік, і, при перебуванні в Умані самого Потоцького, цей маленький корпус складав почесних охоронців свого "дідича". Не тільки полковник Обух і Гонта, як найбільш почесні особи в уманському війську, отримували від поміщика на довічне володіння яке-небудь село, а й інші сотники мали від дідича по кілька дворів селян із землею, доходами з яких і користувались.

Крім губернатора чи комісара, яким був Радаїл Деспот Младанович, верховний начальник волості і уманський комендант, в Умані ще був казначей або "підскарбій", повірений у справах або "пленінотент" і кілька "офіціалістів" або канцелярських чиновників. Усі вони мали свої довічні оренди від поміщика.

Взагалі життя в Умані і у всій волості надало усі зручності, і знаменитий польський поет Станіслав Трембецький з повним правом міг сказати про неї:

Kraina mlekiem plynaca i miodem

(Країна молоком тече і медом)

Втім, не більш, як за десять років до уманської різні, уся ця країна, відома під назвою "уманська волость", являла собою таку саму пустелю, як уся польська Україна після "згону". Міста лежали у руїнах, землі не були оброблені, населення зменшилось. Сама Умань, яка стала згарищем після кількох розгромів, не була відновлена, тому що, хоч і знаходилась в

країні, що "молоком текла і медом", однак була легкою здобиччю і для кримців, і для запорожців, і для гайдамаків. Волость почала заселятися тільки тоді, коли польські землевласники кинули заклик по всій Україні переходити селянам на вільні землі, і на усіх межах своїх виставили хрести з якнайбільшим числом пільгових кілочків. Тоді й потяглись сюди безземельні південно-російські селяни, які й заселили пустелю у кілька років. До переселення українців в уманську волость, всі її просторі землі і лісові угіддя не приносили Потоцькому і 50.000 руб., між тим, як у рік уманської різні при усіх величезних витратах на влаштування і обладнання уманської фортеці і самого міста, на утримання війська і військових начальників, на платню всіх службовців по містах і містечках, Потоцькі отримали вже до 1.200.000 руб. асигнаціями. Цьому процвітанню уманської волості допомогли розумні розпорядження губернатора Младановича, якому Потоцькі виклопотали у короля дозвіл обладнати фортецю і ввести магдебургію в Умані. Фортеця отримала так званий "інструмент" або положення про устрій і про всі права і привілеї, 32 гармати, і вступила у розряд державних прикордонних фортець, з правом військового суду. Все це відбулося саме в той час, коли гайдамаки почали особливо загрожувати цим місцевостям і після того, як у польській Україні був введений "Laudum boni ordinis" (положення про міліцію). Для влаштування волості у військовому відношенні туди прислали старого служачу, генерального полковника Горжевського, родича Младановича. Горжевський разом з тим вважався прикордонним комендантом і крігс-комендантом "партії військ українських".

При них і було знову закладено місто на руїнах старої Умані і укріплено замок. Потоцький не передбачав, що фортеця, яку зводять з такою урочистістю через сім років стане здобиччю як Залізняка, так і тих козаків, які були присутніми на розкішній церемонії закладання міста і замка. А цей "церемоніал" урочистого закладання нового міста на стародавньому його попелищі "відбувався таким чином: "Спочатку для повідомлення народу про початок урочистостей пролунало кілька пострілів з гармат, що були при фортеці, після цього барабанним боєм і закликотруб і літавр були зібрані війська місцевої міліції, які прибули до замку струнками рядами. Звідси усе зібрання виступило у такому

порядку: у першій лінії йшла сотня стрільців, які постійно знаходились у замку (це "слимаки" чи "лизні", про яких ми згадували). Далі поескадронно марширував козачий полк, маючи попереду свої знамена, барабани, труби і літаври і усю свою старшину. За ним йшов, власне, гарнізон або піхота (дворянська); і врешті серед вселюдного натовпу, що стікся на урочисту подію, йшло місцеве начальство, володарі і орендатори (*possessorowie*) сусідніх маєтків, запрошені сюди, і духовенство (*utriusque ritus*) у повному церковному убранні. Прибувши на один бастион новозаснованої фортеці, війська вишиковувалися у бойовий порядок, а духовенство обох віросповідань під гарматну та збройову канонаду і грім військової музики, відслуживши належне молебство, благословило місце заснування бастиону, а після — трьох інших і всю лінію укріплення, що зводилося навколо міста, і окропило їх святою водою. По закінченні священного обряду, всі присутні були запрошені до замка, де на них чекало багате угощення".

Ця урочистість приховувала чисто практичні розрахунки Потоцького, який оголошував на повний голос, що "причиною такого надзвичайного свята є істинна любов до вітчизни і своїх співгромадян", що він, "знаючи дуже добре, що його уманська вотчина з усіма околицями знаходиться на межі трьох держав — російської, турецької і татарської, і поблизу важливих доріг, з цими країнами з'єднана для торгівлі, а значить для користі тутешнього народу вельми здатна", що "місто Умань з давніх давен своєю торгівлею як у Польщі, так і за кордоном відоме, отже багато географів називало його — одні столицею всієї України, інші переддвер'ям прикордонним", що "багатьма перевагами від польських монархів збагачене", але "усі такі вигоди воно з часом втратило як через внутрішні смути у королівстві, так і від частих наїздів різних закордонних негідників (гайдамаків і ногайців), які неодноразово грабували місто, спалювали і розоряли його і майже зрівняли з землею, що привело до крайнього спустошення краю", що "прагнучи воскресити помертвілу діяльність у місті, володар його наважився на свій кошт ці руїни привести до такого стану, щоб місто приносило вітчизні славу, краю — захист, народу польському і місцевим мешканцям — безпеку, користь та різні вигоди". Ось з такою метою місто було укріплене палісадами, валами і

зведенням на трьох сторонах "пентагоном бастіонів", так що при розташуванні вулиць у місті ці бастіони і батареї могли обстрілювати усі входи і виходи, які, крім того, укріплялися рогачками. На ринковому майдані була влаштована "гіельда" (gielda), ратуша, разом з гостинним двором на 20 лавок, і все це захищалося чотирма бастіонами, влаштованими у центрі міста.

Таке було значення Умані для усього краю. Таким же вважали це місто і гайдаки, бачучи у ньому нову Варшаву, тільки збудовану поляками на чужій українській землі.

Справді, місто швидко зросло ніби з землі, завдяки своєму щасливому розташуванню і тим вигодам, що були тому дані. За сім років він залишив далеко позаду себе старі, славні козацькі міста і містечки — Чигирин, Крилов, Черкаси, Канів, Білу Церкву, і козацтву, у тому числі і гайдакакам, не могло не бути завидно, як зростає польське місто у них під боком, а їхній славний Чигирин лежить у руїнах і запустінні, так що сліди рук батька Хмельницького рік від року стиралися з обличчя української землі. У Чигирині була бідність, а в Умані — привільне життя. Усім міським обивателям, які мали в Умані будинки, дозволялися усі види торгівлі, незабороненої законом, без плати будь-яких податей і зборів протягом чотирьох років, а після цього терміну, хоч і встановлювався платіж, але набагато менший у порівнянні з іншими містами. "Для вящої місту і його мешканцям безпеки", число козачої та іноземної міліції було примножене до тих розмірів, які ми бачили вище. В Умані запроваджено було кілька ярмарків, усі триденні і одна дводенна "з вільним винним продажем". Торгівля на ярмарках була теж вільна, без будь-якого торгового мита", як для місцевих обивателів, так і для приїжджих. На ярмарки привозились: мед, віск, хліб, сало, горілка, хутра, шкіра, риба, сукна, мануфактурні вироби та усі інші предмети, так само, як і коні, худоба і вівці. Для заохочення торгівлі і для "примноження дружніх відносин із сусідніми державами", дозволялося усім поселянам і мешканцям уманської волості, "вже не тільки відкупщикам" (arendarzam), як водилося раніше, а усім вільно торгувати в Умані на ярмарках медом, віском та іншими сільськими продуктами. На цих ярмарках, "для повної

купецтва та покупців безпеки", до звичайного гарнізону, що завжди перебував у місті, ще додавалася військова сила. Усім, хто збирався на ярмарок, особливо ж зарубіжним купцям, як російським, так і турецьким, і татарським підданим, "для в'язкої їх безпеки", посилався військовий конвой, коли вони присилали в уманський замок повідомлення про те, що наближаються до польських кордонів. Так само конвой супроводжував і тоді, коли вони повертались з Умані. Все це, звичайно, робилося для запобігання набігів з боку гайдамаків. До того ж, іноземні гості, як із східних народів, так і російські піддані, перевозилися через ріку Буг безкоштовно, а у самій Умані отримували квартири і сіно для коней. Коли приганяли на ярмарку стада овець і рогатої худоби, табуни коней, то для них відводились потрібні і вигідні пасовища, а на ярмарках — майдани. "Для заохочення іноземних торговців і підвищення репутації самих ярмарок" Потоцький з своїх доходів відпускав кілька тисяч злотих. Якщо іноземцям не вдавалося продати на ярмарку свої товари, як от: сукна, мануфактури, бакалію, сіль, рибу, шкіри, мед, віск, сало, гаряче вино, тощо, то їм дозволялося усі ці товари залишати на складах у місті, де вони зберігалися до наступного продажу без будь-якої плати за це. Врешті усім іноземним підданим, російським, турецьким, татарським, молдавським та інших держав, також усім, хто належить до уманської волості і живе всередині королівства, людям будь-якого звання давався загальний дозвіл — заводити собі житло в Умані, будувати будинки, займатися торговими та іншими промислами, винним продажем тощо, під захистом і протегуванням Потоцького.

Не дивно, що Умань за кілька років так піднялась, що їй заздрила вся Україна. Дочка Младановича, якій під час уманської різні було вісімнадцять років і яка залишила нам записки про це нещастя свого міста, говорить з приводу торгівлі, багатства і дешевини в Умані: "У лавках було мало жидів, а більше греків і турок, через це не тільки бакалію, а й апельсин ми купували за дві копійки, каштани — все одно, що жолуді, ікру — бочками, а сьомга, як свине сало, у великій кількості продавалось".

Крім уманських багатств, які не могли не причаровувати гайдамаків, крім осереддя в Умані польського елемента, який не менше багаті здобичі вабив до себе цих зліших ворогів усього польського, уманська волость повинна була стати жертвою народного обурення вже й тому, що вона сама перетворилася у той час на таку собі гайдамацьку колонію. В уманській волості знаходилось до тисячі сімейств, глави яких у молодості були гайдамаками, а тому не могли не згадувати час від часу діяння своєї молодості. Це трапилось так: Младанович, прагнучи знищити будь-яким способом гайдамацтво і бродяжництво, придумав вдатися до найромантичнішого, чисто казкового способу приборкання гультаїв. Щороку гайдамаки нападали на уманську волость, грабували її, палили, і щороку Младановичу вдавалось ловити гайдамаків десятками і сотнями. Як комендант прикордонної фортеці, володіючи правом військового суду, а значить правом життя і смерті, Младанович зазвичай судив полонених гайдамаків військовим судом, за магдебурзьким законом. У ратуші писав він смертні вироки винним і виводив на площу для страти. Але перш ніж гайдамака посадять на кіл чи повісять, Младанович показував його уманським дівчатам, які славились красою. Оскільки гайдамаки були з ними однієї, української крові, то й вони були не менш гарні, ніж ті дівчата, можливо, сестри їхніх товаришів-гайдамаків. Якщо якась дівчина вибирала собі кого-небудь із засуджених на смерть гайдамаків, і якщо він давав присягу стати землеробом і селянином, то його відразу прощали, давали йому волю, і, ніби у придане, він отримував ще й землю, худобу, хліб і ліс на будівництво хати, і навіть гроші. Цим способом, кажуть сучасники, Младанович дав уманській волості до тисячі сімейств за десять років, що дає, у свою чергу, сто прощених щороку гайдамаків.

Ці колишні гайдамаки зі свого боку тягли до себе юрби Залізняка, і юрби ці справді йшли на Умань.

Розділ XVI

Подивимось тепер, що робиться в Умані у той час, коли гайдамаки лютували у Смілій, в Черкасах і в Лисянці.

Ледве тільки рознеслася страшна звістка про гайдамацьке ополчення, яке приймало розміри поголовного народного повстання, і коли у країні поширилися чутки про те, якими небезпечними мотивами керувався цей рух, польське і єврейське населення України (szlachta і żydowstwo), з жахом кинулися шукати порятунку, хто до Лисянки, хто до Білої Церкви, хто до Умані. Ми вже бачили, яка доля спіткала тих, хто ховався у Лисянці. Врятувалася тільки Біла Церква. Але єдина надія покладалася на Умань, і "нещасні великими юрбами тікали" у це місто. Втікачів було стільки, що місто, незважаючи на те, що було досить велике і просторе, не могло вмістити усіх. Площа, вулиці, передмістя — все наповнилося обозами з майном і шукаючими порятунку поляками та євреями. Самих тільки посесорів налічувалося до 226. Інших втікачів можна було обчислювати тисячами.

Коли не залишалось жодного сумніву, що повстання не обмежиться самою Смілянщиною, але що бунтівники, посуваючись далі і далі, буквально "хлюпають по крові" і "плескаються" у ній, за висловом очевидців, Младанович наказав всьому козачому полку, який не квартирував у місті, негайно зібратися в Умань, ніби на огляд (на popis). Коли усі зібралися, Младанович вирішив секретно переговорити із сотниками, у числі яких, як ми пам'ятаємо, був і Гонта, на якого найбільше і сподівався Младанович і вся Умань. Младанович пояснив їм причини, що примусили його зібрати полк. Він заговорив про небезпеку, що загрожує краю, про те, що полк повинен виступити проти Залізняка, щоб не дати обуренню посилитися і прийняти більш загрозливі масштаби. Він старався заохотити сотників на цей подвиг. Потім уся полкова старшина із знаменами відправилася у православну церкву св. Миколи, присягнула знову, як того вимагала важливість обставин. Після здійснення цієї церемонії, знамена віднесли у козацький табір, розташований попід невеликим лісочком біля самої Умані, який звався Грековим. Між тим Обух, Гонта та інші сотники з усією козацькою старшиною знову пішли до Младановича.

"Тоді я добре роздивилася риси обличчя Гонти і чула, з якою вправністю він говорив польською і які красномовні давав обіцянки. О,

якби дотримався він того, що обіцяв!" — говорить у своїх записках дочка Младановича Вероніка, якій тоді було вісімнадцять років і яка врятувалася від смерті, залишивши по собі записки про уманську різню, відомі під ім'ям записок удови Вероніки Кребс (Krebsowa).

Невдовзі уманський полк виступив назустріч гайдамакам Звенигородською дорогою, обіцяючи знищити бунтівників. А вони з свого боку посувалися до Умані, розсипаючись іноді по боках, вишукуючи, чи не заховались десь поляки і євреї.

Слідом за уходом полку нові юрби поляків і євреїв стікалися у місто, тікаючи з губерній Лисянської, Звенигородської, Білоцерковської, Смілянської та інших місць, де вже лютували гайдамаки, добиваючи, дограбуючи, спалюючи все, що там залишилось. Число цих втікачів настільки збільшилось, що місто вже не могло приймати їх до себе, і вони змушені були стати табором поблизу міста, якого однак не можна було замкнути, оскільки в ньому не було води і за нею звичайно їздили версти три до струмка під назвою Кам'янка, де тепер знаходиться знаменитий сад Потоцьких — Софіївка. До цього табору прибували нові маси народу, які шукали порятунку від смерті. Утриманням Потоцького в Умані були відкриті школи, якими завідували базиліяни, у цих школах, як ми говорили, було до чотирьохсот студентів. Начальник шкіл з титулом ректора ксьондз Іраклій Костецький з огляду на загрожуючу місту небезпеку, наказав припинити навчання і дозволив не тільки студентам, а й професорам поїхати з міста. "Але куди вони могли поїхати — питає Липоман — коли з усіх місць люди шукали порятунку в Умані?" Ті, хто був у таборі, за містом, везли все, що в них було цінного (*swoje precyosa*), у місто і віддавали на зберігання Младановичу і ксьондзу Костецькому.

Страшні чутки між тим зростали з кожною годиною. Натовпи втікачів невпинно прибували до міста, збільшуючи страх, який починав уже тривожити і тих, хто сидів в Умані за баштами і міцними палісадами. Страх переходив у жах, і Младанович знайшов необхідним замкнути місто, незважаючи на брак води у той спечений літній час. У місті вирили

було найглибшу криницю, прорили до двохсот сажень глибини, але води там не було.

Та ось на табір приголомшливо впала (gruchnęła — як кажуть польські письменники) жахлива звістка, ніби Гонта увійшов у стосунки з Залізняком і діє з ним заодно. Отже, пропадала остання надія і порятунку вже не було звідки чекати. Кілька шанованих осіб з'явилося з табору до губернатора, передали йому цю страшну звістку, кажучи, що дізналися про це від відданих їм поселян, які запевняли, що "Гонта зрадив, що він спільник Залізняка, того самого, який дістав благословення у либедінському монастирі і який був главою смілянського заколоту". Ці дворяни просили губернатора, щоб він вжив якихось заходів для свого порятунку і захисту міста, щоб він під яким-небудь приводом для запобігання нещастя, що вже нависло над ними, викликав Гонту, і з допомогою магдебурзького права, позбавив би його життя негайно. "Мій батько — розповідає Кребсова — повів себе, як благородна людина у такому випадку, але Гонті із іншими сотниками звелів явитися до нього". Сотники відразу з'явилися, і тоді Младанович, викликавши з табору значну кількість обивателів, вийшов з ними і з сотниками на ринок і звернувся до Гонти з такими словами:

— Пане Гонто! Мені доносять, що ти у змові з Залізняком. Я не хочу цьому вірити. Якщо ти тепер користуєшся стількома благодіяннями від нашого пана (Потоцького), то скільки їх ти можеш чекати ще, якщо врятуєш того володіння від бунту, вчиненого Залізняком!

Кажуть, Гонта з дивовижною красномовністю виправдовувався від цього звинувачення, коли говорив про свою вдячність Потоцькому, то навіть плакав. "Треба було чути (додає Вероніка Кребс), як він захищався!" Гонті написали особливу присягу і дали, щоб він прочитав її, тому що він вмів і читати і писати. Гонта зажадав, щоб його приводили до цієї присяги публічно і урочисто. Його бажання виконали. З трьох церков вийшли священники обох сповідань, капелани і ректор базиліян ксьондз Костецький у повному облаченні, з хрестом, євангелієм і корогами. Разом з Гонтою прийшли на площу й інші сотники. Цю повторну присягу

він приймав на хресті і євангелії і при тому "цілував руку ксьондза ректора Костецького, а цей мученик благословляв свого ката". Ніхто не може зрозуміти, навіщо Гонто так чинив. На думку одних, він ще тоді не наважився на таку криваву зраду і удаваною готовністю хотів приспати пильність Младановича і міста, а на думку інших, у той час він ще не був втягнутий Залізняком у бунт, тому що, якби це було, то навряд чи він послухався б наказу Младановича, а, можливо, він ще не встиг прихилити на свій бік усіх козаків, адже у тому становищі, в якому знаходилися козаки — можна сказати, купалися у достатку, вони не легко могли схилитися до бунту. Можливо, тому він і вдався до цієї хитрої і зрадницької ухильності, що хотів заспокоїти Младановича, який був дуже йому відданий і до того ж доводився йому кумом, і щоб своєю довірою досягти, у разі невдачі, можливості виправдати свою двозначну поведінку. Як би там не було, але ця урочиста присяга закрила усім очі, та тільки ненадовго.

Ще й досі залишається не зовсім ясною та обставина, де і коли Гонто вперше увійшов у змову з Залізняком. Шевченко на підставі розповідей очевидців уманської різні запевняє, ніби вперше вони зійшлися у Лисянці, де обидва змовники разом "закурили люльки" на пожежі, і де Залізняк, після усіх описаних нами вище шаленств, звелів ставити на ринку столи, за якими гайдамаки бенкетували вночі при заграві пожежі, а Залізняк пропонував тости за вбитих:

"За прокляті ваші трупи

За душі прокляті

Ще раз вип'ю. Пийте, діти!

Вип'єм, Гонто, брате!"

Народний переказ додає до цього, що у Лисянці ж Залізняка і Гонту зруйнували "старосвітський будинок" — будова, зведена нібито Хмельницьким, але на той час в ньому засіли поляки.

Є підстави вважати, що Гонту не сам наважився на зраду, а що він був втягнутий у цей злочин обманом. Ми вже згадували вище, що Умань була ненависна Залізнику, як осереддя польського елемента і польської сили. Релігійний або козацький фанатизм (що майже одне й те саме), чим видимо, керувався у всьому Залізник, який до того часу був монастирським послушником, розпалювався в ньому хитрим Мельхіседеком і став причиною того, що Залізнику захотілося підрубати на Україні польське дерево у самому корінні, а це коріння було в Умані. Інші гайдамаки, не чужі також своєрідного релігійного фанатизму по відношенню до поляків і євреїв, ненавиділи Умань ще й тому, що це місто вело з ними в останні роки найжорстокішу війну, отже кожен рік коштував гайдамакам десятків, а то й сотень їхніх товаришів, яких або стратили в Умані, або одружили з уманськими красунями. Уманський губернатор називав себе навіть стражем Польщі з боку Синюхи, тобто з боку козацьких і гайдамацьких вторгнень. Недивно, що Умань всіх їх притягувала до себе, навіть і тим, що вони чекали для себе там такої багатой здобичі, якої не могло їм дати жодне місто у польській Україні. Та водночас це місто було і страшним для них.

Бастіони його стріляли досить далеко, що вже неодноразово відчували гайдамаки. В Умані було багато війська, більше, ніж в усіх інших містах тієї місцевості. Але з козаками ще можна було б якось порозумітися, бо між ними було чимало людей гайдамацького походження. Притому всі вони православні. Та зате в Умані було багато дворян, які жили там постійно, і крім того до двохсот барських конфедератів, яких Потоцький і тримав там саме з тією метою, щоб вони були послами міста від гайдамаччини. Крім того всього в Умань прибуло кілька десятків радзівіловських козаків, які супроводжували туди сестру Младановича, комісаршу Бендзінську. Отже Залізнику страшно було йти до Умані, не переманивши до себе уманський полк і особливо Гонту, на якого усі поклали надії, — і Младанович, і Потоцький, і все місто; Потоцький,

зробивши Гонту, простого козака, поміщиком села Орадовки, сподівався через нього заволодіти прихильністю усього козацького полку і тримати його у своїх руках проти всіляких незгод з боку гайдамаків і всього українського елемента, у разі заворушень серед нього.

Залізник, так би мовити, обдурив довірливого Гонту фальшивим маніфестом російської імператриці. Між гайдамаками і уманськими козаками були товариші з колишнього життя, гайдамацтва і родичі за вірою, по крові та спільності історичних спогадів. У уманських козаків була та сама батьківщина, що й у гайдамаків і запорожців — Україна. У всіх у них був один батько — Богдан. Всі вони співали одні й ті самі думи про Морозенка, Харька, Саву Чалого. — Примітно, що пісня про Саву Чалого:

Ой був Сава в Немирові

В ляхів на обіді...

приводила у такий небезпечний екстаз уманських козаків, коли її співали бандуристи під час урочистих обідів полку після оглядів, і так запалювала козацькі серця, що цей жар легко міг перекинутися на саму Умань, тому Младанович заборонив бандуристам співати не тільки її, а й думи про Хмельницького і взагалі усі билинні пісні козацькі. Так саме з цими козаками легко зійшлися гайдамаки і повідомили їм, що в них є наказ цариці різати ляхів і жидів. Пісні того часу цілком підтверджують це, особливо одна, видана Максимовичем:

Та стояв, стояв сотник Гонто в степу три неділі,

Наїхали смілянчики, та він ся їм ввірив.

"Годі, годі, сотнику Гонто, у степу стояти,

Ходім з нами, козаками, Умань грабувати..."

Пісня говорить про той час, коли Гонта виступив із своїм полком з Умані проти гайдамаків і стояв у степу чи в нерішучості, чи дожидаючи їх. Гонта відповідає "смілянчикам":

Ой як мені, пани-молодці, Умань грабувати

І на свого батька-пана руку піднімати?

Запевняють, що Залізник ще раніше познайомився з Гонтою. Коли останній виступив зі своїм полком проти гайдамаків, між ними зав'язалося листування, і твердість Гонти похитнулася. Інша пісня вже ніби від особи уманських козаків говорить, що Гонта дав їм папір від цариці, яка звеліла кошовому йти на Польщу:

А нам сотник Гонта папір від цариці дав,

Та й давши, нам всім вголос сказав:

Що цариця кошовому звеліла так служити,

Щоб іти в Польщу жидову і ляха палити,

І ляхам, і жидам рятунку не робити,

А всіх жидів та ляхів колоти та палити,

А добро їх і пожитки між нами ділити.

Взагалі тут головним чином діяло на всіх, у тому числі й на Гонту, ім'я російської цариці. Тоді відбулось побачення між Гонтою і Залізником, останньому легко було впливати на першого, маючи в руках грамоту із золоченими літерами. Та ще й Залізник вмів торкнутися найчутливіших струн козацького сотника — його непомірного честолюбства. Гонта був

раніше простим козаком, таким, як усі в його полку. Добрі якості, цінні для козака, підняли його над іншими. Його обрали сотником. Оскільки він міг впливати на полк, то на нього і звернула увагу влада: сам Потоцький відзначав його серед інших, не тільки козаків, а й сотників. Крім звичайної сотницької оренди йому дали особливий маєток, а значить підняли до сану дворянина і поміщика. Це до того підняло Гонту у власній думці, що він не тільки не боявся свого полковника, але хотів вже стати ніби на один щабель з губернатором, і відчував до нього заздрість і приховану злість. Залізник і бив по цих слабких струнах. Спочатку, кажуть, він показав йому написаний Мельхіседеком маніфест або іменний указ імператриці, який не обманув Глобу, писаря запорозького війська і кошового, але легко міг обманути Гонту, котрий ніколи не бачив нічого подібного. Залізник при цьому подарував Гонті письмове благословення либедінського ігумена. Він говорив йому про рицарську славу знищення католиків, як це робив славний Хмельницький, про поширення православ'я, про торжество козацтва і водночас зваблював його багатую здобиччю. Завойовникам польської України російська цариця в особі Залізняка, свого посланця, дарувала усі багаті маєтки Потоцьких, саму Умань міг взяти собі Гонта. Російська цариця зробить сотника воєводою російським замість Потоцького. Гонта не міг не повірити усьому, бачучи на власні очі золоту грамоту та інші докази істини слів Залізняка. Російські війська під проводом Кречетникова та інших начальників вже воювали з поляками, приборкували конфедератів. Умань теж належала до партії конфедератів, тому що була власністю Потоцького і навіть вміщувала кілька сот конфедератів. Все говорило за те, що росіяни не в ладах з поляками, особливо з конфедератами. Залізник був представником росіян від особи запорозького коша і тому йому не можна було не вірити. І не тільки Гонту могли збентежити всі ці обставини. Мало того, Гонта бачив очевидне підтвердження справедливості доводів Залізняка. Усі міські козаки в губерніях черкаській, смілянській, лисянській, звенігородській, білоцерковській перейшли на бік гайдамаків. Не перейшла тільки козацька міліція Гранова, де було п'ятсот хоробрих, добре озброєних козаків, і не зробила цього тому, що їй не було для чого зраджувати свого поміщика, князя Адама Чарторійського. Чарторійський не належав до партії Потоцьких, а

відтак — і до партії конфедератів. Він належав до партії Понятовського, як його родич, а значить, був прибічником Росії. Решта були ворогами Росії, а значить і Залізник повинен був бути їм ворогом як представник Росії у польській Україні. Усі ці міркування, а віддалені — російське воєводство, володіння Уманню, слава, багатство, пошана — не могли не похитнути Гонту. Коли Залізник говорив йому, що він буде воєводою російським на місці Потоцького, Гонта запитав:

— Добре, а ви, пане Максиме, чим будете — полковником, чи що?

— Ой, дурень! — відповідав на це Залізник: та я ж буду гетьманом обох сторін, як пан Хмельницький.

Залізник, як видно, сам захопився своїми мріями, сам вірив у своє високе призначення, в яке його примусив повірити Мельхіседек, і принадив до цих марень й іншого честолюбця. Переконавання, з яким говорив Залізник, сприйняв і Гонта. Він повірив, що буде російським воєводою і вирішив діяти заодно з Залізником.

Що ж робив у цей час полковник Обух, прямий начальник Гонти, який разом з ним виступив проти гайдамаків, коли Гонта входив у стосунки з Залізником і вони разом вирішували долю всієї польської України і загибель Умані? Тучапський говорить, що коли була отримана достовірна звістка, що понад 500 гайдамаків знаходяться вже на шляху до Умані у селі Соколовому, і що вони вже пробираються до цього міста, негайно було наказано козакому полку, залишивши у місті піхоту, йти на "під'їзд" супротив гайдамаків. Уся надія, за його словами, була на Гонту: таким було значення Гонти у всій козакій міліції, тоді як він був тільки підлегла Обуху особа і від нього залежав тільки його загін. Цією експедицією командували обидва полковники — і Обух, і Магнушевський. Тільки-но полк вибув з Умані, як козаки, за настійною вимогою Гонти, відразу усунули з їх посад обох полковників, даючи тим знати, що між ними і Залізником вже все узгоджено. Тучапський додає, що Гонта з поваги до старої дружби з Обухом і Магнушевським і до їх заслуг, дав їм кошти втекти за кордон. Однак кілька козаків і там їх переслідували,

побоючись, щоб вони не попередили Умань, і щоб це місто, яке цілком довірилося Гонті, легше було прибрати до рук.

Це свідчення доводить, що Гонта, коли удруге давав урочисту присягу на вірність своєму обов'язку, вже був у стосунках із Залізняком і вирішив загибель Умані. Фальшивою присягою він просто хотів приспати пильність Младановича і війська, яке залишалось у місті під начальством капітана Ленарда і хорунжого Марковського. Цим ще більше підтверджується обставина, що вибачає Гонту і свідчить, що він був далеко не лиходій, а нещасна жертва обману. Такою ж жертвою був і сам Залізняк, якого обманув Мельхіседек, і на цього ченця повинен впасти весь тягар злочинів, здійснених тисячами ошуканого ними народу.

Наступного дня після вибуття козаків з Умані назустріч гайдамакам, неспокій у місті не зменшився, а зростав. Приходили чутки за чутками, що гайдамаки наближаються до міста, а що робили козаки і Гонта ніхто не міг сказати нічого певного і страшні підозри почали розхитувати усю масу, яка з години на годину очікувала вирішення своєї долі. У невимовному жаху усі католики почали готуватися до смерті і, а хто мав щось цінне, поспішав сховати це, і тому у землю заривали золото, срібло і усі коштовності, "які й досі ще відкопують", додає Тучапський у 1787 році, майже через десять років після різні. Католицьке духовенство, ректор Іраклій Костецький, другий місіонер Єпіфаній Сахоцький, третій місіонер Леберій Очаський, усі три ченця базиліянського ордена та інші вирішили залишитися у монастирі, інші ж шість ченців-вчителів, з дозволу свого ректора, поїхали на Волинь. Ченці, що залишилися у місті протягом трьох днів, у п'ятницю, суботу і неділю, тобто 5, 6 і 7 червня до 8 годин ранку усіх обивателів, які з жахом прибігали до них, вони заспокоювали, утішали, у вірі святій стверджували, сповідували і причащали, а на четвертий день, 8 червня, у понеділок, і вони — завершує Тучапський — разом з іншими прийняли жахливу смерть".

Але поки ще не настав цей фатальний день, коли наведений гайдамаками загальний жах примножив табір втікачів, які зупинились у Грекова, загальна паніка примусила багатьох з обивателів, особливо

дворян, зібратися до Младановича і умовити його відправити жінок і дітей до Тарговиці, містечка неподалік від Умані на річці Синюсі, на самому березі російського кордону і якраз напроти російської фортеці Новоархангельськ, для того, щоб усі ці нещасні могли перейти на російські землі і там врятуватися від неминучої загибелі під захистом російської зброї. Все вже було готове до від'їзду. Але в ту саму ніч, коли уманські обивателі з передмість дізналися, що дружини і діти кращих родів (сімей) тікають, аби врятуватися на російській землі, і коли ці жінки і діти вже сідали в екіпажі, до замка забігли юрми жінок, міщан, священники і євреї з плачем, проханнями не робити такої тривоги, бо тоді й вони усі захочуть бігти з міста. Вони запевняли, що козаки знищать сволоту (motloch) Залізняка. "Їхні сльози і прохання переконали нас, — говорить Вероніка Кребс, яка також збиралася з матір'ю і сестрами їхати з Умані — і ми залишились, радіючи, що не залишаємо батьків і чоловіків у небезпеці".

Але не так дивились на це інші сучасники-поляки. Вероніка Кребс, як дочка Младановича, звичайно, схвалювала розпорядження батька, який не дозволив жінкам і дітям шукати порятунку на російській землі, і тому вона говорить, що була рада залишитися, тим більше, що якимсь чудом їй вдалося врятуватися від смерті. Але Липоман прямо дорікає йому за те, що він відступив від свого рятівного рішення і інших потяг за собою у прірву.

Впродовж всіх цих днів, коли тривога в Умані сягнула крайніх меж, від козачого полку не надходило зовсім ніяких повідомлень і це збільшувало жах. Думали, що Звенигородською дорогою і не могли дійти звістки, тому що вісників не допускали гайдамаки. А між тим непевні, але тим більш страшні звістки невпинно облітали все місто і табір, і всі чекали смерті. Одні говорили, що був лист від полковника Обуха, який пішов разом з козаками, інші — що вісті надходили невідомо як, і були всі безвідрадно, і тим напруженішим і безвихіднішим ставало становище міста, яке вже очікувало загибелі з години на годину.

Був на той час в Умані землемір Шафранський, присланий для обміру землі. Раніше він перебував на військовій службі у короля пруського, і тому був знавцем військової справи. Шафранський, кажуть, був людиною примітною. Він без упину говорив про Берлін і Фрідріха Великого, якого знав особисто. Хоч одягався у старовинний польський костюм і званням своїм був землеміром і архітектором, але з усього було видно, що він пройшов військову службу, і — як думали — у Пруссії. Граф Потоцький прислав його в Умань як архітектора та інженера для зведення фортеці і міських будинків, для заснування базиліянського монастиря і для відведення подарованих йому земель та маєтків. Шафранський один не розгубився у самий день уманської різні, і якби польські дворяни, які захищали місто разом з євреями, не перепилися доп'яну, можливо, тільки через брак в Умані питної води, і якби вони діяли так само сумлінно і самовіддано, як боязкі євреї, котрі ніколи не брали до рук зброї і яких Шафранський заохочував і вчив стріляти, то Умань, можливо, і була б врятована, завдяки діяльності і розпорядливості Шафранського, і дивовижній відвазі, з якою діяли євреї, боязкі і зовсім не войовничі природою своєю.

Цього Шафранського, разом з скарбником Рогашевським, Младанович послав за місто дізнатись розташування табору, що зібрався у Грекова, і порахувати тих нещасних таборитів. Шафранський повернувся і відповів, що у таборі знаходиться до шести тисяч чоловік, але кількість їх постійно зростає.

Кілька днів, як видно, гайдамаки боялися йти прямо на Умань, і залишалися у нерішучості, незважаючи на те, що вони вже заручилися союзом уманських козаків. Нерішучість ця висловлюється у народній пісні про "уманську біду". Гайдамаки звертаються до своїх батьків-начальників:

Ой, батьки-начальники,

Що то буде з нами?

Здається, що наше життя мине

І нас візьмуть за вами.

На це Залізник відповідає твердою впевненістю, що їм нема чого боятися, що вони ще дадуть Умані крові пити:

Не тужіте, мої діти,

Не журіться, бистрії орленята!

Ще ми дамо Уманеві крові пити,

Ще дадуть нам горілки ляхи й жиденята.

Тоді гайдамаки з свого боку висловлюють, що з Залізником їм нема чого боятися і що з ним вони готові йти у пекло:

Ох, батьку Максиме, прости,

Ми й забули, що ми з тобою:

Кажі, вели, куди йти,

А ми, хоч у пекло, з тобою.

Тут вони питають Залізника, називаючи його "полковником", — кого спершу бити, а кого брати у полон. Залізник пояснює, що бити будуть ляхів, а жидів хреститимуть шаблями, тому що "ляшина — превража дитина", а боязкий єврей, "жидовин — зайцеві дружина". Він говорить, що євреям можна все зробити: і послати, куди треба, і обідрати його, а "вражого ляха не вжуєш". Далі гайдамаки говорять:

Ох, Максиме Залізняка!

Ходімо в Смілу ляхів гафтовати,

А після тої поживи

Підем Умань штурмувати.

Відповідаючи на це, Залізник одне твердить, саме те, що нашіптує йому його релігійний і козацький фанатизм:

Ой, ходімо, діти, Умань штурмувати

І свою братську кров від католика відбивати.

23 квітня гайдамаки були присутні на освяченні ножей в либедінському монастирі, а 8 червня вони були під Уманню і готувалися цими ножами вирізати усіх "до ноги".

Розділ XVII

Шафранський, про якого ми говорили у попередній главі, обрав для свого перебування одну з башт поблизу економічного дому, причому найвищу, з якої видніше було у підзорну трубу спостерігати оточуючу місто місцевість. Там він займався своїми математичними роботами.

8 червня вранці, в напрямі Грекова здійнялася курява на дорозі. Шафранський прибіг до Младановича і повідомив, що він побачив у підзорну трубу, як вдалині з'явився полк уманських козаків, який наблизився до Грекова і там біля лісочка зупинився. "Серця наші — згадує Вероніка Кребс — наповнилися страхом і надією." Усі з радістю думали, що уманський полк, розбивши гайдамацьке ополчення, повертається в Умань, або ж, у крайньому разі, козаки поспішають на

захист свого міста, до якого незабаром повинні підійти гайдамаки. Але радість і надія відразу замінилася відчаєм, коли слідом за тим знову збіг з башти Шафранський і приніс сумну звістку, що він помітив натовп кінноти, що наближався разом з козаками, причому у різному одязі і по-різному озброєної. Видно було, що це вже не уманські козаки, в яких була певна мундирна форма і єдине озброєння, однакової масті коні. Шафранський бачив, як проводир цього нового натовпу, наблизившись до Гонти (якого Шафранський впізнав) і зійшовши з коня, привітав його, як приятеля, вони подали один одному руки і обнялися. Але полковника Обуха між ними видно не було. Підступила страшна тривога, тому що сумнівів вже не залишалося, що Гонта поєднався із Залізняком, і що цей останній прибув до Умані слідами Гонти. Страшне побоювання остаточно підтвердилося, коли вся ця незграбна орда разом з уманськими козаками кинулась на табір у Грекові і почала всіх колоти і вирізати "до ноги", як висловлюються свідки цієї страшної сцени. А свідки ці справді бачили цю різню з міста, але нічого не могли вдіяти для порятунку тих, кого вбивали, бо самі вже чекали такої ж долі.

Шафранський не помилився: то були гайдамаки. Відчай примушував захищатися, хоч надія на успіх була менш, ніж сумнівна. При слабкому і нерішучому губернаторі Шафранський сам взяв у свої руки захист міста і відразу ж розпорядився обороною, як головний командир. Він роздав зброю євреям і поставив їх біля палісадів, наказуючи стріляти, як тільки гайдамаки спробують наблизитись. У баштових брамах біля гармат він поставив надвірну піхоту і сам керував діями артилерії. Добре озброєні піші козаки — "лизні" — також були посаджені ним за палісадами разом з єврейськими стрільцями. Мости, що вели у місто, були підняті.

Гайдамаки, вирізавши табір, підступили до міста. Деякі з них, переходячи передмістя, кидались до брам, але картеч зупинила їх, і вони, підібравши поранених з криками кинулись назад. Тоді насунула набагато більша юрба — це вже були не тільки гайдамаки, а й козацький полк, який зрадив Умані. Одна частина натовпу кинулась до палісадів, друга — до кріпосних воріт, збираючись штурмом взяти або башти, або дерев'яні стіни. Та з башт їх поливали картеччю жолнери, а з-за палісадів

били по них з рушниць євреї та "лизні", просуваючи їх у щілини. Боязкі євреї, незважаючи на свою національну антипатію до війни, діяли відмінно, і самі поляки віддавали їм належне у тій енергії, з якою вони виконували обов'язки стрільців.

Будучи відбитими картеччю і рушничним вогнем, гайдамаки спускалися вниз від замка, шалено ганяли передмістям, вбиваючи без розбору усіх, хто траплявся у них на шляху, і поляків, і міщан. Потім гайдамаки з новою силою кидались на башти і палісади, і знову їх відбивали.

Ці відчайдушні напади і цей захист тяглися дуже довго, тоді як гайдамацькі кулі і ядра літали вже містом і падали між народом. Ні гайдамаки, ні обложені ними поляки і євреї, як видно, не стомлювались і на перших порах діяли з повною енергією. Конфедерати з свого боку відважно допомагали захисту міста. До цієї стійкості, кажуть, на початку облоги міста, заохочували всіх і прусаки, які прибули до Умані у числі п'ятдесяти чоловік за ремонтом коней, але коли приготування до битви вже завершилися, вони, не маючи наказу від свого начальства на участь у битві з того чи другого боку, спокійно ретировалися у ту браму, що не була атакована гайдамаками.

"Захищатися було легко, — говорить Тучапський, — адже були гармати оборонні і польові, багато зброї і досить пороху, картечі і куль".

Атака тривала таким чином цілий день і всю наступну ніч. Але раптом "лизні", знудьгувавши від важкої оборони і, мабуть, вагаючись, чи буде в ній успіх, оскільки гайдамаки анітрохи не виявляли ознак втоми, — перелізли через огорожу і з'єдналися з розбійниками. Навіть арештанти уманської в'язниці, залишені під час штурму без нагляду, розламали колодки, розбили тюремні двері і також перейшли до гайдамаків.

Під час облоги ректор Костецький та інші католицькі та уніятські священники, бачучи загальний жах і зневіру, вийшли з церков у повному

облаченні із святими дарами поперед себе, протягом двадцяти восьми годин ходили вулицями із співами та молитвами. Їх супроводжували волання, сльози і крики народу, який слідував за ними. Гайдамаки вже заволоділи форштатами і стріляли звідти по місту. "Я пам'ятаю — згадує Вероніка Кребс, — що кулі з передмістя Турок, що знаходилось на узвишші, але нижче старого міста, долітали до нас, хто слідував за хресною ходою", але нікого не було вбито. Нещасні обложені — зауважує з свого боку Липоман — вважали це ознакою благополучного кінця оборони. Шафранський, бачучи малу кількість шляхти та зраду лизнів, не припиняє вчити і заохочувати жидів стріляти через палісади. Та в цей час гайдамаки з усіх навколишніх сіл, з Помийника, Маньківки, Іванівки, Полковничої та інших, нагнали юрби селян, які кинулися на палісади і почали підрубувати палі. "У такий грізний час небезпеки — продовжує Вероніка Кребс — мужність багатьох похитнулася, і недивно: крім важкого захисту великого міста і страху перед невблаганним і диким ворогам, до того ж ще були спечні дні, а води у місті й краплі не було. Спрага, а, можливо, відчай змусили дворян пити вино, мед і наливки, якими торгували євреї і мали велику кількість цього у винарнях. Це часом порушувало будь-який порядок. Тільки Шафранський не занепадав духом: скрізь був особисто, і, сказати правду, він один і розпоряджався" (у цій розповіді оповідачка вже не може приховати повної бездіяльності свого батька, який, як видно з його наступних дій, остаточно розгубився). "Де був тоді командир регулярного піхотного загону поручик Ленард — не знаю. Що робили конфедерати? Чому вони, звиклі до битв, не захищали Умані, важко сказати. Шафранський скаржився на цей дворянський натовп і ставив за приклад жидів, які твердо стояли на своїх постах, незважаючи на важкість і поранення. З боку гайдамаків було видно, що тільки Залізняк діяв, бо він на жодну хвилину не залишав передмість".

Однак і в цьому жахливому стані обложені все ще трималися. Хоч Залізняк і знав, що взяти Умань не так легко, як усі взяті і розорені до того міста, та все ж він не чекав такого впертого опору, незважаючи на те, що на його боці було вже усе уманське військо. Про цю завзятість обложених говорить і пісня, що прославляє подвиги Залізняка:

Ой пішов Залізник до воріт,

Та й здибав три копи клопіт.

Це єдине місце у пісні, де самі гайдамаки зізнаються, що біля замкових воріт Умані вони зустріли "три купи клопіт". В інших місцях вони тільки похваляються своїми удачами і жорстокістю. У той час, коли із замка ще відбивали їх напади пострілами з гармат і рушниць, вони вже встигли оволодіти усіма передмістями — і Асташовим, і Бабанкою, і Турком, і Новим М'ястом. Усе місто було в їхніх руках, залишався цілим тільки замок (*stare miasto*), який височив над усім містом, та яри і палісади, які гайдамаки, хоч і підрубали, і підкопали, та все ж таки у замок не може увірватися, а між тим серед них було все більше й більше вбитих і поранених. Гонта, який краще за своїх товаришів знав оборонні засоби міста, видно, вичікував: він знав, що обложеним немає чого пити і так само знав, скільки в уманському цейхгаузі артилерійських і рушничних припасів, знав яку кількість зарядів може випустити місто, після чого канонада змушена буде припинитися. Він правильно розраховував це, і зволікав, цілком впевнений, крім того, що Умані немає звідки чекати допомоги, принаймні, на перших порах, а до того обложені самі проситимуть пощади.

Справді, 9 червня, близько другої години опівдні, Шафранський побачив, що у нього не залишилось жодного гарматного заряду. Запас був невеликий, а між тим під час облоги з міста безупину стріляли в обложників картечню і тільки цим відганяли їх, а тому на третій день стріляти вже було нічим. Далі відбиватися вже стало неможливим. У цей час і Гонта, мабуть, зрозумівши, що засоби оборони міста вичерпались, а також розраховуючи з допомогою хитрощів легко заволодіти замком, наблизився до воріт замка з усіма своїми "началами" і ознаками того, що він бажає вступити у переговори з обложеними. Тучапський говорить, що сидячи верхи на коні, Гонта на знак миру і безпеки для міста показував білу хустку на піці, а другу так уж послав Младановичу, наказавши сказати йому, що оскільки він обіцяв вірність поміщику і місту, то й не має наміру завдавати їм шкоди, хай тільки його з козаками впускають у

замок. У противному разі він загрожував дуже жорстокою помстою. Слід нагадати, що до такого ж парламентарського засобу, щоб обманути поляків, вдалися гайдамаки і в Лисянці, де їм цілком вдалася їхня зла вигадка. Тут усе повторилося знову. Гайдамацькі посланці говорили, хоч і просто, але так хитро, що переконаний ними губернатор не дозволив або — як кажуть інші — рішуче заборонив захищати місто. Тоді, за словами очевидця-ченця, обложені, не сподіваючись врятувати життя своє, силкувались врятувати хоч би душу, а тому одні в базиліянських церквах, інші у приходській висповідувались і діставали повне відпущення гріхів, як перед смертю. Інші ж через переповненість церков причащалися святим таїн базиліянами просто неба — на ринку чи на вулицях. Жах пройняв усіх, страх породжував сльози і стогін, всі прощалися один з одним, як перед вічною розлукою (що так і відбулося насправді). Тучапський додає, що капітан Ленард і хорунжий Марковський не погоджувалися з Младановичем на здачу міста і хотіли з гармат та рушниць стріляти по гайдамаках, які прямували до воріт, та губернатор знову ж таки заборонив. Після недовгої суперечки ворота було відчинено.

У фактичній точності цих свідчень ми сумніваємось. Ні Ленарду, ні Марковському сперечатися з губернатором не довелося б, бо стріляти вже було нічим. До того ж, як видно з попередніх відомостей, захистом замка розпоряджався Шафранський, чого не приховує навіть дочка Младановича, яка знала, що батько її так розгубився, що не міг діяти. Що ж до Ленарда і Марковського, то вона — Вероніка — сама ж і питає, де вони були і що робили конфедерати? Якби вони були на видноті і діяли, як Шафранський, то свідок усіх жахів, які відбувались в Умані, Вероніка Кребс, котра під час облоги разом з іншими йшла з хресною ходою, не стала б питати, де були у той час Ленард і Марковський, які відразу встигли втекти з міста, як тільки ворота його були відчинені для обложників.

Взагалі Вероніка Кребс розповідає історію здачі міста дещо інакше і, на наш погляд, правдоподібніше від Тучапського.

Вона говорить, що коли Шафранський помітив, що бойові запаси вичерпано і відстоювати замок вже неможливо, а Гонта з свого боку наблизився до замка, він порадив Младановичу спробувати засоби для примирення. Вирішили скористатися слабкою стрункою Гонти, як це зробив і Залізник, переманюючи його на свій бік, а саме — надмірним честолюбством сотника. Младанович і Шафранський з цією метою наказали міщанам зустріти Гонту хлібом-сіллю і дарунками, а Младанович повинен був увійти в переговори з ним. Шафранський же, нібито не бажаючи ніяких стосунків із зрадником, повинен був удавати гарячність і невблаганність. Коли Младанович вийде за ворота разом з іншими депутатами від міста назустріч Гонті, Шафранський повинен був стояти біля гармат із запаленими гнотами, і при наближенні Гонти він мав зробити вигляд, ніби хоче прикласти гніт до гармати, щоб вистрелити, а Младанович повинен був відвести його руку.

Порада Шафранського була прийнята і все було зроблено, як він пропонував, але даремно.

Ворота відчинили. Младанович з владою міста і шанованими обивателями з хлібом-сіллю вийшли до Гонти і Залізника, які наближались. Та вони, знаючи стан гарнізону і брак бойових припасів та води, з презирством відхилили усі умови. Гонта не хотів навіть розмовляти з Младановичем і, відвернувшись від нього, в'їхав у місто. Младанович відступив від нього, і, звернувшись до своїх, сказав: "Немає жодної надії — треба доручити себе Богу і гинути".

Юрби гайдамаків увірвалися до міста, поставили свої караули біля обох церков та єврейської синагоги, оточили ратушу з усіх боків і розсіялися містом. Та вбивства поки що не починалися. Младанович прибіг до свого сімейства і сказав з відчаєм: "Я говорив з Гонтою. Немає жодної надії — залишається доручити себе Богу і вмирати". Тоді здійнялися волання і стогони, ще більш надривні, ніж у всі попередні дні. Младанович і все його сімейство, а також духовенство кинулись у базиліянську домову церкву, "щоб у цих Богу присвячених будівлях,

покласти життя своє". Решта католиків та уніятів юрмилися у своїй приходській церкві. Євреї закрилися у синагозі, хто зміг там вміститися.

— Ну-те, братці, час починати справу, — сказав Гонта, — порадившись із Залізняком і бачучи, що весь замок вже в їхніх руках.

Тоді й почалися вбивства у всіх краях міста, при цьому з такими жорстокостями, які, за словами очевидця, що врятувався чудом, і описати неможливо. Першими жертвами гайдамаків стали ті, хто був на площі: їх кололи, різали, вбивали на вулицях і у домах, без усякого жалю і милості до їх сліз і благань. Нещасних дітей підкидали до гори або з дахів кидали на піки, і якщо пробиті таким чином діти ще були живі, то добивали їх чим попало. Плач, крики і моління наповнювали повітря. Стогнали вагітні жінки, яким розпорювали животи, щоб вирваний плід жорстоко вбити. Частина міліції, яка не зрадила, і конфедерати ще захищались, але недовго, втративши проводирів. Ленард відразу після відкриття воріт вислизнув з міста. Конфедерати, які залишились, вбивши і поранивши багатьох гайдамаків, і самі усі без винятку були знищені.

Народний переказ розповідає, що тій жахливій різні передував урочистий похорон, який гайдамаки наказали своїм жертвам справити по собі ще за життя. Це знову ж таки було зле знущання з нещасних, яке гайдамаки робили у Черкасах над дванадцятьма єврейками, а в Лисянці над ксьондзом і євреєм, повішеними на одну балку з собакою. Переказ говорить, що коли гайдамаки взяли Умань, то сіли на стільцях посеред міста і наказали привести до них духовних осіб. Привели базіліян. Отаман і каже:

— Ну що, пани-отці? Ми вас слухаємось, послухайтеся ж і ви нас хоч раз, а ми вас нагородимо.

— Що накажете, вельможні пани? — говорять базіліяни, тремтячи зі страху.

— Візьміть хрести, пройдіть вулицями і справте похорон.

Базіліяни взяли хрести і пішли вулицями, відправляючи похорон. Народ плаче по всьому місту. І базіліяни, відправляючи похорон, плачуть.

Коли закінчилася похоронна процесія, отаман нагородив базіліян червінцями і звернувся до гайдамаків:

— Ну що, молодці, бачите, які гарні жупани на панах? А у вас, бідних, часом і сорочки немає. Ану беріться до справи.

Тоді й почалася різня.

Сам Гонта з іншими сотниками і цілим натовпом козаків підійшов до базіліянського монастиря, де переховувався Младанович та інші католики, очікуючи смерті. Зупинившись біля церковних дверей, Гонта наказав, щоб Младанович і підскарбій Рогашевський з'явились до нього. У Младановича була дружина, 84-літня мати, чотири сестри, два шурина, троє дітей, у тому числі Вероніка, розповіддю якої ми тепер користуємось, і кілька племінників. Рогашевський мав дружину і чотирьох дітей. Спочатку викликали Младановича. Він вийшов на церковну паперть і разом з дружиною і дітьми підійшов до Гонти. Вероніка була біля батька і добре чула, що він говорив Гонті:

— Пане Гонто! — сказав він, — ти вже багато милостей дістав від нашого пана і дістанеш ще більше, якщо його маєтки і це місто врятуєш від нових нещасть.

Не знаю, що відповідав Гонта — зауважує дочка Младановича, — але я пам'ятаю лютий вираз його обличчя.

Кажуть, що Гонта, вказавши Младановичу на вбивць і на колишній табір у Грекова, сказав:

— Дивись, пан підстолій, як гуляють. Тоді Младанович, звертаючись до іншого уманського сотника з села Хвощеватого Яреми Панка, сказав стиха:

— Пане Яремо, рятуй нас.

— Нехай вас Бог рятує, а я вже вас не захищу, — відповідав той зі слізьми.

Младанович, почувши це, звернувся до Вероніки, як до старшої дочки, якій було 18 років, і, покладаючи на неї зняту з себе невеличку ікону Божої Матері, сказав: "Це спадок моїх предків. Хай Присвята Діва, тут зображена, захистить тебе. Якщо переживеш наше нещастя, то свято бережи мій останній дарунок". Потім вийняв гаманець і поклав його в кишеню Вероніки, додавши: "Оце все, що можу тобі залишити". Це був гаманець із золотими грошима. Але тут Гонта крикнув, щоб обидва сімейства — і Младановичів і Рогашевських забрали геть.

Були причини такого озлоблення Гонти проти Младановича. Потоцький, дізнавшись про заворушення на Україні і прагнучи убезпечити свої маєтки, особливо Умань, за кілька тижнів до взяття цього міста гайдамаками, написав Гонті дуже ласкавого листа і обіцяв подарувати йому у повну власність хутори (folwarki), якими вже володів Гонта, а два села віддати йому у довічне володіння, якщо він у збереженні Уманщини, а особливо Умані, залишиться вірним і старанним. Младанович чи з заздрощів, чи з презирства до Гонти, чи з якихось інших причин, листа цього йому не віддав і навіть не сказав про нього. Але Гонта якимось чином дізнався про цей лист, коли ще не виходив проти гайдамаків, а потім, коли майно Младановича було пограбоване і принесено до Гонти, серед різних паперів знайшов він і цей лист, за яке зненавидів Младановича. Він звелів привести до себе губернатора і зі злістю сказав йому:

— "Зрадник! Чому ти не показав мені цього листа? Що ти виграв, приховавши його? Ти дав привід для усіх цих жорстокостей! Ти (вказуючи на трупи) причина полиття цієї крові!" — і вдарив шаблею по відкритій голові.

Закривавлений Младанович впав до ніг Гонти і тут же був порубаний на шматки козаками. Його дружина і решта сімейства, за винятком Вероніки і маленьких синів, незважаючи на благання і гірки сльози, були роздіті догола і під безсоромну лайку і глум поколоті піками. Сюди ж розбійники привели економа уманського замку Скаржинського, босого і у лахмітті, і, не зважаючи на те, що Гонта хотів захистити його, селяни, яких він за своєю посадою часом карав, вимагали, щоб його вбили. І його вбили рушничним пострілом.

Вероніка Кребс розповідає, що коли її забрали від батька, вона, майже непритомна пройшла на церковний двір. Але тут хтось вдарив її пікою і вона впала. Той, хто вдарив, підняв її за волосся, щоб відібрати батьківські гроші. "Я думала, — каже вона, — що прийшов мій останній час і він вб'є мене, але товстий з кістками корсет, які тоді носили, врятував мене від смерті: піка тільки легко поранила мене".

Невдовзі підігнали до них ще більший натовп людей, і всі вони по мертвих тілах, кинутих на вулицях, дісталися до "комісарні", огороженої палісадом на зразок замку. Вероніка Кребс говорить, що з нею була одна її тітка, дівиця, яка займалась її вихованням. Вероніка та її десятирічний брат Павло трималися цієї тітки і посеред двору чекали, що з ними буде. Коли там назбиралося досить багато дворянських та єврейських дітей, зігнаних гайдамаками, їх усіх повели до церкви св. Миколая, щоб навести до православ'я. Тітка Вероніки, почувши це, впала на коліна і вигукнула: "Я хочу краще вмерти, ніж зрадити віру, у якій народилась". Не встигла вона вимовити цих слів, як сторож губернаторського дому ударом сокири вбив її на місці. "Тут вже я знепритомніла, — говорить Вероніка, — і не знаю, як опинилась у церкві, серед підтримуючих мене міщанок, а брата мого побачила на руках якогось козака".

Почалося хрещення католиків і євреїв. Відбувалося воно під дзвони серед священних корогв. Священик тремтів з остраху, здійснюючи це дивне хрещення, — та й не можна було не тремтіти: інший священик, який відмовився проводити цей обряд, був вбитий. Кумами були ті самі гайдамаки, які зігнали у церкву натовп православних мимоволі. Коли почали хрестити дітей Младановича, старий священик з гіркими сльозами спитав: "Де ж хрещені батько й матір?" Натовп козаків закричав: "Хрестіть! Хрестіть! Залізник і Гонта куми!"

Після церемонії усіх перехрещенців погнали у казарми, де раніше утримувались злочинці. Туди вони йшли буквально по трупах. У казармах була вже така кількість народу і така тіснота, що навіть стояти не можна було вільно. Крики вбивць, волювання і стогін тих, кого вбивали, розносились безупину. Уже смеркалось, коли Вероніка побачила якогось молодого козака, який, пробиваючись у натовпі, гучно запитував: "Є тут діти Младановича?" Коли він наблизився, Вероніка впізнала в ньому старшого сина Рогашевського, колишнього скарбника, вже вбитого того дня. Молодий Рогашевський був перевдягнений у козацький одяг, тому не викликав підозри гайдамаків. Він розповів, що ні батьків Вероніки, ні його власних батьків, нікого навіть з родичів не залишилося в живих. Усіх їх привели до будинку міського голови (wojna) Гната Багатого, де оселилися Залізник і Гонта, і там негайно засудили на смерть і стратили: усіх цих нещасних, незважаючи на стать і вік, покололи піками. Молодого ж Рогашевського разом з його двома молодими братами врятував козак з того села, яке було подароване Потоцьким Рогашевському замість платні. Цей козак схопив їх нібито для того, щоб вбити на просторі, а сам сховав тимчасово у якомусь підвалі. Невдовзі цей козак повернувся у підвал, приніс Рогашевському козацький одяг і піку і порадив "погуляти", як і інші. А маленьких братів сховав у передмісті в якогось поселянина.

Липоман говорить, що не тільки Рогашевський врятувався таким чином. Злість гайдамаків була спрямована на поляків і євреїв, а тому, щоб врятуватись, треба було приховати своє польське чи єврейське походження і свій шляхетський чи єврейський вигляд і вимову. У пугачівщину таким чином рятувалися від смерті дворяни, перевдягаючись

у селянський одяг і замурзуючи обличчя й руки, щоб вони здавалися грубими, мужицькими. Так і поляки робили в Умані. Дехто з шляхтичів, не встигнувши втекти, особливо ті, хто знав деякі православні молитви і вмів співати російських пісень, видавали себе за селян і таким чином уникали смерті. Липоман додає, що особливо рятівним у даному разі був спів або молитва про святого Миколая. Бували випадки, коли гайдамаки та уманські козаки, присутні при хрещенні шляхтянок та єврейок, вибирали собі тих, що їм сподобались і одружувались з ними; інші брали до себе знайомих чоловіків і шляхом хрещення намагалися врятувати їх від смерті; треті ж просто з жалю заступались за незнайомих, хрестили їх і потім відпускали на волю. Але бували і такі випадки, що козаки вбивали вже охрещених єврейок, особливо коли дізнавались про їхніх батьків, на яких раніше під час стоянок в Умані козаки могли мати зуб.

Та найстрашніші жорстокості чекали базиліян, які сховалися у своєму костьолі, і євреїв, які закрилися у синагозі. Тучапський, котрий якимось чудом врятувався від смерті, так описує напад гайдамаків на католицькі церкви: "Коли вже не було ніякого опору, гайдамаки кинулися, як скажені — одні в базиліянську, інші у приходську католицьку церкву. У цьому останньому один з отаманів забіг на амвон, і там, лаючи безсоромно присутніх дворян, насміхаючись над святими обрядами і літургією, богохульствуючи, знущаючись навіть з святих таїн, ікон та віри латинської, закричав своїм: "Ну-ж, братці, вбивайте!". І гайдамаки кинулись на самих поважних і шанованих людей. Настоятель церкви отець Вадовський був приколотий списами до олтаря. Дворян — одних роздягли догола і сокирами рубали, інших вбивали піками, ножами, дубинами. Сивоголових старців витягли за волосся, жінок (*delikatne damy*) прилюдно безчестили і вбивали. Дітей роздирали на шматки. Те саме відбувалося і в церкві базиліянській (*kaplica ks. bazylianów*). Поранивши рушничними пострілами отця ректора Костецького, коли він, пересилуючи свої муки, збирав і їв розкидані на землі для глуму святі дари (*hostiae*), піками добили і в канаву кинули. Інших базиліянських ченців, віце-ректора Яна Левицького, Ілію Магеровича, Єпіфанія Кахацького, Ліберія Очаського і Маєвського, витягнувши з церкви і роздягнувши, жорстоко били, вимагаючи, щоб вони показали приховане

майно церкви і те, що дворяни дали їм на зберігання (obywatelskie depozyta). Та не знайшовши нічого у вказаному місці, бо до цього його вже пограбували інші, вони прив'язали цих ченців до великих жердин, били їх по голові, обличчю і всьому тілу (porleśach i bruchu) нагайками, дрівками від пік і палками, кололи їх, водячи під лайку навколо ратуші і вже напівмертвих віддали під варту у домі міщанина і войта Гната Багатого, де вже утримувались Младанович і Рогашевський. Але вигуки фанатиків вимагали їх вивести, і нещасних вдруге поволокли вулицями і біля православної церкви вбили, а після того кинули на глум черні.

Зауважимо, що цю сцену описує Тучапський, чернець базиліянського ордена, свідок цих вбивств, який чудом врятувався від смерті. Можливо, ці жорстокості зображені надто густими фарбами. Він каже навіть, що усіх цих ченців вивели з дому Гната Багатого на вулицю і мученицьки умертвили "на прохання православного священника св. михайлівської церкви", біля якої і кинули тіла базиліян. Але, по-перше, церкви св. Михаїла і не було в Умані, а православна церква була там в ім'я св. Миколая (св. Mikołaja). По-друге, Липоман каже, що базиліяни були взяті з-під варті і замучені на вулиці. Тучапський як ворог православ'я міг і сам вигадати цей наклеп на відому особу, а міг чути це від інших. Без сумніву, страта усіх почесних осіб Умані, взятих під арешт і утримання у домі міського войта Гната Багатого, де розташувалися квартирою Залізняка і Гонти, відбулася не без відома цих начальників повстання. Так, молодий Рогашевський таємно передав Вероніці Кребс, коли вона після хрещення була закрита разом з іншими у казарменій кордегардії, що її та його батьків прирекли на смерть у домі Гната Багатого, у квартирі Залізняка і Гонти і що тіла їхні там же й кинуті на вулиці. У цій же головній квартирі або штабі проводирів заколоту, без сумніву вийшов смертний вирок і базиліянським ченцям, і місіонерам, тільки ректор Костецький був забитий у костьолі, коли з'їдав святі дари. Про зрадника войта Гната Багатого народний переказ говорить, за свідченням Скальковського, що "перст божий" покарав його невдовзі по завершенні жорстокостей над мешканцями Умані: через два-три дні після головної різні в Умані, знаходячись на бенкеті з гайдаками, він вмер у тяжких муках: його живіт лопнув і усі нутрощі вилізли назовні.

Ще більш страшні жорстокості звалилися на євреїв. В одній синагозі перерізали їх 3000 душ обох статей. Жахливо було бачити, говорить Тучапський, як вони плавали у власній крові без рук, без ніг, без вухів, голі, які самі просили, щоб їх добили, — і їх добивали поселяни з навколишніх сіл. Багатьох витягали з льохів, рвів та інших місць, де вони ховалися, і як стадо тварин зганяли в одне місце. Тут їх навіть жінки, заражені жорстокістю чоловіків, дрючками, ножами, лопатами, серпами різали і вбивали, навіть дітей своїх залучали до цієї кривавої справи.

П. Скальковський наводить уривок з сказання самих євреїв про уманські жорстокості. Сказання, написане очевидцем у вигляді поденних записів про напад гайдамаків на Умань, і при всій наївності та біблійській манері письма, не може не вражати очевидністю фактів, які підтверджуються іншими документами. Ось що каже єврей-самовидець про "третій день" уманських жорстокостей.

"Увійдіть до міста — всі мешканці оного, євреї та християни, волають і стогнуть, навіть іноземці, які шукали прихистку в Умані, падають під ножами вбивць. Такого жалісного та жахливого плачу не чуто було від творення світу. Тисячі євреїв були убиті, їх малолітні діти, пов'язані разом, кинуті купами на вулиці під ноги коней. Була в Умані одна дівчиця незрівняної краси. Гайдамаки хотіли її згвалтувати силоміць, але вірні звичаям своєї країни, що не дозволяли вбивцям осквернитись стиканням з жидівкою, вони примушували її змінити віру, — а вона відповіла: "Мою душу передаю Богові, а з тілом робіть, що хочете". Вони наточили ніж на її очі і сказали: "Бачиш цей ніж? Якщо не будеш коритися нам, поріжемо тебе на шматки". Та вона відповідала з гордістю: "Підлі і нечисті люди, ви не примусите мене залишити віру батьків моїх, вбийте мене, робіть, що хочете". Вони зв'язали її і кинули у криницю, де вона й загинула. Усі жиди збіглися всередину своєї синагоги. Вороги наші, дізнавшись про це, кинулися за ними. Та євреї стали захищатися. Один з них, на ім'я Лейба, вихопив меч в одного розбійника і вбив двадцять ворогів. Інший, на ім'я Мозес Мохер, відчайдушно захищаючись, вбив їх тридцять. Врешті розбійники, бачучи неможливість увірватися в синагогу, привезли гармати і ядрами стріляли по ній. Тисячі євреїв загинули там,

але вони стали мучениками за віру. Одна жінка, на ім'я Брейла, боючись, щоб по її смерті дітей не навернули до іншої віри — нещасна! — втопила їх у річці. Гонта, недолюдок — хай буде прокляте його ім'я! — прибувши до Умані, видав об'яву, щоб багаті єврейські купці, якщо забажають врятуватись від загибелі, принесли йому негайно значний викуп. Купці повірили і принесли оний в ратушу. Гонта гроші узяв, а нещасних, викинувши за віконце, позбавив життя. Уманський проповідник, бал-ааршол, з багатьма своїми браттями сховався у глибокому погребі і там проводили час у молитвах, прохаючи Бога врятувати їх від загибелі. Та щастя їм зрадило. Вороги знайшли і цей прихисток. Спочатку вони відрубали голову проповіднику на самому порозі підвалу, а потім і решті євреїв. Звідси вбивці пішли у молитовні будинки. Євреї негайно винесли звідти святе писання (п'ятикнижжя), наповнюючи повітря криками, воланнями і молитвами, але це не зупинило вбивць. Вони відняли священні сувої, потоптали їх ногами і тут же вбили цілі тисячі євреїв. Їх кров переливалась за поріг синагоги. Хто коли бачив такі криваві сцени? Незліченна кількість синів Ізраїля було заколото, як стадо овець, вони вмерли мучениками. Вбивці топтали немовлят на очах їхніх матерів, живих дітей наколювали на піки і носили з торжеством вулицями, ніби демонструючи свою перемогу. Трупони вони кидали за містом, не ховаючи їх і гнали туди собак і свиней".

У той час, коли одні гайдамаки хрестили поляків і євреїв у православній церкві, вбивали непокірних, а інші нищпорили по вулицях, добиваючи недобитих і грабуючи недограбоване, коли гарматами розбивали синагогу і вишукували у підвалах та по дахах своїх жертв, — у цей час тривали неподобства у католицьких церквах: "Одні — говорить Тучапський — знявши з убитих одяг, скидали своє лахміття і наряджалися в нього. Інші, сидячи на олтарі, скидали постолі і натягали захоплені чоботи. Один з гайдамаків, на ім'я Титик, який зберіг хоч трохи поваги до святинь, схопив було чашу з дарами (puszkę z encharystya), загорнуту у повітря, і поніс її у церкву православну, та гайдамаки, відібравши її, кинули святі дари на землю, топтали їх ногами у крові, що наповнювала поміст церковний. Вони ламали хрести, і, лаючись, плювали на них. Інші у церковних облаченнях чинили неподобства. Треті,

заволодівши дискосами (patyny), дірявили їх і носили на стрічках замість орденів, або з священних посудин пили гарячі напої (opilstwa)". Взагалі не тільки багаті будинки з усім їх майном були пограбовані, були обідрані й мертві тіла, церкви і лавки пограбовані. Польські письменники пишуть, що уся здобич зносилася до Гонти. Вірогідно, що награбоване майно зносили у квартиру Гонти і Залізняка для дальшого громадського розподілу, як це ми й побачимо нижче.

Розділ XVIII

Коли усі начальники міста — Младанович, Рогашевський, Скаржинський, а також представники католицького духовенства були вбиті, ніхто не міг нічого сказати про те, що сталося з Шафранським, енергією та талантом якого місто трималося кілька днів, відбиваючи усі наступи гайдамаків.

Коли ворота замка були відкриті їм, і Гонта ясно дав зрозуміти Младановичу, що нікого не збирається милувати, Шафранський ще думав опиратися з допомогою євреїв. Він переконував їх не кидати зброї і захищатися до останньої крайності. Але євреї, які до того часу стійко тримали свої пости за палісадами, втратили свою мужність, коли гайдамаки вже опинилися в самому замку. Вони кинули зброю і майже усі закрилися у головній синагозі, щоб разом прийняти смерть. Шафранському нічого не залишалось, як шукати порятунку у якому-небудь по можливості безпечному місці, і у разі нападу, не віддати свого життя вбивцям задарма. Він засів у тій самій башті, у якій займався своїми математичними роботами, і там чекав вирішення своєї долі. Через те ніхто й не знав, куди подівся Шафранський, хоч гайдамаки не могли не шукати його, бо добре знали, що захист Умані, який коштував їм багато життів, проводився Шафранським.

Випадково чи з цікавості гайдамаки стали ломитися у ту башту, де сидів Шафранський. Коли вони почали ламати двері, Шафранський пострілом з пістолета вбив одного з нападників. Перелякані гайдамаки підігнали до дверей поселян із сокирами, та Шафранський продовжував

захищатися: деякі з селян і гайдамаків були вбиті ним пострілами з пістолета та рушниці, тоді до прихистку Шафранського підтягли гармату. Першим же пострілом був вбитий його слуга, який ховався під дахом башти, але сам Шафранський не здавався. Врешті гайдамаки взяли-таки башту, Шафранського схопили і порубали на шматки.

Для повноти картини уманської різні ми не вважаємо себе вправі не розповісти, як Гонта під час погрому зарізав власних дітей. Переказ говорить, що діти Гонти вчилися в уманській Базиліянській школі і таємно, при сприянні матері були навернуті до католицизму.

У поемі Шевченка (який у даному разі посилається на свідчення Павла Младановича, який вчився разом з дітьми Гонти і врятувався від смерті із своєю сестрою Веронікою) ця обставина описана таким чином. Коли Гонта разом із Залізником розпоряджався страшними шаленствами, гайдамаки підвели до них ксьондза і двох хлопчиків. Ксьондз, звертаючись до Гонти, сказав: "Гонто! Це твої діти? Ти нас ріжеш — заріж і їх: вони католики. Чого ж ти став? Чому не ріжеш? Заріж їх, поки вони маленькі, а то виростуть і заріжуть тебе".

— Вбийте його! — закричав Гонта до гайдамаків — а цих собачат я своєю рукою заріжу. Кличте громаду. Признавайтесь (до дітей), що ви католики.

— Католики, — відповіли діти, — тому що нас мати...

— Мовчіть! Мовчіть! Я все знаю! — вигукнув Гонта.

Зібралась громада.

— Мої діти — католики, — сказав Гонта. — Щоб не було зради і поговору, панове громадо, я присягав, брав свячений ніж, щоб різати католика... Сини мої! Чом ви не великі? Чом ви ляха не ріжете?

— Будемо різати, тату!

— Не будете! Не будете!.. Будь проклята мати-католичка, що вас породила. Чом вона не втопила вас до сходу сонця? Менше було б гріха, ви б умерли не католиками. А тепер, сини мої, горе мені з вами! Поцілуйте мене, дітки, — не я вас вбиваю, а присяга.

Махнув ножем — і дітей не стало. Попадали зарізані і, вмираючи, белькотали: "Тату, тату, ми не ляхи".

— Поховати хіба? — питають.

— Не треба, вони католики... Сини мої! Чом ви не різали? Чом не вбили мати, прокляту католичку, що вас породила?

Сказавши це, Гонта взяв Залізняка, обидва пішли уздовж берега і кричали: "кари — ляхам! Кари!"

І карали!.. Страшно, страшно

Умань запалала,

Ні в будинку, ні в костьолі,

Ніде не осталося —

Всі полягли... Того лиха

Не було ніколи,

Що в Умані робилося:

Базіліян школу,

Де учились Гонти діти,

Сам Гонта руйнує:

"Ти поїла моїх діток! —

Гукає, лютує: —

Ти поїла невеликих,

Добру не навчила!..

Валить стіни!" Гайдамаки

Стіни розвалили, —

Розвалили, об каміння

Ксьондзів розбивали,

А школярів у криниці

Живих поховали.

Незважаючи на те, що ця криниця була глибокою до двохсот сажень, вона була забита трупами. Дітей же своїх Гонта, розшукавши вночі між купами вбитих, виніс таємно за місто і поховав. Недивно, що коли усі гайдамаки бенкетували, завершивши свою страшну справу, тільки Гонта, кажуть польські письменники, сумував і далеко не був щасливий перемогою своїх товаришів.

Більше доби перебували гайдамаки у такому сп'янінні. За свідченням одних письменників, полегло в Умані до 18.000 вбитих і замучених

різними муками жертв народного озлоблення. За іншими — в уманській різні загинуло до двадцяти тисяч. Тільки під кінець, втомившись від жорстокостей, гайдамаки "почали вгамовуватись і пощадили решту мешканців, постановивши охрестити і навернути їх до православ'я шляхом обряду, колись поширеного, — трикратного занурення у святу купіль". Подібна пощада надана була і дітям Младановича, яких навіть дозволили вивезти з Умані. "10 числа перед півднем, — говорить Вероніка Кребс, — почули ми (у казармах) голоси козаків, які говорили, що прибули Залізняк і Гонта і наказали відшукати дітей Младановича. Я майже зраділа цій долі, думаючи, що прийшов мій останній час... Коли ми вийшли на вулицю, то побачили Гонту верхи на коні, а біля нього якогось старого селянина, що низько вклонявся йому і цілував ноги. Гонта, побачивши нас, сказав йому: "Ось тобі двоє собак — бери їх". Залізняк, який теж верхи стояв трохи на відстані, наказав підвести нас до себе. Довго дивився на нас мовчки, і я роздивилася, що він русявий, великого зросту, гарної зовнішності і одягнений у багатий польський костюм. Той же старий поселянин підійшов до нього і, цілуючи у ногу, щось йому казав. Залізняк сказав лагідно, звертаючись до Гонти: "То що, пане воєводо, подарував тих дітей?" Гонта відповів: "Нехай беруть, до біса", і, звернувшись до старого, сказав: "беріть їх собі, бо й пан Залізняк просить, щоб їх вам подарувати". Почувши це, старий ще раз вклонився, взяв нас за руки і, пробираючись через купи трупів, довів до свого возу, де сидів другий старий, трохи молодший за першого. Нас посадили на віз, який поїхав досить швидко. Коли ми виїхали у поле, наш путівник сказав: "Мої бідні діти, Бог з вами, не лякайтесь — я осадчий з Оситни, а то мій брат". Так нас привезли в Оситну, де й перевдягли у селянський одяг. Вдень ми ходили з селянами у поле ніби на роботу, а вночі ховалися в очереті. Добрі визволителі наші ще боялися селян, частина яких перейшла до гайдамаків. Два дні потому прийшов туди молодий вчитель мого брата Павла, Хмелевич, який врятувався тим, що перевдягнений козаком, никав містом з гайдамаками, і тому мимоволі був свідком усіх жахів. Він мені розповідав, що бачив, як багато мертвих тіл кидали у згадану вище криницю перед ратушею, і що там же опинились і тіла нещасних ваших батьків".

В історії пугачівщини є такий примітний факт, що селяни вельми рідко рятували своїх хазяїв від помсти пугачівців: так, бували випадки, що селяни з любові і жалю до "доброго пана" ховали або його самого, або його дітей, перевдягаючи у селянську одіж, іноді селяни вимазували паничам лице і руки, щоб вони не виділялись серед селянських дітей. Але, повторюємо, таке траплялося дуже рідко, тоді як зворотні випадки відбувалися на кожному кроці: то панну, яка мало солі давала своїм дворовим, сікли до крові і побиті місця посипали сіллю; то вичавлювали у вагітних дворянок їхніх "дворянських виродків"; то вішали поміщиків за члени, з допомогою яких вони особисто зловживали своєю владою. Таких обурливих прикладів пугачівщина налічує так багато, що перелік їх і стомлює, і зневажає моральне почуття людини. Цей самий обурливий бік яскраво виступає і в історії гайдамаччини, а особливо в уманській різні. Та останнє уособлює особливе явище, що відрізняє її від пугачівщини.

У пугачівщину російська людина, залучена до загального народного руху, виступає тільки як селянин по відношенню до поміщика, і тому на поміщику, як і на будь-якому представникові влади, зганяла усі свої життєві незгоди. Рухом південноросійського народу під час уманської різні керували складніші моральні мотиви: південно-російський народ ставив себе не тільки у стан селянства по відношенню до поміщика, а й у стан росіянина по відношенню до поляка. Ось чому в історії гайдамаччини нас вражає таке явище, якого не помітно в історії пугачівщини. Коли українець стикався з поляком, як з поляком і латинцем, або з євреєм, як з христородавцем, він був невблаганний і озлоблення його здавалося ніби безглуздим. Тут йшло вичавлювання дітей з материнських утроб, биття немовлят об каміння, кидання юних студентів базиліянської школи живцем у глибокий колодезь, вішання поляка, єврея і собаки на одній балці. Проти поляка і єврея тому йшли і жінки з лопатами і серпами (z ozogami, nożami, rydtami, serpami). Та коли українець стикався з поляком як з поміщиком, він був милостивішим до нього, ніж великоросійський селянин до свого пана у пугачівщину. Факт, вартий уваги. У XVIII столітті поляк як поміщик був добрий до свого селянина і — як ми вже відзначали — не зрівняно добріший за українського пана і старшина до свого брата українського селянина. У

першому випадку виявлялося чисто національне та історичне, хоч, можливо, не зовсім логічне озлоблення. Через те гайдамак, не будучи селянином, а вдаючи з себе щось на зразок козака, був невблаганнішим до поляка, ніж селянин, піднятий у гайдамаччину спільним рухом. Гайдамак мав справу тільки з поляком, тоді, як селянин — із поляком, і з поміщиком, і як поміщика він щадив поляка і при можливості рятував його, що, здавалося б, зовсім не гармоніювало з загальним народним настроєм того часу.

Ось чому для нас стає цілком зрозумілим, при такому пристрасному напруженні національного почуття, як в уманську різню, південно-російський селянин наслідують цілувати ноги у розлючених Гонти і Залізняка і просить пощади дітям Младановича і Рогашевського. Ось чому у Черкасах гайдамаки покарали смертю свого товариша за те, що він вбив черкаського губернатора, якого усі називали "добрим паном". Дітей Рогашевського врятував козак з села Градзієвого. Це село було дане Рогашевському в оренду, замість платні, і за доброту Рогашевського як поміщика козак з його маєтку врятував його дітей, ризикуючи сам бути заколотим гайдамацькими піками. Дітей Младановича врятував осадчий з села Оситни, яке також було дане Потоцьким Младановичу замість платні. Осадчим (засновником) називався звичайно той з селян, хто першим сів на вільні поміщицькі землі, а таким Осадчим і був той селянин, який вимолив у Залізняка і Гонти дітей свого "доброго пана", на знак вдячності за його добро.

Коли Залізник і Гонта стали вже повними і самовладними власниками Умані, а разом з нею і всієї польської України, вони почали здійснювати свої честолюбні плани і закінчувати ту справу, за яку було пролито стільки сліз і крові. У визволеній з-під польського панування Україні треба було призначити нових начальників, ввести нові порядки і встановити уряд, якщо не постійний, то тимчасовий на місці скинутого польського державного ладу. До цього начальники заколоту взялися негайно. Коли різня у місті закінчилася і вже не залишалось жодного з поляків чи з євреїв, крім неофітів — жінок і дітей, козаки і гайдамаки зібрали усе живе населення Умані, і в ратуші урочисто обрали новий уряд. Під грім гармат,

рушничну пальбу і вигуки юрби Залізняка був оголошений "гетьманом і князем Смілянським", а Гонти — уманським полковником і російським воєводою на місце Потоцького. Козак Уласенко, який був тарговицьким сотником, призначений губернатором Умані на місце вбитого Младановича. Інші козаки дістали призначення, відповідні їхнім заслугам у кривавій справі винищення поляків і євреїв, і, як висловлюються польські письменники, той з них дістав найвищу посаду, хто найбільше здійснив вбивств. Між наближеними до Залізняка і Гонти особами були: жаботинський сотник Мартин Білуга, який, як ми бачили вище, водив ринком у Жаботині губернатора Вичалковського і говорив, що "не одного тепер ляха голова поляже", уманський сотник Ярема Панко, якого Младанович перед смертю просив пощадити, балтенський сотник Попатенко, запорожець Шило, перед яким так принижувався черкаський губернатор запорожець Семен Неживий, колишній гончар, який дав собі слово хоч день, а побути паном, Швачка і врешті Журба і Мотилиця, яких п. Скальковський називає "бездомними розбійниками". Пісня, що прославляє "уманську різню" так зображує, крім Залізняка і Гонти, другорядних начальників заколоту:

Ой пішов Швачка голкою шити,

Ляхів, жидів по Умані лупити,

А наш Неживий цокоче,

Аж Умань зубами скрегоче.

А Журба, ходячи зажурився,

Що, головка бідна, Умань загорівся,

Та в бандуру міцно грає,

Себе, козака, піснею розважає.

Журба зображується, таким чином, чимось на зразок козака-бандуриста, тоді як за свідченням Шевченка — за гайдамаками усюди слідував сліпий кобзар, якого називали Волохом. Гонта зображується з наказом, "цариці". Між тим Мотилиця є досить загадковою особою. Хоч п. Скальковський називає його разом з Журбою "бездомним розбійником", однак у пісні про уманську різню перед ним стоїть епітет "сотника", в тій же пісні говориться, що Мотилиця чомусь зрадив козакам і був ними страчений.

У той час коли Вероніка Кребс з її братом ховалися від гайдамаків у селі Оситному, молодий Хмілевич, який приходив до них таємно у козацькому вбранні, знову повернувся в Умань, щоб розвідати про дальші події. Він справді встиг пробратися у підкорене місто, не будучи ніким впізнаним, і приніс досить важливі і, видимо, втішні звістки. Було видно, що гайдамаки вже втомилися від розбою чи тільки відпочивали, збираючись з силами для нових шаленств. Зграї їхні тільки грабували на околицях Умані або пиячили у своєму таборі. Хмілевич передавав, що в Умань невідомо звідки прибув невеликий російський загін, але гайдамаки, відчуваючи свою кількісну перевагу, прийняли його добре і залишалися спокійними. Російським загоном, як повідомляв Хмілевич, командував генерал Кречетников, який діяв у Польщі проти конфедератів, той самий Кречетников, який — зауважимо, до речі — згодом був астраханським губернатором і так дивно повів себе під час пугачівщини. Хмілевич зустрів в Умані також перевдягненого у козака молодого Рогашевського і вони разом проникли до гайдамацького табору. Та вони на власні очі побачили безліч трупів, яких ніхто не ховав, а тільки їх пожирали собаки, переважну частину вбитих було вкинуто у глибокий міський колодязь або вивезено в поле до села Карпівки. Хмілевич бачив цілі гори награбованого майна, скрині срібла і грошей, і все це добро ділили між собою гайдамаки, майже завжди п'яні. Там же юрмились купці з Києва і Балти і холоднокрівно закупали у грабіжників здобуті кров'ю багатства за найменші гроші.

Справді, після різни та обрання Залізняка гетьманом і князем Смілянським, а Гонти воєводою російським, гайдамаки вибрались із

своєю здобиччю за місто. "Жахливе видовище! (говорить Тучапський). Численні мертві тіла, які валялися скрізь, потоки крові, якою були просякнуті земля і навіть стіни будинків, очікування смороду від їх гниття, оскільки гайдамаки нікого не ховали, вважаючи вбитих негідними поховання, — все це не давало спокою душам вбивць і не дозволяло їм довго залишатись у місті". До того ж стояли спечні дні, і, якщо не від трупів, то вже тільки від людської крові могло заразитися повітря, бо цієї крові було пролито стільки, що вона довго не могла висохнути. Один гайдамак, який врятувався від страти і був слугою Залізняка у дні уманського погрому, пізніше розповідав своїм односельцям, що під час самої різни кров бігла із замку струмком глибиною до кісточок людської ноги, оскільки замок був на узвишші і кров звідти стікала у передмістя...

Через цю незручність гайдамаки вибралися у поле, на південь від Умані, до так званого містечка Карпівки. Там вони зупинилися табором, обвели його валом і укріпили гарматами, яких було в них п'ятнадцять. Прапорів у гайдамацькому війську нарахували тридцять. Тут же, у таборі, Залізняк і Гонта почали правильно формувати своє безладне військо, розділили його на сотні або "громади", призначили сотників і інших начальників загонів. Далі розпочався "дуван" награбованих багатств. З сукон, шовкових матерій, хутрів, парчі та різних інших речей та одягу склали кілька куп або "могил", як звать їх польські письменники. Крім значної кількості грошей і годинників, самого тільки срібла у брукті було шість скринь. Залізнятку, крім безлічі різних коштовних речей, дісталася три скрині срібла, яке він тут же й продав одному київському купцю за 10.000 злотих, хоч воно коштувало набагато більше. Решта срібла і коштовностей дісталася Гонті. Інше майно було поділене між гайдамаками, "відповідно заслугам кожного під час вбивств".

Ми бачимо тут рису, яка сильно відрізняє проводирів південно-російського народного руху Залізняка і Гонту від проводиря руху народних мас у Великій Росії Пугачова. Гетьман обох берегів Дніпра і князь смілянський, і воєвода російський, і князь уманський беруть участь у спільному розподілі награбованих багатств і не соромляться захопити собі половину всього добра. Між тим російський лжеімператор всі

захоплені ним при взятті міст багатства і царську казну віддавав "на громаду". Коли з'являвся серед народу, то сипав на нього жменями гроші, а коли вже Суворов віз його закутого і загородженого, як звіра, дерев'яною кліткою, то при ньому знайшли зашитими у хустці чотири червінця, як видно, залишені на чорний день з усього добра, яким він володів, пануючи над половиною Росії.

Коли здобич була поділена, у гайдамацькому таборі почалися бенкети. Давали їх новообрані начальники своїм повелителям і товаришам. Просте гайдамацтво вело свої дикі галасливі оргії. Припасів було вдосталь: уся околиця і нещасне місто годували славне воїнство. У польських та єврейських льохах були у великій кількості всілякі напої, меди, вина, горілки, і гайдамаки натаскали у свій табір до ста шістдесяти бочок. Бенкети йшли щодня протягом двох тижнів, кажуть поляки, пиячили і веселились гайдамаки серед вигуків, музики, танців і розбещеності. Тільки Гонти, кажуть, не брав участі у бенкетах, чи тому, що його гнітила власна паскудна зрада, чи він сумував за вбитими ним дітьми, чи був далекогляднішим за інших і передчував, що така страшна справа добром не закінчиться, — тільки його бачили у постійному неспокої, збентеженні і тривозі. Він весь час був сумний, і, куйовдячи чуб, неодноразово казав своїм товаришам: "Ой, братці-отамани! Не вип'ємо ми того пива, що тепер наварили!"

Бенкети тривали надто довго, щоб не зашкодити справі, яка нібито скінчилася так легко і швидко, а між тим для майбутнього жодних заходів не вживалося. Залізняка і Гонти належало зміцнити своє становище або продовжувати свою справу, не зупиняючись на півдорозі. Але як продовжувати цю справу? Куди її вести і де зупинитись? Тут вже, мабуть, у ватажків заколоту не вистачало більше політичних міркувань. Польську Україну завойовано, народ піднявся скрізь, і далеко від Умані поширилися народні заворушення, що йшли вже без розпоряджень Залізняка і Гонти. Справу звільнення країни від поляків народ прийняв до своїх рук, а керівника не було, хоч і був обраний гетьман обох берегів Дніпра, а поруч з ним сидів і російський воєвода. Йти на Варшаву, завоювати усю Польщу? Це можна було б зробити при тій внутрішній

слабкості Польщі, про яку ми говорили; уся Річ Посполита не мала у той час наготові і 20.000 регулярного війська; та й ці мізерні сили розбилися на конфедерації; а конфедератів ще недавно розбили російські війська під начальством генералів Кречетникова та графа Апраксіна, — однак ні Залізняка, ні Гонти не могли й думати про Варшаву, поки не дізнаються, як дивитимуться на їхні подвиги "москалі", які поки що не подавали свого голосу з-за Дніпра. Гайдамаки добре влаштувалися на польських землях, які вважали своїми; Залізняк чинив суд і розправу ім'ям "москалів" і свого коша: — але що скажуть ці "москалі", особливо київський генерал-губернатор Воєйков і суворий кошовий Калниш? Як подивиться на все це велик світ матінка государиня?

Ось що, без сумніву, западало у голову Залізняка і Гонти під час бенкетів, і ось чому сумував останній. До того ж купи мертвих польських та єврейських тіл, кинуті непохованими і тліючими під пекучим сонцем, наповнюючи моторошним сморідом повітря, заважали цим бенкетам, хоч трупи пожирали собаки, хижі звірі і птахи, але вони не взмозі були з'їсти усі мертві тіла; і залишені живими мешканці міста просили дозволу в Залізняка і Гонти прибрати мертвяків. Але викопати кілька тисяч могил також не було можливості, так само й одну величезну яму, яка б вмістила кілька тисяч загиблих, викопати було нелегко, тому й вирішили усі тіла, що валялись по місту "купою на купі" кинути у той колодязь біля ратуші, де вже була похована живцем значна кількість студентів базиліянської школи. Про число жертв уманської різні приблизно можна судити і з того, що, за свідченням Тучапського, заснованим на актах уманського монастиря, колодязь той був по вінця наповнений мертвими тілами, хоча частина трупів і була з'їдена собаками. Відомо, що колодязь рили у замку для того, щоб під час облоги ворогами або на випадок такого нещастя, як описувана нами "уманська біда", місто могло не потерпати без води, маючи свою криницю. Та оскільки замок стоїть на узвишші, скільки не рили землю, а вода не з'являлась і на глибині двохсот сажень. Отже, цей глибокий колодязь був весь забитий трупами. Припускаючи, що в одній кубічній сажени може поміститися до

п'ятидесяти людських тіл, ми введемо страшну пропорцію на 200 кубічних сажень.

Що б там не було, важко вирішити, не маючи жодних даних, що думали зробити Залізняк і Гонта, залишаючись у бездіяльності біля Умані цілих два тижні. Не могли ж вони думати, що справа їхня благополучно завершена, і хоч вони вважали, що з боку поляків їм нічого не загрожує, не могли ж вони постійно залишатися біля Умані. Найшвидше, що знаючи слабкість Польщі і вважаючи свою справу справедливою, а свої вбивства — славними діяннями, що ніби воскресили геройські подвиги Остряниці, Наливайка і Хмельницького, вони не поспішали кудись йти, очікуючи, що Росія і Запорозька січ похвалять їх за звільнення половини України від поляків і євреїв. Якби політична недалекоглядність не дозволяла їм сподіватися навіть на нагороди від Росії за те, що вони "лядську землю до ґрунту зруйнували", вони б не гаяли часу у бездіяльності, а пішли б із своєю багатою здобиччю світ за очі.

Без сумніву, Залізняк говорив щиро, коли на прохання уманських мешканців поставити на місце вбитих нових начальників міста і губернатора відповідав, що вже "послав у Київ листа до головнокомандуючого там генералітету з проханням прислати звідти погребних начальників". Немає сумніву також, що за знищенням губернаторів і всієї польської влади у тому краї, він по праву вважав себе розпорядником і організатором завойованої країни, і тому поводив себе як глава тимчасової влади у державі, де чи зброя, чи внутрішній політичний переворот скинули існуючий порядок і скасували колишню владу. Всі, хто приїздив туди, мав з'являтися до нього з пошаною, як до глави нового уряду, а той, хто від'їжджав в інші країни, він видавав від свого імені відкриті аркуші і паспорти, під якими втім підписувався не як гетьман обох берегів Дніпра і світлійший князь смілянський, а скромно, відповідно тому чину, якого він вважав себе гідним у своїй країні, і саме у Росії або у запорозькому війську: під паспортами він підписувався як "полковник Максим Залізняк". Приміром, у паспорті, виданому обивателям (Остапу Поламаному і Остапу Бочці), які торгували у Польщі, значилося, що "подателі сього" такі-то з товаришами, що "слідують вони

з горілкою, возів дев'ятнадцять, у Січ", тобто в іншу державу, в Росію з Польщі, що "сіє свідоцтво" дане їм, які "явилися у табір війська запорозького, з канцелярії". Ватагу свою, що розташувалася табором під Уманню, він, значить, вважав "табором війська запорозького", який при своєму штабі мав канцелярію. Отже, Залізняк не відділяв себе і свого війська ні від Росії, ні від Запорожжя, а в усьому відчував з ними повну солідарність, і тому у командуючих російськими військами у Польщі, відправленими проти конфедератів, — у генералі Кречетникові і графі Апраксіні бачив товаришів по службі і по зброї, хоч і ставив себе нижче від них чином, і тільки вище звання своїм — як князя смілянського. У паспорті рекомендується всілякій належній владі пред'явникам того паспорта "вільний пропуск скрізь, як від проїжджаючих війська запорозького козаків, так і на кордоні, до зазначеного місця, туди й назад надавати, згідно височайших указів". До того, як годиться у всіх міжнародних відносинах, Залізняк додає у паспорті фразу: "не чинити й найменшої образи просимо". Врешті, вірячи у законність своїх розпоряджень, Залізняк додає: "а для потрібної вірогідності і підтвердження, власною своєю рукою підписуюсь". Ще найбільш цікаво, що у законність розпоряджень Залізняка повірив навіть суворий охоронець закону російський німець, а саме — майор Володимир Вульф, начальник прикордонного форпосту Орловського, якому був пред'явлений виданий Залізняком паспорт і який на цьому паспорті зробив позначку: "по сему білету, позначені в ньому польські мешканці, які слідують до січі запорозької через форпост Орловський з Польщі, з вказаним оглядом пропущені, у 1768 році червня 19".

Що Залізняк вважав себе представником Росії і товаришем по зброї генерала Кречетникова, видно з того, що він постійно показував усім дане йому російським урядом "дозволеніє" воювати польську землю, і дозвіл цей він не вважав вигаданим. Як полковник запорозького війська, він дивився на себе як на проводиря частини цього війська, посланого за велінням імператриці виключно для знищення у польській Україні ляхів і жидів, і хоча особисто від коша і від кошового він такого наказу не отримував, але у нього було дещо сильніше за нього, а саме — золота грамота "велик світ матінки государині". Це ще більш підтверджується

тим, що запорожець Лаврин Кантаржій, який повернувся 4 липня з Польщі у Січ, доповів у військовій канцелярії, що коли він "у купецьких справах був у різних далеких польських містах і повертався вже назад у Січ запорозьку з різними товарами через польське місто Умань, 9 числа, то застав під Уманню військо у дві тисячі чоловік, що називають себе запорожцями, при 30 прапорах і 15 гарматах, під командою полковника Максима Залізняка, до якого він з'явився і просив його, щоб дав команду, як там, у простої, так і в дорозі йому не чинили ніякого лиха, і на товар його, що стояв під селом Березною, нападу не було, — то цей Залізняк скликав своїх сотників, двох чоловік, і дав йому, Кантаржію, від себе свідоцтво, щоб скрізь від його команди був вільний прохід, навіть до російського кордону". При цьому Залізняк "хвалився" Кантаржію, "що, мовляв, розташований з дивізією у Польщі російський генерал Кречетников дякував йому у листі та те, що він Умань остаточно зруйнував і усіх в тій Умані ляхів і жидів вирізав". З свого боку Кантаржій додавав, що бачив там, як багато "з польських підданих, людей католицького закону, приїздить до Залізняка з різних місць, де ляхи і жиди вже вкрай розорені, прохаючи у нього, Залізняка, начальства, і він, кожного жалуючи по заслугі, дає всім людям від себе письмовий наказ, щоб у точному його дотриманні усі були, і усі, встановлені ним порядки, залишалися б у його владі, а ослушникові жорстоким штрафом загрожуючи".

Хоч за звісткою, принесеною у запорозьку Січ Кантаржієм, ватага Залізняка, яка стояла табором під Уманню, складалася з двох тисяч озброєних людей, однак, за свідченням польських письменників, ця юрба гайдамаків постійно зростала від прибулого з усіх країв хлопства. З свого боку Тучапський каже, що гайдамаки, "оговтавшись після пияцтва, як від омертвіння", замість, щоб "вгамуватися і припинити вбивства, склали раду, на якій вирішили розсилати у найближчі містечки і села свої загони для розбою і грабежів та для набору нових ватаг, які і без того збільшувалися впливом селян. Тим з них, хто більше вбивав поляків і жидів, обіцяємо найвище звання". Так гайдамацькі загони розсіялися по містечках і селах у районі заколоту. Уманські жорстокості повторювались у Теплику, Дашові, Тульчині, Монастириці, Гайсині, Копелах, Босівці,

Жибицині, Ладижині і у Гранові, хоча у цьому останньому, як свідчать інші письменники, городові козаки залишились вірними своєму поміщику, князю Чарторійському, можливо, тому, що князь вважався прибічником короля Понятовського, а значить і Росії, і ворогом польської патріотичної партії або конфедератів, і не допустили розорення волостей свого поміщика, інші містечки були пограбовані, польське та єврейське населення знищене і награбоване майно стікалося у головний штаб гайдамацького війська, під Умань.

Сотник Шило, який і раніше діяв незалежно від головних гайдамацьких сил і з власними зграями робив набіги на Черкаси та інші міста, після взяття Умані пішов шукати собі нових місць для кривавих подвигів. Взявши із собою п'ятдесят добре озброєних кінних козаків і дві гармати, він кинувся до турецького кордону, на містечко Балту. Його вабила туди звістка, що багато поляків і євреїв, тікаючи від гайдамацького погрому, забрали своє майно і пішли за ріку Кодиму, у турецькі області, як подніпровські і потясмінські обивателі польської України уходили або за Тясмін, або за Дніпро у російські володіння. Шило, прибувши у Балту з наміром вирізати поляків і євреїв, як це він робив у польських містечках, вимагав у турецького каймакана, щоб він їх виказав. А Балта якраз однією частиною належала Польщі, другою ж — Турції, подібно до того, як місто Крилов однією половиною стояло на польській землі, а другою — на російській. Зрозуміло, що поляки і євреї, які тікали від гайдамаків, перебралися у турецьку половину Балти. Паша, незважаючи на вимоги Шила, не віддавав гайдамакам польських підданих, які просили заступництва турецької влади, і гайдамаки хотіли вже було повернутися у свій табір, та невідомо чому — як говорить Тучапський — один турок вбив грека з гайдамацького загону. Грек цей, вірогідно, належав до гайдамаків, оскільки в їх зграях і раніше був якийсь набрид — волохи, молдавани, греки, турки, татари. Сотник, розгнівавшись вбивством одного з своїх підлеглих, зібрав удвоє більшу юрбу, і так сильно вдарив по турках, що ті, незважаючи на хоробрих захисників, не витримали натиску і побігли з міста, захопивши з свого майна все, що було цінного. Шило втратив у цій битві одного з своїх отаманів і кілька гайдамаків, вбитих у сутичці, однак не припиняв атаки

доти, поки не заволодів усією турецькою частиною Балти і не умертвив усіх, хто був у місті. Хоч на допомогу місту і з'явилися потім буджакські ногайці, однак вже було запізно, тому що гайдамаки, розоривши містечко і захопивши із собою усе, що могли знайти там кращого, повернулися у свій головний табір під Умань.

Взагалі сотники, отамани і начальники окремих гайдамацьких зграй, щоб відзначитися і заслужити більше повагу своїх начальників Залізняка і Гонти, усіх поляків і євреїв, які потрапляли їм до рук і яких вони не хотіли вбивати своєю владою, приводили з собою в Умань і там на виду своїх товаришів і начальства або заколювали нещасних піками, або стріляли в них з рушниць, як по мішенях. При поверненні цих сотників і начальників загонів з окремих експедицій із здобиччю, новобранцями і полоненими, у головному таборі їх зустрічали гарматною і рушничною пальбою, вигукувами і похвалами за відвагу, а потім влаштовували бенкети на гайдамацький і козацький смак — з пиятикою, танцями, піснями і усим диким розгулом.

Розділ XIX

У той час, коли після взяття гайдамаками Умані, вся польська Україна знаходилась в їхніх руках, Польща була до того безсила, що була не в змозі навіть всіма силами своєї держави справитися з юрбою гультяїв, які необмежено володіли найбагатшими її провінціями, і вирвати диктатуру з рук Залізняка. Самі поляки не приховують свого безсилля і того безладу, в якому знемагала Річ Посполита у той нещасний час, і тому ми аніскільки не перебільшимо, якщо скажемо, що гайдамаки могли безперешкодно дійти до Варшави і завоювати всю Польщу, якби не захистили її російські війська. Власне, польського урядового війська на той час майже не існувало. Частина його з'єдналася з конфедератами і мала ділити з ними спільну долю. А конфедератам було не до порятунку України, коли вони самі повинні були відбивати із зброєю в руках і свою свободу, і свої землі, тоді як російські війська тіснили їх на кожному кроці і відтіснили далеко від України, де розпоряджався Залізник, і де у полум'ї та під гайдамацькими ножами гинуло усе польське. Фелікс Потоцький,

неосяжні маєтки і багатства якого гинули тепер на Україні разом з маєтками інших Потоцьких, його родичів, змушений був принижуватись перед турецькими візирями, як жебрак вимолюючи у них захисту проти Росії. Знаменитий і гордовитий "Щенський" Потоцький, у почту якого було 150 кінних жолнерів і улан і 12 колясок, незважаючи на такі царські обставини, повзав у ногах великого візиря, і простягався перед ним на землі, як раб перед паном, "цілував полу його одягу і у дуже приниженій формі пояснював потреби співбратів своїх (конфедератів), що хоч гордині і величавості їхній зовсім не личить, але невимовна їхня проти Росії злість, незадоволена ніякою помстою, схиляла їхнє чоло до самого праху, сущого під ногами турків: "Коли ж Потоцьким було думати про польську Україну і свої маєтки, якими розпоряджалися гайдамаки? Потоцькі у той час рабськи доповідали великому візирю, що конфедерати "кидають себе під захист осяйного, непереможного і святішого магометанства прапора, якому хай пошле Бог цілковиту перемогу над росіянами". Потоцькі чекали, що візир "зволить" дати їм війська, і тому мали вислуховувати "гнівні" вислови гордого турка, який, не соромлячись, кидав в обличчя Щенському таку зневагу всій польській нації, що "він, візир, ніколи не зможе і не повинен довіряти мусульманське військо таким невірним, якими є поляки, а якщо султану захочеться послати їм допомогу, то він доручить начальство над військом своїм гідним пашам". Потоцький мав все це вислуховувати і не образитися і "безмірно несміливо впавши візирю в ноги, рабськи просити в нього пробачення у зухвалості своїй", віддаватись у всьому його волі і "тільки молити про допомогу, сподіваючись на великодушність його султанської величності і його світлішої особи".

У такому ось жалюгідному і принизливому стані були володарі польської України, а їхнє військо розганяли російські загони і витіснили з одного місця на інше, коли Залізняк побачив себе главою південних польських провінцій. Друга частина польського війська залишалася при уряді і королі, однак розкидана була по різних місцях чи "оберігала Варшаву від поляків" же, чи у Варшаві утримувала караули. Отже, ця частина також не могла покинути Варшаву, віддавши на волю поляків (дивний і образливий стан країни) і йти рятувати польську Україну від

Залізняка, Гонти, Шила, Швачки та ін. Хоч потім третя, мізерна частина польського війська і знаходилась поблизу гайдамацького заколоту, на Поділлі, однак вона була надто безсилою для того, щоб подолати гайдамаччину і упокорити селянські заворушення.

Отже, не було надії ні на свої війська, ні на допомогу Турції: залишалася одна надія — на росіян, які й повинні були втихомирити російський же заколот на польській землі.

Яким чином поляки виклопотали собі допомогу російських військ — звертались прямо до петербурзького кабінету чи до когось з представників російського уряду у Польщі, про це польські письменники говорять невизначено і у загальних рисах, а саме — що польський уряд звернувся по допомогу до російського двору і отримав її. Без сумніву, обійти імператрицю було у клопотаннях про допомогу, це було б всупереч принципам міжнародних відносин якому б не було війську втрутитися без дозволу вищого уряду у внутрішні справи іншої держави, і особливо дивно було російським військам, які воювали проти конфедератів, без дозволу імператриці раптом повернути свою зброю на захист тих самих конфедератів, маєтки і піддані яких жорстоко переслідувались з боку не тільки російських гайдамаків, а й таких людей, як Залізняк, котрі заявляли, що діють від імені імператриці, так само, як діяли зі своїми військами граф Рум'янцев, Кречетников і граф Апраксієв. У п. Скальковського ми знаходимо тільки, що цю допомогу випросив у Кречетникова граф Ксаверій Браницький. П. Скальковський говорить, що в епоху цих жахливих подій граф Браницький, головний ворог короля, за звичаєм польських вельмож, які займалися або бенкетами, або політичними інтригами, пригостив у своєму маєтку у Шаргороді (в Галиції) російських генералів — Кречетникова та графа Апраксієва, переможців барських конфедератів (яких Браницький на той час вже покинув), — коли до нього дійшла звістка про те, що гайдамаки заволоділи усією польською Україною і лютують в Умані. Не сміючи послати проти гайдамаків свою дивізію польської народної кавалерії, тому що гайдамаки через слуг і "цюрів" (фурлейтів) відразу дізналися б про наближення польського війська і легко могли б сховатися в Турції і на

Запорожжі, Браницький просив російських генералів взяти на себе цю делікатну справу. Ми думаємо, що Браницький не міг послати свою кавалерію тому, що сили гайдамаків були неабиякі і військо Браницького було надто малим, аби зуміти придушити бунт у всій Україні, для чого, видимо, навряд чи вистачило б і усіх воєнних сил Польщі.

Коли Кречетников дізнався, якими мотивами керувався народний рух у польській Україні і які поширювалися чутки про участь російського уряду у піднятті польських селян, він зважився діяти і без прямого дозволу вищої влади, оскільки обставини були такого характеру, що зволікати було неможливо, і тільки поспішив донести про все як у Петербург, так і в Київ тамтешньому генерал-губернаторові. Він узяв з собою один полк донських козаків і загін гусарів і поскакав до Умані. Разом з тим, як запевняють поляки, він наказав везти разом із своїм загоном кілька візків кайданів і вірьовок, якими можна було б перев'язати усіх полонених гайдамаків.

Загони, які слідували з Кречетниковим, по всьому шляху бачили ознаки незвичайної тривоги населення, яке, мабуть, не знало вже, кого вважати ворогом, а кого рятівником. Вони постійно зустрічали обози, навантажені різним майном, як польським, так і єврейським, і всі ці обози посувалися у найближчі, а іноді і віддалені польські фортеці, не знаючи, де шукати порятунку. Коли донці питали євреїв, куди вони мають намір йти із своїм майном, ті відповідали, що через велике "гоніння, що наступило на них", вони дійшли до "крайнього відчаю", і якщо їх не приймуть у "німецьких країнах", то вони будуть шукати засобу, як би їм, "усім єврейським народом, у Єрусалим переселитися і, діставши від кого слід дозвіл, там навічно залишитися". Чутки ходили і серед євреїв, що гайдамаки вислані у Польщу "за указом", і що мета Росії у такому разі полягала в тому, щоб, очистивши Польщу від Євреїв, заселити її "великоросійськими людьми".

Само собою зрозуміло, що такі дивні чутки могли народитися у Польщі, особливо серед єврейського населення, коли гайдамаки скрізь оповіщали про свою солідарність з російським урядом, який вирішив

нібито остаточно знищити Польщу, особливо ту частину, де переважає український елемент, а разом з тим, знищити усі сліди і єврейського елемента, що сильно там переважав. Ось ці чутки, підтверджені знищенням польського та єврейського елемента у Черкасах, Смілій, Лисянці, Умані та в усіх тих областях, змусили євреїв подумати про переселення до Єрусалиму, щоб хоч там прихилити свою голову. Чутки ці підтверджувались і появою донських козаків, хоч ці останні досить мирно ставилися до євреїв, яких вони зустрічали у дорозі, і навіть радили їм не робити "даремної порухи (тривоги)", а залишатися на місцях, оскільки — додавали донські козаки — "від великоросійських людей, а також і від донських козаків їм ніякого катування і розорення не буде". В одному містечку, до якого, як видно, ще не встигла докотитися українська пожежа, а між тим найстрашніші чутки тримали населення у постійній тривозі, донський полк зустрічали з усіма ознаками надзвичайного збентеження, але коли місцеві мешканці дізналися, що донці поводяться з ними, як з людьми "однакового закону", то полк, який планував у цьому місці зробити короточасний "маршовий перепочинок", був буквально завалений харчами, які притаскала звідусюди "зраділа від свого спасіння жидова", як висловлюється у своєму щоденнику Калмиков. "Нанесла нам ця жидова, — говорить Калмиков, — вин угорських і сантуринських, усім козакам нав'язали у торока (ремінці) курятини і гусятини, і коней наших вони з своїх рук напували, ніби ми до рідної матері на постій прибули". Коли Кречетников після перепочинку звелів знятися загону і йти далі, єврейки, боючись, що після їхнього відбуття на них зваляться "хохли", з воланнями бігли за генералом, благаючи його залишитися, і кидалися цілувати його ноги, хватали за стремена і за "чумбур (черезсідельник)" утримували його коня.

Чим далі посувалися загони Кречетникова, тим більш вражало їх запустіння деяких сіл, або незвичайний рух, який віщував і там близький спалах заколоту. "В одному місці вони зустріли величезний чумацький обоз, а при наближенні до нього побачили, що усі чумаки скупчилися біля самої дороги, стали на коліна і земно кланялися". Виявилося, що обоз прийняв козаків за гайдамацький загін, і, побоюючись, щоб гайдамаки не пограбували чумацького добра, не відняли волів і грошей, чумаки

наперед повалились на землю, благаючи пощади. Другого дня козаки зустріли в степу, на перехресті двох доріг "латинський голубець" (вірогідно, каплиця), на хресті якого був повішений єврей, "чиє обличчя вже добряче подзьобали птахи". Це була вірна ознака того, що на околицях або вже розігрується гайдамаччина, або тільки готується. Козаки, знявши труп єврея з хреста, "по-людськи його поховали", викопавши неглибоку могилу взятими в обозі лопатами та козацькими шаблями.

Та далі трупи вбитих траплялися вже частіше, тому загони Кречетникова, які поспішали до Умані, вже не мали часу прибирати ці тіла і ховати їх. На якомусь самотньому хуторі, що трапився їм на дорозі, вони не знайшли жодної живої душі, тільки біля криниці під хутором, побачили кілька трупів, які пожирали собаки і хижі птахи. "Побачивши нас, — говорить Калмиков, — вороння розлетілося, а собаки, відбігши від криниці, жалібно скиглили, мабуть годувалися вони тілами своїх господарів, які при житті їх любили і годували". В одній хатці (у куріні), до якої зайшли козаки на цьому хуторі, вони нічого не знайшли крім мертвої дитини у люльці, а підлога була уся поламана і підвал поритий.

За кілька переїздів до Умані, козаки проїжджали через одне поселення, селяни якого усі були озброєні чим попало. На питання козаків куди вони збираються і чому, озброєні селяни відповіли:

— Посилає до нас государиня ваша грамоти і дарує усім нам вільність, щоб далі козаками називались.

— Грамоти ті ви справді бачили? — питав їх Калмиков.

— Справді бачили, і на грамоті печатку царську.

При тому селяни говорили, що грамоту привозили до них запорозькі козаки і наказали негайно озброїтись і йти під Умань, щоб "царським послам присягу дати на вірність російському престолу".

Загони Кречетникова врешті прибули до самої Умані, але з перестороги не під'їхали до міста, а зупинилися на невеликій відстані від нього, у сільці Соколівочці. Щоб судити про силу гайдамаків і розташування їхнього табору, Кречетников залишив весь полк у сільці і з кількома донцями відправився до гайдамаків. Під'їжджаючи до їхнього табору, він спочатку був зупинений передовими караулами, але коли начальники дізналися, хто прибув, його відразу пропустили у самий стан. Липоман говорить, що Кречетников, прибувши під Умань, не відразу поїхав у гайдамацький табір, а послав запросити до себе Залізняка і Гонту, звелів сказати, що йому треба порадитись з ними про одну дуже важливу і вигідну для них справу. Та обережні ватажки не відразу піддалися на хитрощі москаля. Вони звеліли відповісти Кречетнику, що їх немає у таборі.

Кречетникову доводилося хитрувати, тим більш, що сили гайдамаків були зовсім не малі. Двотисячна їхня ватага була добре озброєна, гайдамацька кавалерія мала добрих коней, тому що було з чого вибирати. Артилерія нараховувала п'ятнадцять гармат. Крім того, значні зграї гайдамаків никали по всій країні, і могли з'явитися для допомоги своїй головній армії. Врешті, селяни теж були на боці гайдамаків, і легко могли поголовно піти на російські загони, якби дізналися, що Кречетников на боці поляків.

Кречетников, взявши з собою кілька офіцерів, сам поїхав у гайдамацький стан. Він побачив його досить укріпленим, з розставленими повсюди караулами, як у місті, так і за містом. Навколо табору, на великій відстані, паслися табуни коней, стада овець, рогатої худоби також під вартою. У стані валялося купами награбоване польське та єврейське майно, мідні гроші були насипані у купи, а срібло — у діжечки. Залізняк і Гонта прийняли Кречетникова справді по-князівськи. І той, і другий були у багатому одязі, у шовкових кольорових "чекменях" із золотими прикрасами. Біля них стояли есаули з булавами. У таборі роздавався гамір. У деяких місцях гайдамаки грали у карти і шашки. Кречетникова прийняли, як гостя, і він намагався поводитися з

ватажками гайдамаків дуже чемно, вдаючи, що потребує їхньої допомоги.

— Чули ми, — сказав Залізняк, звертаючись до Кречетникова, — що російська армія над проклятими поляками не без перемоги.

Кречетников відповів, що вони справді "над бунтівниками і ослушниками указів її імператорської величності знатні баталії витримували й насамперед такі витримували не безнадійні".

— Великій государині і ми служити охочі, — сказав Гонта, — і за її інтереси до пролиття усієї своєї крові стояти будемо.

Тоді Залізняк, підходячи до дверей свого намету і вказуючи рукою у напрямі Умані, спитав Кречетникова:

— А ви бачили, пане-генерале, що ми в Умані нарobili?

— Бачив, — відповідає Кречетников.

— І те ми нарobili за указом і за благословінням владики, — зауважив Гонта.

А Залізняк, вказуючи на свої ноги, взуті у жовті із срібними підковками чоботи, сказав:

— Оцими підковками я буду і у Варшаві бряжчати, ляхам жалю завдавати.

Кречетников став пояснювати їм свої наміри, які, власне, і привели його до гайдамаків. Кречетников передав Залізняку і Гонті, що хоч війська конфедератів і розбиті російською армією, однак частина конфедератів закрилася у Бердичеві, в кармелітському монастирі,

досить укріпленому. Російське військо тримало Бердичів у облозі, але фортеці взяти не могло, і тому Кречетников просив Залізняка і Гонту діяти заодно з російськими військами і допомогти йому здобути Бердичів. Залізняк і Гонта охоче згодилися на цю пропозицію.

Тучапський же говорить, що в Умань раніше за Кречетникова прибув поручик Кривий тільки з шістдесятьма козаками, а вже після підоспів цілий полк карабінерів під командою полковника Нолкіна. Втім, це свідчення не суперечить й іншим свідченням істориків і хроників про ту епоху, бо і поручик Кривий, і полковник Нолкін могли бути під командою генерала Кречетникова. За словами Тучапського, гайдамаки сильно злякалися, дізнавшись про прибуття росіян, і вирішили поводити себе обережно і уникати стосунків з російськими солдатами, та розумний поручик (Кривий) так вправно зміг завітрити гайдамаків у своїй щирій дружбі, що переконані Залізняк і Гонта не тільки його до себе на банкети запрошували і подарунки йому робили, але й навіть погодилися, щоб він разом з розбійницькими поставив свої караули. Щоб все ж таки виправдати свої шаленства в Умані перед російським офіцером і тим більше зблизитися з ним, вони показали йому згадуваний указ імператриці, Мельхіседеком винайдений, виявляючи готовність виконати усі повеління її імператорської величності і в службі їй і останню краплю крові пролити. Для того вони пропонували разом з козаками (донськими) йти у Бердичів для знищення конфедератів. Все це поручик схвалив, обіцяючи, що їм буде супутником цілий полк карабінерів, що вже наближався до Умані. Та зажадав, щоб ті з поселян (озброєних), хто має свої господарства і сім'ї, залишалися вдома, бо вони не витримують воєнних турбот і знегод, а їхня прив'язаність до свого набутку і сімейств, крім плутанини і безладу, нічого іншого принести не може. До того ж край запустіє, не маючи рук для заняття землеробством. Ця думка була схвалена і до того ж було обіцяно, що всі вищезгадані люди так само, як і ті, хто не відчуває в собі достатньо мужності для перенесення турбот і пригод, властивих воєнному побуту, особливо під час походу, можуть залишити військо (гайдамацьке ополчення) і повернутися додому. І справді, багато селян цього наказу послухалися, але набагато більша кількість залишилась на місці".

Дійсно, і за свідченнями інших письменників, відносини Кречетникова з гайдамаками відбувались майже так, як описано вище. Коли Залізняк дав російському генералові згоду йти не тільки під Бердичів, а й обіцяв потоптати своїми срібними підковками навіть Варшаву, Кречетников, аби остаточно завоювати прихильність гайдамаків, став частіше навідуватись до них. Приїжджаючи до них, він спілкувався з Залізняком і Гонтою з удаваною гречністю і врешті досяг такої їхньої довіри, що вони насмілилися нанести Кречетникову візит у його ставці.

Калмиков у своєму щоденнику розповідає про одну випадковість, дуже характерну для честолюбної натури Залізняка. Кречетников ласкаво прийняв Залізняка і Гонту, які приїхали у супроводі есаулів з булавами, став гостинно пригощати їх. У цей час донські козаки, зібравшись у коло, за наказом Кречетникова заспівали воєнних пісень, щоб звеселити гостей. Залізняк довго слухав і потім, трохи напідпитку, звернувся до Гонти з такими словами:

— І про нас, пане Гонто, співатимуть такі пісні, бо ми, наслідуючи Хмельницького, землю російську від ляхів і жидів чистою зробили.

Взагалі Кречетников поведився з начальниками заколоту дуже люб'язно, тішив їх самолюбство, аби приспати їхню пильність. Він влаштував їм пиятику, під час якої однак гайдамаки поводили себе стримано. Кречетников лестив їм, скільки міг, і навіть проводжав додому, ніби між ними і справді була найщиріша приязнь. Гайдамаки все більш піддавалися на ласки і люб'язності, і Кречетников все більш завойовував їхню довіру. Особливо ж, за свідченням Калмикова, гайдамакам подобалися донські козаки, які хвалились перед українськими козаками своєю вправною їздою на конях, стрільбою у ціль і різними воїнськими артикулами, так що Залізняк неодноразово схвально говорив:

— У нашої матінки государині добрих воїнських людей не без достатку.

З свого боку Гонта нахвалявся "міськими козаками", а Залізняк на це зауважив:

— З донськими, а також із запорозькими козаками ми своїй матінці під її царську руку не тільки Польщу, а й весь світ підкорити не вагаємося.

Коли встановилася видима довіра з обох боків, Кречетников наказав Залізняку і Гонті, що вже настав час готуватися до початку з'єднаних військових дій. При цьому він вказав їм на відсутність військового порядку в їх таборі, на неправильність у розподілі загонів і незручності у пересуванні обозу. Він радив їм привести обоз у можливий порядок і такий самий порядок встановити і у гайдамацькому війську. Він просив дозволити йому разом з начальниками гайдамаків оглянути їх війська, озброєння, якщо можна, розбити гайдамаків на сотні, і, виправивши усі військові потреби, призначити похід на Бердичів.

Яким не був обережним і догадливим Залізняк, дитинство й молодість якого недаремно пройшли у Запорозжжі, де він бачив всілякі воїнські порядки, був навчений вічно бути на сторожі, особливо з москалями, які між українцями завжди мали репутацію хитрих і віроломних, однак московське лукавство перемогло і його запорозьку обережність. Гонта, видимо, був довірливішим за свого товариша і тому у всьому наслідував Залізняка. Притому і той, і другий все ще трохи сумнівалися у справедливості своєї справи, і, знаючи московську суворість, боялися відповідальності, неясно усвідомлюючи, що в їхніх козацьких подвигах не все може бути схвалене російським урядом, а тому хотіли заручитися таким товаришем, як генерал Кречетников, який на випадок знегоди міг би стати для них захисником. Міркуючи так, Залізняк і Гонта звеліли зібратися своєму військові для огляду, привели у порядок обоз, коней, зброю, і коли усе було готове і люди зайняли свої місця, — запросили Кречетникова.

Кречетников приїхав у гайдамацький табір із своїми офіцерами. Колмиков говорить, що коли вони минали один яр біля самого міста, то

на дні його бачили безліч кісток, обгризаних собаками і відділених від тіла хижими птахами, та на деяких ще залишалося "чорне м'ясо", однак, додає очевидець, неможливо було розрізнити, "чи всі у тому байраці кістки були забитих під час різні людей, чи частина їх були кінськими". У гайдамацькому таборі Кречетников відразу зайнявся разом з гайдамацьким начальством оглядом їхнього обозу, оглядав людей, їх зброю, коней, сідла і т. і. Гайдамаки були поділені на сотні за вказівкою Кречетникова. Врешті він порадив їм ввести у гайдамацькому війську такі самі порядки, як і в його загонах, а головне рекомендував їм влаштувати особливу гауптвахту (odwash), де під наглядом вартових була б складена зброя. Потім він радив, щоб кожна гайдамацька сотня мала особливий стан (stanowisko). Гайдамаки все так і зробили. Кречетникову залишалося тільки виконати свій згубний для гайдамаків план.

Донські козаки і російські солдати, які прибули з Кречетниковим, також наблизились до табору гайдамаків і стали окремим обозом.

Однак, коли Кречетников підготував усе, щоб гайдамацьких начальників і усю їхню ватагу забрати живцем, Залізняк несподівано зник... Цей ватажок гайдамаччини, додає Липоман, — виявився далекогляднішим за всіх свої товаришів, і треба думати, давно підозрював, що Кречетников замислив щось недобре, хоч сумнівів своїх не довірив навіть Гонті, мабуть, знаючи, що й допомога Гонти не врятує його від російської сили. Коли інші гайдамаки пиячили, тільки він залишався тверезим, і, бачучи, що російські загони вже стали пліч-о-пліч з його загонами, сказав своїм товаришам, з якими починав гайдамацьку справу ще у либединському монастирському лісі:

— Не прибере мене, запорожця, москаль у свої шори.

Це було в ніч з 16 на 17 червня: Залізняк вислизнув з рук Кречетникова у той самий час, коли його залишалося зв'язати вірьовками та залізними путами, як потім донці і карабінери перев'язали решту гайдамаків.

Залізник втік з гайдамацького стану з кількома прибічниками своїми, не попередивши навіть Гонту. Кречетников, дізнавшись про це раніше від Гонти і бачучи, що зникнення Залізника збентежило Гонту, поспішив із закінченням свого плану, боючись, щоб і Гонта не вислизнув з рук. Жартома він сказав Гонті:

— Поквапимось, пане Гонта, до Бердичева, а то пан Залізник сам його здобуде і буде нам соромно перед людьми.

— Залізник не піде без мене на Бердичів, — відповів Гонта.

Та коли Кречетников сказав йому, що Залізник зник, роздосадуваний Гонта зауважив:

— Запорожцю, яко суццюму злодію, вірити не слід — або обдурить, або вкраде.

— А пан Гонта не запорожець? — спитав Кречетников.

— Я обиватель і дворянин, — відповів Гонта, — у мене дружина і господарство в достатку.

Скориставшись невдоволенням Гонти через зниклого Залізника, Кречетников повівся з ним ще ласкавіше і дружніше, і, збираючись призначити похід наступного дня, просив Гонту показати йому свій маєток у селі Росушках. Приводом для такого візиту послужило почасти те, що Гонта перед походом повинен був попрощатися із своїм сімейством, а головне — що Кречетников улесливо висловив бажання особисто познайомитись із сімейством нового російського воєводи і князя уманського. Кажуть, Гонта охоче згодився пригостити у себе генерала з його штабом, і тому усі відразу зібралися у путь. Гонта їхав на білому "знатної крові" турецькому коні, оточений своїми отаманами і сотниками у багатих нарядах. Попереду і позаду скакали гайдамаки. У Росушках під час бенкету російські офіцери доклали чимало зусиль, щоб

гайдамацькі отамани і сам Гонта перепилися остаточно, а самі утримувались від пиття. "Російські офіцери і донці, — говорить п. Скальковський, — виконали свою справу вельми вдало, навіть гусари горілки не пили". Під вечір уся компанія повернулась у табір під Умань.

Між тим Кречетников розпорядився, щоб у той час, поки вони із старшиною бенкетуватимуть у Росушках, у таборі також мала відбутися пиятика в обох військах — гайдамацькому і російському. Тільки гайдамакам викотили кілька бочок горілки. А своїм солдатам Кречетников суворо заборонив напиватися, та щоб легше приспати гайдамацьку недовірливість, він звелів своїм солдатам робити вигляд, що вони випивають у своєму таборі, але замість горілки вони пили просту воду, "вигукуючи за Здравиці" гайдамакам. Гайдамаки, накинувшись на горілку, пили її досхочу (do zbytku), і врешті перепилися до того, що втратили будь-яку свідомість і забули про обережність. Вартові їхні також перепилися.

Гонта, повернувшись з Росушок п'яним, не віддав жодних наказів, а сотники з свого боку — ніяких розпоряджень не зробили, не маючи наказу від глави всього гайдамацького ополчення, отак і настала ніч, така пам'ятна в історії уманської різні. Того ж вечора, після заходу сонця, прибули і каргопільці і розташувалися біваками під самим гайдамацьким табором. Гайдамаки, побачивши вози, навантажені цєпами, колодками і вірьовками, спитали козаків:

— Що це ви, москалі, привезли до нас?

— Сухарі, — відповіли козаки.

— А ми сухарів не вжуємо, — казали п'яні гайдамаки, — у нас усі страви м'які.

— Ми їмо тільки курятину і бараніну, — хвалилися інші, — поживіть, москалі, з нами, і ви багатими станете.

— Геть московські сухарі! — кричать треті.

Козаки ледве заспокоїли цих невдоволених "московськими сухарями", і коли настала ніч, весь гайдамацький стан поринув у глибокий сон.

Розділ XX

Цієї ночі у розпорядженні Кречетникова було вже досить значне військо, отже він міг би при дружному нападі на гайдамаків розбити їх і без допомоги обману, без сплювання гайдамацьких начальників і усього гайдамацького ополчення. У нього був полк донських козаків у кількості, за свідченням Калмикова, до тисячі коней, полк карабінерів, гусари і драгуни. Та йому не досить було розгромити вщент і навіть знищити гайдамацькі ватаги: у його розрахунки входило, по можливості, всіх їх взяти живцем, не доводячи до кровопролиття.

Так він і зробив. Коли у гайдамацькому стані вже не було видно жодних ознак неспанья, а головні гайдамаки позасинали у своїх наметах і слідом за ними й п'яні вартові і караульні пости, які стерегли коней, Кречетников скомандував починати справи. Донські козаки, вправні загоничи табунів, відбили гайдамацьких коней від табору і погнали у степ так, що караульні й не почували. Решта загонів оточили весь гайдамацький табір, так що ніхто не міг пробратися, якби й сталася випадкова тривога. Гармати, бойові припаси та інша зброя, складена окремо за порадою Кречетникова, були оточені вартою, відтак — сплячі гайдамаки виявилися відрізаними, як від своїх коней, так і від артилерії і зброї. Донці, гусари і драгуни з'явилися у табір з вірьовками, цепами, колодками і "кляпами" для забивання ртів гайдамакам, якби хтось з них став кричати.

Захват усієї гайдамацької старшини пройшов надзвичайно швидко та успішно. Сонних та напівсонних сотників, отаманів та інших п'яних гультаїв в'язали вірьовками, забивали у колодки, зв'язували попарно,

забиваючи рти кляпами. Дехто з гайдамаків, розбуджених шумом та вигуками товаришів, хапались було за зброю і вбили кілька солдатів, але донці так спритно й швидко в'язали їх, що весь табір невдовзі був підкорений. Коли дехто з гайдамаків поривалися втекти, наказано було не стріляти в них, а хапати живцем і без зайвого шуму закривати їм роти. Старий гайдамак, який служив замість конюха у Залізняка і випадково врятувався від спільної долі, розповідав згодом, що "донці в'язали гайдамаків по двоє разом; зв'яжуть двох спинами один до одного, ще й землі у мішок накладуть — так вони, бідні, й стоять разом". Один з гайдамацьких есаулів на ім'я Фома, схопивши зброю, став кричати: "Зрада! Зрада!" — та оточений донцями, він був схоплений, хоч і вбив кілька донців. Інші були пов'язані сонними, не розуміючи, що з ними діється. Інші, скориставшись нічною темрявою і загальним сум'яттям, встигли було вислизнути з табору, пробравшись поповзом під черевом коней, на яких сиділи російські гусари, оточуючи табір живою стіною, але їх згодом переловили. Гайдамаків було так багато, що у росіян не вистачало вірьовок і колодок, і тоді їх витримали до ранку під караулом, а вже вранці позапирали у погріба та ями.

Гонту захопили у числі перших. Коли в'язали його есаула, який спав з ним в одному наметі, той закричав:

— Гонто! Гонто! Ми пропали!

— Спи, бісів сину, не заважай мені спати, — відповів напівсонний Гонта і враз був пов'язаний.

Вранці, коли Гонту привели до Кречетникова, і генерал сказав йому, що має "доручити його законній владі", Гонта похмуро запитав:

— Якій? Вашій російській чи моїй польській?

— Ти польський підданий, — відповів Кречетников і польський закон тебе судитиме.

— Тоді закуй і себе разом зі мною: ти сам казав, що у баталіях до кількох тисяч ляхів вирізав.

Кречетников наказав відвести його під варту.

Разом з Гонтою були взяті й інші ватажки заколоту. Мартин Білуга, колишній жаботинський сотник, Василь Шило, Потапенко — балтський сотник. Та не знайшли між полоненими ні Залізняка, ні Семена Неживого, ні Швачки, ні Журби. Виявилось, що Залізняк, напередодні катастрофи, захопивши найвірніших своїх сподвижників Неживого, Швачку, Журбу, а також Василя Волощина, молдавського чабана, та Івана Саражина, утікача з Новоросійського поселення гусара, як найдосвідченіших і найвідчайдушних гайдамаків, гідних свого ватажка, пішов з-під Умані із загоном не більше двадцяти чоловік. Колишнього тарговицького сотника Власенка (або Уласенка), якого Залізняк, після розорення Умані, поставив губернатором цього міста, давно вже не було у гайдамацькому війську. Після короткочасного правління Уманню цей імпровізований губернатор з гайдамаків, захопивши свої гроші і скільки міг з награваного польського та єврейського добра, через Балту пробрався у Буджак, а звідти за Дунай у Молдавію.

Захоплено було всього 887 гайдамаків. Якщо судити з цього числа, то знищення Кречетниковим гайдамацької ватаги було далеко не повним, оскільки під Уманню стояло більше двох тисяч гайдамаків. Втім, це число ми знаходимо тільки у П. Скальковського. Що ж до польських письменників, то вони, як приміром, Липоман, говорять, що це число було набагато більшим. У Липомана згадується, що "таким мудрим розпорядженням той високоповажний і гідний (czcigodny i dostojny) проводир (Кречетников) з набагато меншою кількістю людей, не втративши й однієї людини, без пострілу, захопив до чотирьох тисяч озброєних навіть гарматами бунтівників". Решта їх в такій же, а, може, й більшій кількості знаходилась по селах близько Умані. Маючи своїх ватажків, а часом і залежачи від ватажків, які залишились у головному таборі, усі ці маси не могли одночасно бути в Умані, почасти тому, що займалися розбоями на стороні, а почасти тому, як це завжди буває у

подібних випадках, і як це було у пугачівщини, що не завжди слухалися наказів своїх ватажків і блукали скрізь на свій розсуд, отже, Кречетников не міг захопити враз і десятої частини бунтівного народу, що вештався повсюди із зброєю в руках. До того ж, тільки уманських козаків, які зрадили місту і пристали до гайдамаків, було близько двох тисяч, окрім "лизнів", які також приєднались до Залізняка й Гонти.

Але як там не було, тільки розпорядливості і винахідливості російських воєначальників (хто б вони не були — чи генерал Кречетников, чи полковник Нолкін, чи Гурієв, чи, врешті, козацький поручик Кривий) Польща була у даному разі зобов'язана тим, що головне гніздо гайдамаків було розгромлене і у народному русі, який прийняв небезпечні розміри, вже не було зосередженості. Як завжди буває у подібних випадках, вдалий удар у самий центр повсталих народних сил похитнув решту, і вже після уманського погрому набагато легше було гасити пожежу, яка ще де-не-де перебігала польською Україною. Через те польські письменники розсипають приємні похвали Кречетникову, який, втім, виявився далеко не таким винахідливим, яким був під Уманню, у Саратові та Астрахані, через шість років, під час пугачівщини. З гайдамаччиною, як видно, було легше справитися, ніж з пугачівщиною. Зате на місцевих польських начальників, і особливо на уманського губернатора, сучасні польські історики покладають тяжке звинувачення в тому, що їхня бездіяльність і відсутність знахідливості були причиною не тільки пролиття рік людської крові, а й того, що ці слабкі люди дали посилитися народному рухові, який польські хронікери називають "отруйним гадом".

Польські хронікери уманської різни стверджують, що у тому стані, в якому перебувала Умань під час нападу на неї Залізняка, сама уманська міліція, якби тільки нею вправно і розумно керували, могла б загасити пожежу, що захопила польську Україну. Міліція ж бо була досить багаточисленна, добре організована і сконцентрована в одному місці, а не розкидана, як міліція інших польських губернаторів. Крім того, вона мала піхоту і гармати. У неї, врешті, була добре захищена і для витримання облоги усім необхідним забезпечена фортеця. Польські

письменники вказують на розторопність (спритність) і розум росіян, в основному Кречетникова. Один російський полк під його начальством, підтриманий (podsycony) тисяччю донських козаків, встиг загасити пожежу, коли її сила значно зросла у порівнянні з тим, що було у момент наближення Залізняка до Умані. На той час у нього були побільшості розрізнені ватаги селян, між якими був незначний процент городових козаків з Лисянки, Черкас та інших містечок, взятих Залізняком, і ще менший процент досвідчених і добре озброєних воїнів-запорожців. У Залізняка не було тоді ні уманських козаків, добре витриманих і звиклих до війни, ні фортеці, ніякої артилерії, яку отримав уже після взяття Умані. Між тим "мудрий Кречетников", з його слабкими ресурсами порівняно з гайдамацьким військом, зумів придушити цього "отруйного гада" вже після розорення Умані, хоч цей гад був уже незрівнянно сильнішим. Усе це доводить, за думкою польських письменників, що Умань погано захищали і що її міліцією керували негідні начальники. Скрізь помилки, недогляд, слабкість, боягузтво.

Те ж саме явище впадало в око при вивченні подробиць пугачівщини і такі ж звинувачення падали на голови діючих у той час російських і німецьких начальників, починаючи з губернаторів, воєвод, обер-комендантів і комендантів і кінчаючи гарнізонною "негідницею" і "срамцями". Лише Кречетников у гайдамаччину діяв мудро і розторопно (rostoropnie), а у пугачівщину мляво і двозначно.

Правда, — застерігають польські письменники, — гайдамаки ні на які хитрощі не піддалися б і ніякою хитрістю не могли бути ошукані. Та якби вжили розумних заходів, то й без воєнних хитрощів можна було б їх і зупинити, і знищити вчасно. У Могилеві стояла надвірна піхота, яка могла б бути призвана в Умань. У з'єднанні з уманським полком, добре витриманим і бездоганно озброєним, з додатком артилерії, "лизнів" і конфедератів, загін цей, "якби був даний розумному і розторопному предводителю, одним ударом міг розсипати наволоч Залізняка і придушити бунт".

Така думка польських письменників. Ми ж з свого боку вважаємо, що у звичайній війні все це могло б бути й так, як думають польські письменники. Але під час народних смут, особливо коли народ хапається за вила й цепі, а баби — за рогачі, щоб захищати свою релігію або завоювати дешевий хліб і дешеву сіль, свободу від панщини, від податей і рекрутчини — всі звичайні засоби виявляються недостатніми, і коли на чолі руху є особа, яка говорить або про загальну волю, або про загальну безоброчність, і ця особа не взята і не позбавлена волі, — тоді з народним хвилюванням не справитися й не таким силам, які були на той час у всій Польщі, не тільки в Умані.

Польські письменники говорять, що Умань була добре захищена, тому що завжди (задовго до уманської різні) стояла на варті проти гайдамаччини і проти всілякого гультайства, яке без мети і без справи тинялося південною Польщею. Але й Казань була захищена у свій час, і Саратов, і усі сибірські фортеці, взяті Пугачовим, однак, коли на ці міста нападає не іноземний ворог, а власний народ, брати і батьки якого сидять і у фортеці, і під фортецею, то ні фортеця, ні гармати, ні військо нічого не значать. Дочка Младановича, яка вигороджує перед судом історії невмілість і слабкість свого батька, пише, що в Умані знаходилося лише шістдесят жолнірів піхоти, тобто загін із шляхти, кілька гармат і всього тільки тридцять козаків "лизнів", крім того полку, який з Обухом, Гонтою та іншими сотниками пішов назустріч Залізнику. Число це справді мізерне. Притому, "лизні", які захищали фортецю, побачивши своїх товаришів-козаків на боці обложників, перелізли через палісади і пішли до гайдамаків, що робили зазвичай і урядові війська, козаки і селяни під час пугачівщини, коли білий прапор самозванця з'являвся перед очима мешканців обложеного міста. Та крім лизнів і жолнірів, Умань була "сповнена шляхтою", як кажуть польські письменники, і шляхта ця була "не без зброї", тому що зі зброєю вона стікалася з усіх боків до Умані, думаючи захищатися за її стінами. В Умані знаходилося багато євреїв, які довели, що вміють захищати своє життя, свій набуток і свої сімейства не гірше за найхоробріших воїнів. В Умані, врешті, було чотириста студентів, "між якими знаходилося багато й дорослих". З цієї маси народу, якому загрожувала неминуча смерть у випадку взяття міста, можна було, на

думку поляків, організувати достатню міліцію, яка могла б постояти і за цілість міста, що було їй прихистком, і за власне життя. Міліція могла не тільки захищати фортецю, але й, бачучи, що за містом, де стояли табором втікачі з різних місць України, які не вмістилися у фортеці, але серед яких могли бути родичі, дружини, діти і приятелі тих, хто встиг там сховатися — гайдамаки вже почали різню, ця міліція могла б кинутися на допомогу цим жертвам з певністю, на яку здатний кожний у хвилину відчаю, могла перешкодити тій різні, могла навіть якщо не розбити, то устрашити юрбу гайдамаків, а в разі повної невдачі — знову закритися у фортеці, щоб звідти діяти і гарматами з башт, і рушничним вогнем із-за палісадів, як це і зробив Шафранський, який один тільки й діяв з розумом і навіть з боязливих євреїв у кілька годин зробив досить майстерних стрільців. У гайдамаків же не було цих засобів, і навряд чи були облогові знаряддя, відтак фортецю їм доводилося брати чи не голими руками у той час, коли з фортеці їх могли поливати і картеччю, якої досить було у місті, рушничними кулями, яких також не бракувало.

Так думають польські письменники. Та знову ж таки, ми повинні додати, що з такими ж засобами, які були у гайдамаків, пугачівці іноді брали російські фортеці: Пугачов узяв сильну і неприступну Троїцьку фортецю "голими руками", а інші фортеці брав з допомогою соломи. І у гайдамаків, крім пік і рушниць, була інша сила — співчуття мас.

Тучапський, якому не було причин затуляти невмілість Младановича, як це робить дочка, нараховує набагато більшу кількість озброєних людей, спроможних захищати Умань навіть без своїх козаків. Він стверджує, що у момент нападу на Умань гайдамаків, у місті перебувало до ста чоловік піхоти, двісті конфедератів, досить різної зброї, військових припасів і більша кількість гармат, ніж говорить пані Кребс. Врешті, Тучапський не говорить про те, що у місті не було води. А значить Умань у такому стані, яким його описує Тучапський, могла ще вдаліше, або принаймні триваліше захищатися проти бунтівників. При стійкості захисту, залишався б час на чекання допомоги пішої міліції того ж Потоцького, яка у числі кілька сот чоловік стояла у Могилеві і в Тульчині. Врешті могли підійти і російські війська, особливо якщо були б вчасно

попереджені про загрозу небезпеки місту, що потім і було зроблено, тільки вже запізно, коли Умань була затоплена кров'ю.

Младановичу дорікають за багато помилок. По-перше, якщо все так було, як описує його дочка, то висилаючи усіх козаків проти Залізняка, Младанович даремно залишив місто зовсім без війська і не потурбувався своєчасно про поповнення запасів, яких би вистачило не на два дні оборони, а у крайньому разі на два тижні. По-друге, якщо у міській криниці не було води, без якої обложена фортеця ніяк не могла обійтися, то від нього залежало забезпечити місту доступ до найближчої ріки, яка протікала якраз біля палісадів фортеці. У такому разі не трапилося б того нещастя, що під час штурму міста, польське дворянство за відсутністю води змушене було пити горілку і вино і через це перепилося до неможливості захищатися. По-третє, коли Гонту запідозрили у змові із Залізняком, а він для виправдання приїхав до міста, чому Младанович не скористався цим, адже навіть якби він і не вірив цим звинуваченням, все одно треба було знайти привід, аби затримати Гонту в Умані. Тоді полковник Обух, вже за своїм походженням зобов'язаний відстоювати інтереси польського дворянства, з рештою сотників, яких він міг відвернути від зради і навіть відносин з гайдамаками, мав би можливість помірятися силами із Залізняком, якби на його боці був навіть і Гонта власною персоною, міг би і розбити його зграї, прогнати від Умані і зупинити пролиття крові, якої і без того вже було розлито надто багато. По-четверте, Младанович виявив крайню нездатність і необачність в тому, що повірив обіцянкам Гонти і, маючи ще засоби для захисту, впустив гайдамаків до міста, сподіваючись, що Гонта додержить слова і пощадить людей, які без умов підкорилися йому, тоді, як Гонта вчинив так само, як Залізняк у Лисянці, завіривши тамтешнього комісара Хичевського, що пощадить замок, якщо Хичевський віддасть його гайдамакам без бою.

З відомостей, які доводить до нас Тучапський, видно також, що напередодні облоги Умані там знаходився пруський офіцер, який прибув туди для купівлі коней в Умані, і з цим офіцером було ще п'ятдесят прусаків, але, не бажаючи брати участі у захисті міста, всі вони вийшли з

Умані на той бік, де не було атакуючих гайдамаків. А Кваснівський стверджував, що цей пруський офіцер, не маючи можливості повернутися додому через бунт на Україні, сховався було в Умані, але побачивши, що місто збираються віддати гайдамакам, наказав своєму загонові вибиратися звідти таємно, вночі через отвір у палісаді, куди й проїхали по одному на конях, залишивши напризволяще місто з таким поганим начальством і з усіма ознаками того, що там легко загинути.

Отже всі сучасні свідчення підтверджують тяжкі звинувачення, що звалилися на голову Младановича, хоч звинувачувати тільки його у загибелі Умані так само несправедливо, як і перекладати усю відповідальність за пролиту кров на Залізняка чи Мельхіседека. У таких історичних явищах, як гайдамаччина чи уманська різня, за законом історичного витоку подій з умов життя ніколи не може бути відповідальною одна особа, і різня була б і тоді коли б ні Залізняка, ні Мельхіседека зовсім не існувало. Польські письменники звинувачують Младановича, але не в тому, що він не стратив Гонту, коли на нього впала підозра і таким чином не відвернув наступної зради уманських козаків. Він не наслідився, можливо, відняти життя у Гонти тому, що боявся дражнити народ, серед якого ім'я Гонти було популярним і авторитетним. Він, можливо, й тому не стратив Гонту, що не був впевнений у його злочинних відносинах з Залізняком. Але, на думку польських письменників, він повинен був принаймні затримати Гонту в Умані і забезпечити місто як воєнними припасами, так і водою, що було цілком у його владі. У всякому разі його помилки прискорили загибель міста.

"Але хто ж, — вигукує один з обвинувачів Младановича, а саме Липоман, — крім найвищої істоти, вільний від помилок? Людям легше судити про справи своїх ближніх, однаково смертних, ніж передбачити події, що можуть відбутися. Адже Младанович не хотів загибелі собі й своїм близьким, а також іншим — стількох тисяч людей. Він чинив, як людина, і помилявся, як доводилося помилятися і набагато вище поставленим людям. Він мав підстави вірити Гонті. Це чудовисько виявилось злішим за всіх заколотників, що були до нього. Відняття

дружини у Хмельницького, публічне покарання (zbićie publiczne) сина і відняття майна були причиною озлоблення цієї людини і його помсти. Гонта ж був облагодіяний, і Младанович міг сподіватися, що він докладе своє старання, аби розгромити керовані Залізняком зграї і тим зупинити кровопролиття і спустошення. Та, видимо, незбагнений фатум, якого ніхто ні передбачити, ні відвернути не може, затьмаривши людську прозорливість, як це часто буває, для виконання свого суворого приречення, хотів, щоб ті, хто шукав порятунку в Умані, стали жертвою бунтівного хлопства".

Кречетников, розгромивши гайдамацький табір і захопивши значну частину юрби та декого з головних проводирів, розсортував їх за належністю; гайдамаки з польських підданих, як Гонта, Шило, Потапенко, вносились в особливий реєстр з переліком усіх злочинів, а російські гайдамаки, власне, запорожці, вносилися в інший реєстр. Російських підданих у числі полонених було 150 чоловік, їх Кречетников відіслав до Росії, до київського воєнного губернатора Воєйкова для вчинення суду над ними і належної для їх злочинів страти. Примітно, що з російських ватажків гайдамаччини жодного Кречетников не спіймав; всі вони — Залізняк, Неживий, Швачка, Журба, Волошин і Саражин — пішли з-під Умані, коли здогадалися, з якими намірами прийшов до них генерал. Залізняк, без сумніву, розумів, що його справа, незважаючи на золоту грамоту імператриці, була не зовсім чистою, і тому вчасно встиг прибратися у безпечні місця. Польським же підданим, втягнутим ним у свою юрбу золотою грамотою і запевненням у своїй солідарності з Запорожжям і російським урядом, як от: Гонті, Шилу, Потапенку та іншим, він не повідомив про свої сумніви і віроломно кинув їх у жертву російському генералові. Гонта та його наближені сліпо повірили у справжність височайших указів, приведених їм Залізняком, і берегли ці укази як підтвердження справедливості своєї справи. З російських підданих потрапили до рук російських солдатів тільки ті, кого Залізняк не встиг захопити з собою і які, можливо, як Гонта, вірили у золоту грамоту і в союз з Росією.

Цей дивний факт — що усі російські проводирі уманської різни вислизнули з рук російського генерала — мимохить наводить на джерело народного поговору, що "свячені ножі" були прислані гайдамакам від "велик світ матінки", і що Росія брала участь у піднятті бунту в польській Україні, а потім, коли справа була зроблена, російські воїни шепнули Залізняка, щоб він забрався з Польщі зі своїми найближчими прибічниками у різні. Чутка ця поширилася у народі, мабуть, на тій підставі, що якщо у Петербурзі не згодилися на небезпечні пропозиції Мельхіседека і не дали йому прямого дозволу діяти від імені Росії, то чому людину з такими небезпечними пропозиціями не привели до польського уряду, а дозволили вільно повернутися на батьківщину вигадувати золоті грамоти та підбурювати народ. Якби між російським і польським двором на той час справи велися чисто, то Мельхіседека або затримали б у Петербурзі і здали там на руки польському послу, або відправили б під караулом у Варшаву. А його, між тим, відпустили і, за чутками, мовчазно погодилися дозволити йому підняти південно-російський народ проти Польщі. Народний поговір підсилювався, мабуть, ще й тому, що під час перебування Мельхіседека у Петербурзі там же готувалися послати до Польщі Кречетникова та інших генералів з військом, щоб захищати права російських дисидентів і воювати з конфедератами. Щоб дати час розігратися народному заколоту польській Україні, щоб позбавити Польщу останньої можливості послати туди і свої війська для придушення заколоту, слід було, як мовилося у поговорі, відволікти сили Польщі на захід від України, тобто почати війну з конфедератами. Воно насправді так і було. Взагалі народне збентеження на користь Росії спалахнуло, ніби ненавмисне, саме у тій частині Польщі, володарі якої — Потоцькі, Браницькі, Радзивілли, Огінські та Любомирські — об'явили себе ворогами Росії і стали на бік конфедератів. Там же у центрі гайдамацького заколоту, в маєтках прихильника Росії, князя Чарторійського, російські селяни і навіть козаки не бунтували, а навпаки, відстояли маєтки свого дідича від гайдамаків. Все це дало нову силу усім народним підозрам, і Мельхіседеку при такій ситуації, залишалось йти додому, придумати указ, розмалювати його золотом і пустити у народ. Якби навіть конфедерати не дали приводу посилати у Польщу російські війська, то їх слід було б послати через

необхідність, коли у польській Україні спалахнуло заворушення ім'ям Росії.

Кречетников, захоплюючи весь гайдамацький табір, у цій небезпечній операції нікого не вбив і не хотів цього робити, не наказував ні в кого стріляти, а заздалегідь, ще до прибуття в Умань, зробив запаси цепів, колодок і вірьовок. Російські ватажки гайдамаччини втекли від російського генерала, залишивши йому тільки бездомних гультаїв і жодного впливового гайдамака. Кречетников міг дати зрозуміти Залізняка, що його політична місія закінчилась, і він може рятуватися, якщо зможе це зробити. Все було можливе у той дивний час, коли Фрідріх Другий писав Даламберу, що він дивиться на себе "як на Лікурга або Солона цих варварів" — поляків, і австрійському послу Рансвітену стиха сказав у своєму кабінеті, що хоче і Польщу прилучити до магометанського закону, тобто піддати обряду "обрізання". Все це, повторюємо, було можливим, коли для рівноваги Європи вже було вирішено у тиші сусідніх з Польщею кабінетів "розчленити" її на такі частини, щоб поклавши їх на ваги, якими вимірювалась ця рівновага Європи, можна було привести ваги у стан спокою, коли врешті Фрідріх, у якого була подагра у ногах, швидше допустив би "подагру у себе в голові", ніж відмовився від проекту "розпланування" тіла Польщі.

У такому випадку уманську різню ми повинні вважати прототипом іншої різні, що була двадцять років тому майже на тому ж місці, а саме — в австрійській Галичині, коли австрійський уряд, двозначно посміхнувшись і хитнувши головою у бік Галичини, підняв на неї тих самих малоросіян, які різали ляхів в уманську різню, і стали різати поляків-панів, які жили в австрійській Галичині.

Якщо ж нам зауважити, що російський уряд все ж таки переслідував і стратив Залізняка та інших російських ватажків уманської різні, коли спіймав їх, тому на це можемо відповісти, що цих осіб зігнали зі світу, коли в них вже не було потреби і свою політичну місію вони вже виконали.

Ми вважали за необхідне висловити все це як історичну здогадку, навіть вважаємо зобов'язаними не робити з цієї здогадки таємницю у надії, що на поставлене питання майбутні історики знайдуть на основі безсумнівних даних правдиву відповідь. Якщо ж історична наука не допустила здогадок — як питання, що пропонується майбутнім дослідникам, то в історії тоді залишиться більше білих сторінок, ніж списаних.

У всякому разі перебування Мельхіседека у Петербурзі і його розмова з Катериною, і його золота грамота, і посольство Кречетникова у Польщі, і — головне — взятий на себе Кречетниковим, самовільно, без узгодження з урядом, захист польської України у той час, коли він воював з володарями цієї України, з Потоцьким та ін., і врешті незрозуміле врятування з-під Умані Залізняка і усіх російських проводирів повстання — все це обставини, що потребують документального роз'яснення.

Народний переказ говорить, що коли над польською Україною вибухнула уманська різня, польський король писав до "матінки": "Велик світ матінко! Що ж це робиться у Польщі? Якись бурлаки розбійничають у народі". Тоді імператриця послала у польську Україну один полк "легкокінний", а другий — донців. Гайдамаки стояли тоді в Розсошинцях, говорить переказ. Це, звичайно, ті самі Росушки, подаровані Потоцьким Гонті, де росіяни у день взяття гайдамацького табору бенкетували з главами гайдамаччини. — Донці прибули у Розсошинці і кажуть гайдамаками: "Прийміть і нас до себе. Ми до вас пристанемо". Гайдамаки прийняли їх. Донці ж переловили і перев'язали гайдамаків. Тоді донський полковник написав до матінки: "що з ними робити?" Вона відповідала: "Кому вони шкодили, тому в руки і віддайте". Внаслідок полонених гайдамаків і віддали польському уряду.

Розділ XXI

Після взяття Кречетниковим уманського гайдамацького табору, прибув туди командир польсько-української партії граф Браницький. Російський генерал віддав йому частину своїх полонених, власне,

польських підданих, в числі яких були Гонта, Мартин Білуга, Шило і Потапенко.

— Ти сотник Гонта? — спитав граф Браницький самопоставленого російського воєводу, який стояв перед ним у залізах, що обвивали його шию, пояс і ноги, і у багатому воєводському наряді.

— Я був сотником Гонтою, — відповів бунтівник.

— Тебе обласкав граф Потоцький значними милостинями і чи не свого благодійника руку вкусив ти, пес?

— Його графської руки я не кусав, а вовків і лисиць, що до нашої кошари унадились, я точно покусав і надалі кусатиму.

"У цьому іносказанні Гонти треба під вовками і лисицями розуміти поляків і попів латинських, які малоросійським народом правили", — зазначив Калмиков.

— Чи не на батька рідного, зрадник, підняв ти холопську руку? — кинув йому якийсь "знатний гусарин польський".

— Немає в нас батька, а тільки мати наймилостивіша, і перед нею вам за мене відповідати.

Почувши ці слова, Кречетников сказав "з суворістю".

— Наймилостивіша государиня за зрадників не заступниця.

Гонта просив, щоб його при наймі не віддавали полякам, а відправили до Києва. "У російській землі, у наймилостивішої государині, правда не під замком", — говорив він, наполягаючи на тому, щоб його віддали

російському уряду. Та граф Браницький звелів привести інших "начальників зла", і Гонту увели під особливу охороною.

Граф Браницький з свого боку здав полонених обозному регіментарю української партії Стемпковському, згодом воєводі київському, оскільки головний регіментар Воронич, який колись замучив титаря у Млієві, був хворий, і, тимчасово відмовившись від своєї посади, жив у своєму маєтку. Втім, його хвороба, як можна здогадатися, була викликана страшним часом: подібно до російських губернаторів Бранта, Шетнева і Кречетникова, які під час пугачівщини намагалися триматися подалі від центру заворушень, Воронич не виїжджав з свого маєтку, поки гайдамащина була в апогеї своєї страшної сили.

Почався суд. Російські солдати під час суду утримували караули, мабуть, тому, що на польських караульних покластися не могли. Суд закінчився досить швидко, тому що бунтівників судили за воєнним статутом. Інстигатором або королівським прокурором називають якогось Ставського. Гонту звинуватили, що він був причиною і головним знаряддям уманської різни. Як зрадник, бунтівник, вбивця і грабіжник, взятий зі зброєю в руках, та ще й направленою проти свого уряду і рідного краю, особа, яка затигла за собою у прірву тисячі народу, — Гонта заслуговував найжорстокішої кари. У нього на грудях знайшли благословіння, написане Мельхіседеком і дане Залізнякаві, благословіння, яким освячувалася кривава справа гайдамаків. Гонту прирекли на найнелюдськішу страту, яку тільки здатні буди вигадати у той жорстокий час, від якого ми стоїмо у часі так близько, що навіть не віриться, що це було так недавно.

Гонта вперто продовжував думати і доводити, що він не бунтівник, не розбійник.

— Чим ми гірші за Хмельницького? — говорив він графу Браницькому.
— Подібно до нього ми із Залізнякам різали ляхів та жидів.

— Тим, — відповідав йому гетьман, — що Хмельницький карав винних у несправедливості до України поляків, а ти катував і мучив самих безвинних.

Після суду Гонту повезли у село Серби, біля Могилева-на-Дністрі. Усю дорогу, кажуть, він безперестанно запитував: "Де Залізник? Чом зі мною немає Залізника?"

У Сербах була здійснена його страта, така вишукано-нелюдська, що американські документи не могли б похвалитися більшою винахідливістю, та, якою відзначалася одна з слов'янських держав у другій половині минулого століття.

Подібно до американських дикунів, скальпуючих черепи своїх полонених, поляки зідрали шкіру з голови Гонти, коли він ще був живий, і посолили цю голову. З живого з нього здирали шкіру протягом двох чи трьох днів. Інші додають, що його голого посадили на розжарені штаби заліза, і потім кати зідрали з нього дванадцять смуг або ременів шкіри. Під час катування він продовжував запитувати: "Чом же немає тут Залізника? Він обіцяв мені, що я буду воєводою київським і господарем Уманщини". Перед стратою Браницький звелів відрубати йому праву руку і вирізати язик, "щоб Гонта не сказав чогось на Браницького". Тучапський говорить, що зідравши з Гонти шкіру, відрубали йому руки і ноги, а потім вирвали серце. Вже опісля, хоч він ще дихав, четвертували за знаком, поданим Браницьким, коли Гонта страшно повів очами і глянув на свого мучителя. Тучапський додає: "Цю справедливу кару він переносив дуже терпляче, бо до смерті пристойно підготувався".

Народна пам'ять зберегла на науку майбутнім поколінням картину цієї жорстокої страти, і пісня й досі розповідає про Гонту:

Вони ж його насамперед бардзо привітали,

Через сім днів з нього шкіру по пояс здирали,

І голову облупили, сіллю насолили,

Потім йому, як чесному, назад притулили.

Пан рейментар походжає: "Дивітеся, люде!

Хто ся тільки взбунтував, то всім теє буде".

На цій страті у числі інших був присутній поручик кавалерії неродової, згодом бригадир Голієвський, і як самовидець передав потім подробиці страти Вероніці Кребс.

Стратили також Мартина Білугу та Шила. Попатенка посадили на кіл, або за запорозьким висловом, "на гостру палю". Понад сімсот чоловік було повішено у різних місцях, починаючи від Умані до самого Львову у нинішній австрійській Галичині. Гайдамаків цих розвозили по різних містах і містечках польської України і умертвляли на очах у народу, щоб той бачив і розумів, що на бунтівників чекає жорстока кара, що усім гайдамакам і непокірним "те саме буде". Отже, страти гайдамаків бачив народ у Брацлаві, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Кременці, Житомирі, Могилеві та інших містах: де стратили 5 чоловік, де 7, де 8. У Львові було повішено 200 гайдамаків. Іншим рубали голови. За народним переказом, в одному Монастирищі стратили дев'ятьсот гайдамаків. Страта відсічення голови проводилася просто: викопували глибоку яму, клали колоду замість ешафоту, і на цій колоді кати рубали нещасним голови, а потім і голови, і тулуби скидали у яму. Народний переказ говорить, що в Монастирищі, коли над цими ямами, наповненими обезглавленими гайдамаками, навалили землі, то кров з цих ям пробивалася крізь землю і фонтаном біла висотою на людський зріст. У Монастирищі ж розстріляли трьох ватажків гайдамаччини, які під виглядом прочан жили за кілька років до уманської різні у тясмінських монастирях і готували для майбутнього повстання гайдамацькі піки, шапки, жупани — саме Лусконог, Гнида і Шелест. Голови проводирів повстання втикали на кілки і виставляли по містах і перехрестях для народного видовища.

Були й такі щасливці поміж гайдамаків, власне не серед гайдамаків за професією, а поміж бунтівників-селян, життя яких пощадили, але за те їм відрубали по одній руці і по одній нозі — праву руку з лівою ногою або ліву руку з правою ногою, таких скалічених "лікували" і потім повертали на батьківщину. При цьому не можемо не нагадати, що таких, хто брав участь у пугачівщині, карали менш жорстоко. Ми не кажемо про ватажків пугачівської смути, яких і вішали і четвертували, і розстрілювали, але звичайних, рядових пугачівців, власне, бунтівних селян, карали менш жорстоко і менше калічили: їх сікли батогом під шибеницею або били плітьми "нещадно", відрізали по одному вуху або брили півголови, а потім на канатах повертали додому, до поміщиків. У Польщі ж гайдамака або бунтівного селянина робили калікою і остаточно непридатним до роботи. Інших мучили тим засобом, яким був замучений млієвський титар перед уманською різнею: обмотавши обидві руки клоччям, просякнутим дьогтем, запалювали і водили по селах і містечках. 25 років тому п. Скальковський у своїй монографії про гайдамаків, говорив, що "багато старих мешканців західної Росії ще пам'ятають, що у молодості бачили таких нещасних скалічених у глибокій вже старості, які при церквах та великих дорогах жебракували. Народ не відмовляв їм у милостині, і на питання цікавих: що це за люди? — відповідав: "не питайте, то люди бувалі", тобто гайдамаки.

Між тим, у ці самі дні, коли південно-російський селянин виявив стільки нелюдської жорстокості до своїх панів і до всіх історично, так би мовити, ворожих йому елементів, і коли пани, у свою чергу, нелюдськи мстилися кров'ю за кров усім тим, хто був захоплений потоком спільного збудження, цей самий народ, за свідченням людей, які близько жили до описуваної нами епохи, виявляв в окремих випадках багато великодушності до панів, яких інші його брати вбивали по-звірячому.

Польський письменник, для якого уманська різня була найсвіжішим переказом, і який особисто знав людей, які залишились живими від того часу, у таких теплих, хоч і наївних висловах розповідає про "людськість, — як він висловлюється, — деяких селян у той жахливий час."

"Відвернімо від цих страшних картин думку нашу, вражену такими жахливими тортурами нещасних жертв, які впали під вбивчою рукою божевільних від люті лиходіїв, тортурами, які потім застосовували і до них самих, а також стратами підозрюваних у злодіяннях, і порадуємо змучене такими нелюдськими подіями і зболіле серце наше, звернувши увагу на тих селян (wieśniaków), які повезли до себе двох сиріт Младановича, і, бачучи дальшу їхню турботливість про цих сиріт, впевнімося, що у простих селянських серцях у пору такого страшного озлоблення мас, мала прихисток справді християнська любов до ближнього. Любов ця, незважаючи на схильність людської натури до зла, була б у серці кожної людини, якби добродісні батьки, крім витонченого виховання і вищих наук, вселяли цю любов в її справжній простоті у серце кожної дитини з самої колиски, у будь-якому стані, вірі і суспільному становищі. Ми вже бачили цих селян, з якою гарячністю цілували вони ноги Гонти і Залізняка, прохаючи їх віддати їм дітей Младановича, і як старий осадчий ховав їх у себе. Тепер подивимось, як він далі турбувався про них і т. ін.

Цей наївний панегірик холопському серцю виявляє разом з тим і ту наївність погляду тодішнього польського поміщика на південно-російського селянина, наївність, яка й слугувала моральною прірвою, що відділяла поляка від південно-російського народу. Для поляка здавалося дивним, що у селянина могло бути серце і в цьому серці "мала прихисток християнська любов"... В тім цією наївністю розуміння відзначаються усі "благородні" стани того жалюгідного часу, які не усвідомлювали, що саме ця наївність розуміння і була причиною як уманської різни, так і пугачівщини.

Липоман розповідає при цьому, що коли у селі Оситному дізналися через Хмілевича, що головний табір гайдамаків був взятий Кречетниковим, і більша частина начальників смути потрапила у полон і коли прибіг один з гайдамаків, який уникнув полону і підтвердив те, що повідомив Хмілевич, кажучи, що причиною такого нещастя гайдамаків була зрада, — осадчий вирішив передати дітей Младановича у більш надійні руки. Він вже перестав ховатися з ними у лісі, по ярах та

комишах, а насмілювався жити з ними вдома. Третю дитину Младановича, якій було лише півроку і яку він також забрав з рук вбивць, він доручив годівниці, а сам поїхав до Умані пересвідчитися в істині відомостей про трагічну катастрофу, що спіткала гайдамацьке ополчення. Хоч відомості і підтвердилися, однак все ще було страшно ризикувати, коли все населення перебувало у такому напруженні, і коли розбита під Уманню гайдамащина продовжувала кублитися у кожному селі і при першій нагоді могла піднятися з новою силою. Повернувшись з Умані, осадчий радився з Хмілевичем, де б знайти безпечний прихисток для сиріт, і Вероніка Младанович сказала їм, в неї є дядя на Поділлі, поблизу Кам'янці. Тоді вирішили відправити їх туди. Коли збунтувалася Уманщина, і з приходом Залізняка селяни з Оситного, за прикладом інших, вбили свого економа, то порозбирали між собою запаси поміщицького сала, до якого усі малоросіяни ласі, і пшоно, приготовлене до продажу. Осадчий був певен, що селяни, дізнавшись про те, що сталося під Уманню, повернуть награбоване сало і пшоно, і тому звернувся до них за цим добром. Отже, осадчий зміг набрати три вози сала, і поклав його так, щоб на кожному возі всередині залишалася порожнина, куди він сховав своїх паненят. Годівниця молодшого Младановича, хоч мала свою дитину і сім'ю, не хотіла кинути панича і також була схована під сало. Осадчий накрив вози зверху лубом, дав до кожного провідника, а Хмілевича нарядив чумаком і відправив їх у путь. Але оскільки у краї було неспокійно, то вози їхали закритими до самого Тульчина, і тільки там розпакували їх і витягли дітей на свіже повітря.

Так були врятовані діти Младановича, з яких двоє — дочка Вероніка і син Павло — залишили нотатки про уманську різню.

"Цей вчинок добродетельного старого і селян з Оситного заслуговує пам'яті в історії людства (говорить Липоман після розповіді про врятування дітей Младановича). Та не тільки у цьому місці шановані селяни довели великодушність своїх сердець, різними засобами рятуючи нещасних, і не тому, що очікували за це винагороди від багатих, навпаки, вони рятували й тих, про кого відомо було, що вони не мають чим віддячити їм. Це доводить, що простий народ потребував лише простого

визнання його моральних почуттів і своєї недоторканності (nietykalności). А коли торкнулися в них чутливої струни, тоді спалахнула та електрична іскра, яка породила вогонь, перетворений згодом у пожежу, що з кожною миттю посилювалася і жерла все, що траплялося на шляху — багато тисяч людей, незважаючи на стать і вік, а разом з тим жерла й їхнє добро. Подібні сумні події мали б бути пророчими застереженнями для тодішнього уряду. Та що міг зробити уряд, позбавлений сили і який саме стояв перед загрозою? Анархія нічому не допоможе, навпаки усе кидає у прірву безвладдя".

Але ми сказали, що Кречетников оволодівши гайдамацьким табором під Уманню, і взявши у полон значну частину гайдамацького ополчення разом з його керівниками, тільки почав справу придушення народного заколоту. Призвідники смуту залишилися на волі і перед ними відкрилося широке поле для нових подвигів. Звернімося ж тепер до пригод цих гайдамаків, що врятувалися, і прослідкуємо їх діяльність до того часу, коли і Польща, і Росія змогли сказати, що гайдамаччина скінчилася.

Ми сказали, що у день розгрому гайдамацького табору пішли з-під Умані Залізник, Неживий, Волошин, Саражин, Швачка і Журба. Серед них, треба думати, був і знаменитий Галайда, про якого хоч і немає згадувань у Скальковського, однак у народній поезії особа ця залишилась, та й за народними переказами Ярема Галайда грає не останню роль в історії гайдамаччини. Галайда був наймитом у єврея і пішов до гайдамаків, коли конфедерати вкрали його наречену, дочку титаря, про мученицьку смерть якого ми говорили на початку розповіді про уманську різню. Про Галайду зберігся уривок пісні, записаний у Харкові п.п. Білозерським та Метлінським:

А в нашого Галайди та сивії коні,

Та сивії коні, поводи шовкові...

А в нашого Галайди та сивая шапка,

Та сивая шапка, за ним іде Гапка...

Слід зауважити, що народна українська поезія вшанувала пам'ять переважно тих з гайдамаків, хто походив чи з Запорозжя, чи з російської України. Так, про Залізняка, улюбленого народного героя, пісня говорить:

Максим козак Залізник з славного Запорозжя.

Процвітає на Вкраїні, як в городі рожя.

Розпустив військо козацьке в славнім місті Жаботині,

Гей, розлилась козацька слава по всій Україні! і т. і.

А про Швачку й досі співається чудова пісня, що нагадує своїми поетичними зворотами кращі думи про часи Хмельницького; але ця пісня відноситься вже до тієї пори гайдамаччини, коли на неї налягла "Москва" своєю залізною рукою:

Ой на козаченьків, ой на запорожців

та пригодонька стала

Ой у середу та й у обідній час їх

Москва забрала і т. і.

Усі ці пісні про гайдамаків російського походження доводять, на нашу думку, що їхні подвиги були ближчими серцю південно-російського народу, ніж подвиги тих з гайдамаків, які, як Гонта, пристали до Залізняка, і що російські гайдамаки дивились на себе як на справжніх спадкоємців слави Хмельницького, Наливайка, Остряниці та ін. Малого того, гайдамаки, які пішли з-під Умані і продовжували свою криваву

справу, не вважали для себе поразкою те, що Кречетников узяв їх табір і цілі ватаги польських гайдамаків, у тому числі й російських, віддав у руки уряду. Ці гайдамаки так говорять про себе і свої подвиги:

Умань до кілка спалили.

Жидів і ляхів до ноги побили.

А самі коні посідали,

Та й за Буг і Синюху влупили.

Буде Сміла, Чигирин нас знати,

Коли були ми в гостях,

Буде Умань пам'ятати,

Як була у наших пазурях.

Про поразку їхню під Уманню — немає й слова, ніби їх справа й на хвилину не переривалася приходом російських військ.

У Залізняка під команду було не більш двадцяти чоловік, коли він пішов з-під Умані, та невдовзі його згря зросла до двохсот чоловік, потім до трьохсот, потім до п'ятисот, далі у нього вже з'явилася артилерія, і він знову міг зважитися на значні подвиги. Все це знову нагадує пугачівщину, коли самозванець щоразу, втрачаючи своє величезне військо, тікав від урядових військ з десятьма-двадцятьма чоловіками, а через кілька днів знову очолював велику юрбу і знову ставав непереможним, брав міста і фортеці. Залізняк від Умані кинувся на південь, до турецького кордону. Без сумніву, він не без розрахунку обрав цю місцевість: неподалік від Балти сходилися кордони трьох

держав — Польщі, Турції і Росії — ось туди він попростував, — до рівнин, зрошених верхів'ями Буга і Дністра, за річки Синюху і Кадим, звідки гайдамаки зазвичай виходили на Польщу і куди вони тікали, коли їх розбивали польські загони, або коли вони, награвувавши польського та єврейського добра, скільки могли підняти їхні в'ючні коні, самі поверталися у Росію або в свої усамітнені гнізда. Ім'я Залізняка вже зробилося славним. Досвідчені гайдамаки не вагаючись йшли під команду цього підкорювача Умані, хоч і чули, що російські команди вже почали гасити пожежу, роздмухану Залізником. Залізняк продовжував заявляти перед усіма, що він представник Росії. Він оточував себе такими знаками, які ясно говорили, що він дивиться на себе як на маючого владу. Єсаул, постійно супроводжуючий його, носив його срібний пернач або булаву, яка мала важливе значення в очах не тільки козаків, а й кожного гайдамака. З ним нерозлучно були й інші атрибути влади і офіційності: хорунжі возили попереду його загону один великий прапор і вісім малих. Він продовжував дивитися на себе, або принаймні видавав себе за представника російської ідеї і поборника православ'я.

З 16-го на 17-е число Залізняк пішов з-під Умані, а 18-го вже мав 300 відчайдушних молодців, з якими полетів на польське містечко Палієве Озеро у Подільській губернії. І тут, як у всій його діяльності, ним керувала одна ідея — добивати польський та єврейський елемент, недобитий ним в Умані, Лисянці і Черкасах. Узявши це містечко, він негайно вирізував усіх поляків і євреїв, а кого не дорізував, втопив у річці. Дехто з мешканців Палієва Озера встигли втекти у Балту, де ховалися й інші поляки та євреї, і де їх різав Шило із своїм загonom. Залізняк, вважаючи цих нещасних втікачів своїми жертвами, послав у Балту свого єсаула і письмово зажадав від балтського каймакана негайної видачі йому усіх польських підданих, які сховалися у Балті під турецьким захистом. Отже, Залізняк повторив прийом, використаний за кілька днів до того Шилом, який прийшов у Балту з-під Умані. На вимогу Залізняка каймакан відповів відмовою. Тоді Залізняк вирішив напасти на Балту збройною силою. Але попередньо він посилив свій трьохсотенний загін новою партією гайдамаків, які вешталися степами і склалися переважно з уманських козаків і селян. Цей загін мав двісті чоловік і чотири гармати. Це

доводить, що Кречетников під Уманню захопив досить незначну частину гайдамацького ополчення, отже, й уманські козаки не усі були взяті у полон. З п'ятисотенною ватагою, з гарматами і прапорами, Залізняк пішов прямо на Балту. Атака була вельми вдалою. Турецький загін, висланий каймаканом проти гайдамаків, був розбитий, Балта взята приступом і вдруге спустошена: поляки і євреї, не тільки польські піддані, які врятувалися з Палієва Озера та інших областей польської України, а й піддані кримського хана — були перебиті, майно пограбоване. Турецький гарнізон, розбитий при атаці Балти, був вигнаний з міста.

Балтським каймаканом або гетьманом Балти був Якуб-ага, підданий кримського хана. Він бачив, що загонів під його команду не досить, аби перешкодити натиску гайдамаків, тим більш, що він не міг чекати швидкого підкріплення від свого уряду, бо невідомо було, коли прибуде до нього ногайська орда, що на той час кочувала степом. Щоб виграти час, він вирішив почати переговори із Залізняком і вести їх було найзручніше, на його думку, через представника Запорозжя. Цим представником був запорозький полковий старшина Семен Галицький, якого Січ вислала на турецький кордон для розвідки, що діялось тоді у польській Україні, звідки приходили у Січ такі страшні звістки, що не можна було не вжити якихось заходів аби не залишитися у відповіді перед російським урядом. Галицький був таємним агентом запорозького коша і присланий до польського кордону нібито у торгівельних справах, а між тим повинен був спостерігати, що діялось навколо, і за прикладом урядових агентів доносити своєму начальству про результати своїх "політичних спостережень". Отже, Якуб-ага звернувся до посередництва Галицького і дав йому на допомогу двох своїх сейменів. Щоб не допустити політичної нетактовності і не залишитися у відповіді перед своїм урядом, Якуб-ага повинен був дізнатися напевне, хто такий цей Залізняк, які його наміри, від кого він посланий і за яким правом він, називаючи себе представником Росії, розпоряджається життям і майном не тільки польських підданих, а й підданих кримського хана. Якуб-ага був у нерішучості тому, що відносини із Залізняком мали деякі ознаки офіційності. Гайдамацький посол, прибувши до каймакана, запевняв, що згряя Залізняка — частина запорозького війська, присланого за

розпорядженням коша для знищення на Україні поляків і євреїв. На доказ цього гайдамацький посол показував грамоту або "лист", без сумніву, ту саму золоту грамоту або її копію, котра вже встигла наробити стільки бід по всій польській Україні. Якуб-ага підозріло поставився до цього посланництва і не знав, що йому робити. Незручність його становища підсилювалася ще й тим, що товмач каймакана, родом грек, який знав російську мову і неодноразово бував у службових справах в Новосербії, на власні очі бачив на великому аркуші, пред'явленому гайдамацьким посланцем, написане великими літерами: "Указ її імператорської величності самодержиці всеросійської та ін., та ін. Оголошується для всенародного відому..." Насамкінець указу був підпис: "Отаман кошовий Петро Калнишевський з Петербурга". Ось у таких сумнівах Якуб-ага звернувся до Галицького і просив його взяти на себе роль посередника.

Галицький погодився відправитися до гайдамаків, маючи до того спонуку, по-перше, в тому, що виконував цим свій прямий обов'язок, покладений на нього кошем, по-друге, в тому, що йшлося "про честь і славу війська запорозького", а по-третє, до цього підмішувалися й власні інтереси Галицького, бо під час наїзду на Балту, гайдамаки пограбували будинок, де він мешкав, захопили його майно і угнали коней.

Вельми цікаве відвідування Галицьким гайдамацького стану виписане п. Скальковським з архівів Запорозької Січі, і ми наводимо це свідчення як характеристику того часу і дійових осіб:

"Балтський каймакан Якуб-ага, утримавши вагання, що ті гайдамаки правильно себе запорожцями називають, його, Галицького, запитував: чи не даний їм дозвіл від коша такі витівки чинити? А як він, Галицький, точно його запевнив, що ніколи нікому від війська такого дозволу не давали, то він, ага, для ще більш достеменного повідомлення послав його, Галицького, давши йому двох своїх сейменів кінних, до оних гайдамаків. Коли він до них прийшов, то побачив їх усіх в одній компанії за столом з напоями, куди й його, Галицького, запросили, пригощали щедро і просили вибачення за те, що деякі "витівники" намагалися

образити його товариша (запорожця Олексія Шульгу) і його екіпаж пограбувати. Порадували його було й тим, що усе, без винятку, його майно вони відшукають, а якщо не вдасться відшукати, то вдвоє відшкодують. Між тим, у розмовах з гайдамаками він жодного з них не визнав запорозьким козаком, бо вони за військовим запорозьким звичаєм ні сідлати коня, ні нав'ючити, ні сісти на нього, ні ратища (древко списа) у руках тримати не вміють. По більшості по них видно, що то прості мужики безпечні, бо коли вони турок з Балти вигнали і до тисячі ногайців зустріли, то, заряджаючи гармати рубленим залізом, порох з порохівниць за одним разом витратили, і якби на їх щастя, трьох татар не вбили і не розігнали цим решту, то далі із своїми гарматами втриматися не змогли б".

Галицький пробув у гайдамаків лише кілька годин, і, повернувшись до Якуб-аги, передав йому свої "політичні спостереження". Головна мета Галицького полягала, звичайно, у тому, щоб відвести підозри в участі у цій справі запорозького війська і тим захистити його честь.

"Наступного дня (говорить Галицький у своєму свідченні) прислані були до Якуб-аги від гайдамацької зграї двоє, з яких один назвався есаулом, а другий — сотником, з якимись листами. У той же час приспіла до Балти орда і прийшов від неї до Якуб-аги мурзак. Призвали й Галицького. Посидівши там, Галицький бачив (бо турецької мови не розумів) між Якуб-агою і мурзаком довгі розмови, а потім Якуб-ага звернувся до присланих есаула і сотника: "Що це ви зробили і навіщо місто Балту розорили? Можете бачити самі, що орда приспіла і вона даремно не відійде. От ви занапали своїм свавіллям Україну". Діставши таку відповідь аги, посланці поїхали, та невдовзі від гайдамацької зграї був надісланий Якуб-азі лист: "Щоб він з ними вступив у перемир'я і розписався, а вони його, аги, та його команди збитки з лишком винагородять". Як вже між ними все узгоджено було, він, Галицький, не знає, а тільки бачив, що турки від гайдамаків гарбали вдосталь майно своє (награбоване у них в Балті), а також польське і жидівське на свій бік везли. Причому Галицький до гайдамацької зграї вдруге поїхав і вимагав повернення свого майна і коней, а собі —

можливості піти звідти. Та вони його вже не відпускали, звелівши бути при них доти, поки вони у цьому місці не закінчать і не розпочнуть похід в інше місце, де обіцяли його з винагородою відпустити. Того ж дня есаул гайдамацької зграї, побувавши у замку (в Балті), повернувся і віддав усім наказ, щоб не гаючи часу, розділялися на дрібні зграї, готувалися до походу, а потім і сам есаул зі своїми сотниками, сівши на коней, а з ними і Галицький з товаришем під політичним наглядом гайдамаків, при гарматах поїхали. Коли виїхали у степ, то перед ночівлею есаул дав усім лозунг, щоб на питання: хто вони такі? — відповідати: "козак з чати" (з посту). А хто цього наказу не виконував, тих били і навіть вбивали. Коли вони під'їжджали до річки Саврані (подільської губернії) і входили у село Піщане, то він, Галицький, не діждавшись від них винагороди, за дозволом гайдамацького есаула з товаришем поїхали своїм шляхом до Запорозжя".

Так Галицький благополучно повернувся до Запорозжя, а куди пішла гайдамацька партія, які були її дальші подвиги, — невідомо. Відомо тільки, що ця згряя вважала своїм командиром Залізняка, есаул якого і керував нею у відсутність свого начальника, самого ж Залізняка у зграї тоді не було.

Зі свідчень Галицького видно далі, що коли він повернувся на Запорозжя і з'явився до полковника бугогардівської паланки, то майже слідом за ним прискакав з Голти, турецького містечка, бешлей тамтешнього гарнізону, щось на зразок поліцейського солдата, і привіз листа полковнику. Бешлей запитував:

— Хто такі запорожці, які Голту розорили? Якщо вони не запорожці, то ногайська орда, яка вже виступила, всіх їх порубає.

Полковник і Галицький відповідали посланцеві:

— Ті гайдамаки не запорожці, а самозбройці (гультяї), невідомо які люди. Робіть з ними, що хочете.

Виявилося, що то був Залізняк.

Та подивимось, що робили у ці самі дні російські загони, які прибули з Кречетниковим під Умань і захопили тамтешній гайдамацький табір.

Розділ XXII

За свідченнями, взятими з щоденника Калмикова, видно, що у той час, коли Кречетников залишався ще під Уманню, кілька сотень донських козаків були відправлені ним у різні місця для пошуку окремих гайдамацьких зграй. З народних переказів ми дізнаємось також, що донці переслідували втікачів по різних напрямках, іноді дрібними партіями, а іноді цілими загонами. Та й будучи втікачами, гайдамаки не переставали сповідувати ідею, заради якої загинули вже тисячі жертв їх фанатизму. Одна партія, чоловік у десять, уходячи до Запорожжя від російських загонів, кинулася до Дніпра і на човнах попливла вниз за течією ріки. Приставши біля Черкас, вони пішли у місто на ринок і там, не боячись нікого, зухвало захопили писаря, який змінив православ'я на католицтво, і вивели його за місто для страти. Нещасному зв'язали назад руки, зав'язали очі білою хусткою і звеліли стати на коліна. Потім один з гайдамаків, ставши у нього за спиною, вистрелив з рушниці і вбив "перехреста". Здійснивши цей подвиг, гайдамаки попливли далі, тікаючи від росіян. Збереглася також розповідь про втечу Лопати, що був слугою Залізняка під час його пригод на Україні. Коли Залізняк, здогадавшись про наміри Кречетникова, вирішив бігти з-під Умані, він призвав Лопату, дав йому грошей і коня і звелів йти світ за очі. Лопата з другим гайдамаком скакали цілу добу, бо їх переслідували донці, поки ніч не перешкодила цій погоні. Тоді вони пробрались на батьківщину, у Смілянщину, а вже звідти Лопата переплив на лівий берег Дніпра, виклопотав у громади посвідчення в тому, що під час уманської різни він знаходився на російському березі Дніпра, де "віяв жито", і тільки з цим посвідченням він міг не боятися, що його заберуть як гайдамака і відрубать голову.

Партія донських козаків, в якій перебував Калмиков, переслідуючи окремі ватаги бродяг, дійшла до самого Дніпра. По всій країні козаки бачили "крайне розорення і у народі схильність до бунту". Хліб у полях був у більшості не зібраний, у багатьох місцях "потолочений (потоптаний) проходом великої кількості народу". При вході у села впадала в око якась порожнеча, "безлюддя", тоді як в інших місцях села були поповнені різним набродом, на вулицях "велике сум'яття", по ринках "нахабні крики", у шинках "веселощі, пиятика і непотребна лайка п'яних, сварки, і смертовбивство". Козаки вже деінде зустрічали польські загони, які, очевидно, насмілювалися з'являтися середньоспокійного населення, покладаючись на присутність російських військ, і жорстоко мстилися народу за свій недавній страх, за свій сором і загиблих жертв. Принаймні, Калмиков говорить, що бачив, як в одне село "польські гвардійці прив'язаного за ноги арканом до сідла бунтівника волокли по землі і заподіяли швидку смерть. Зате в іншому місці донці наткнулися на сцену, коли "малоросіянам з малими дітьми" знайшовши у Ливаді дівку жидівського племені, яка там ховалася, цькували її собаками, і за цю провину (долає Калмиков) ті малоросіянки були нами у село приведені і нагайками биті. У третьому місці по донцях, які тікали лісом, хтось з лісу стріляв і одного станичника, на призвесько Дротик, у плече поранив". У четвертому місці донці їхали мимо польських, "панських куренів, один з яких до рупдука спалений, а в другому віконці виломлені". Захоплених кількох "невідомих, в яких були визнані бунтівники і смертовбивці", донці здали польським старшинам.

Біля самого Дніпра донці, як висловлюється Калмиков, мали "знатний випадок і баталію". Справа втім, що, під'їжджаючи до Дніпра, вони впіймали якогось бродягу, який на питання донців — хто він такий і куди йде, — відповідав, що він "наймит з того боку Дніпра і приходив у монастирі своєю охотою для богомілля". Та коли козаки, обшукавши бродягу, який здався тим підозрілим, знайшли зашиті у сорочці золоті монети, а у жебрацькій сумці пару заряджених пістолетів і дорогий годинник "з боєм та алмазами", то бродягу піддали "чималому випробуванню". В чому воно полягало, Калмиков умовчує, та без сумніву, було воно таким, що розв'язало язика впертому гайдамакові (це був

справді гайдамак), і він "мало не вперше від катувань, у лиходійстві своєму повинився". Перехоплений козаками гайдамак знаходився під командою "отамана Бабася, у партії якого під Умань ходив і Залізняка милостями відзначений". Згряя Бабася, як виявилось, втекла з-під Умані у ніч розгрому гайдамацького табору, і прискакавши до Дніпра, послала своїх емісарів, або, як їх називає Калмиков, "наборщиків" на лівий берег "у малоросійські слободи" для набору нових ополченців, а сама засіла у сусідньому лісі у чеканні підкріплення. У зграї знаходилося до п'ятидесяти добре озброєних гайдамаків, які після перепочинку і підкріплення новобранцями, а також "поправивши стомлених численними походами коней своїх", мали намір або йти на з'єднання із Залізняком, або, якщо не знайдуть його, то спрямують свої набіги на такі місцевості польської України, куди ще не заходили гайдамаки, і де "польські пани у великому багатстві живуть".

Козаки побачили необхідність відразу напасти на зграю Бабася, поки вона не підкріпилася "сикурсом" і не могла ще мірятися силами з донським загоном. Перехоплений козаками гайдамак, у якого вбили коня, йшов у сусіднє село, щоб купити нового, і по дорозі попався у руки донської команди. Полонений бродяга мав стати провідником, його посадили на в'ючного коня під наглядом двох козаків, яким було наказано негайно вбити провідника, якщо він спробує втекти або щось інше зробити на шкоду козацькому загону. У суворій тиші сунули козаки уперед і, дійшовши до лісу, поринули у хащі манівцем шириною "до трьох коней", тобто яким могли проїхати разом три вершники. Та ледве вони виїхали на галявинку, з усіх боків оточену лісом, як пролунав постріл, і гайдамак-провідник заволав: "Москва іде! Рятуйте!" виявилось, що то був постріл гайдамацького вартового, який стояв при в'їзді на галявину і помітив наближення донців. Ледве ці останні встигли вибратися на галявину і вишукували загін чотирикутною "грубою" (мабуть, у каре), як знову почулися постріли з лісу, і донці побачили гайдамаків, які перебігали між деревами. Донці кинулися у той бік, звідки були постріли, і зав'язалася перестрілка. Сидячи за деревами, гайдамаки відчайдушно захищалися. Кулі донців не завжди сягали цілі, тому що розбійники ховалися за деревами, а нічим не прикриті на галявині донці являли

собою добру мішень, в яку гайдамацькі кулі влучали досить часто. Тоді частина донців спішилася і кинулася у ліс "добивати розбійників руками". Зав'язався рукопашний бій. "Ці розбійники, маючи дратовища (піки) незвичайно для донського воїнства довгі, могли, не підпускаючи до себе близько, колоти і кількох козаків поранили (говорить Калмикові Коли ж була команда перейти на шаблі, то тут вже наші козаки ті дратовища перерубали і, оточивши розбійників, кололи їх немилосердно, та лиходії, не боючись того, різались на ножах і стріляли з пістолетів впритул".

Сутичка закінчилась, однак, тим, що гайдамаки були розбиті і розсипалися в лісі. Козаки кинулися за ними в хащі, та через гущину лісу не змогли продовжувати переслідування, тим більш, що на сусідній галявині паслися їхні коні, і розбійники, захопивши їх поскакали. На місці сутички залишилося кілька вбитих гайдамаків (одиннадцять голів) та п'ять донських козаків. Кілька донців було поранено. У кишені та "зброї" гайдамацькій було знайдено багато зашитого золота та срібла. В одного вбитого нашитий на золотому ланцюжку висів портрет польського короля, оправлений в золото (без сумніву, захоплений під час грабунку якогось багатого польського дому). Та жоден гайдамак не дався у руки живим, крім того, хто був провідником у донців, і, коли під час сутички він спробував з'єднатися з товаришами, його "волосяним арканом до сідла прив'язали і кляпом рот закрили".

Поховавши на галявині вбитих товаришів, донці того ж дня під вечір вибралися з лісу і попрямували до міста Крилова, щоб здати відповідний владі свого полоненого і заявити про останній бій з гайдамаками. Та коли дізналися (від кого, Калмиков не каже), що тієї ночі з-за Дніпра мала перебраться на польський бік знову на вербована гайдамаками у малоросійських слободах партія для з'єднання зі зграєю Бабася, вони вирішили перехопити цю переправу. Вночі вони засіли у тихому місці біля самого берега Дніпра, саме там, де мали переправлятися гайдамаки, і чекали на їх появу. Коли почало розвиднятися, козаки побачили, що від того берега Дніпра, з очерету і прибережного шелюгу впливало кілька "каюків" та великих човнів, наповнених людьми. Козаки вичікували наближення їх до самого берега, і тільки човни причалили, як козаки,

вибігши із засідки, кинулись до них і встигли захопити кілька чоловік. Решта повернулися у свої човни і попливли до протилежного берега. Козаки кричали їм навздогін:

— Стійте! Якщо ви добрі люди, ми вас не займатимемо.

— Йдіть до бісової матері, москалі прокляті! — кричали гайдамаки. — Вам нас не спіймати.

— Поверніться! — знову кричали козаки, — щоб не вчинилося даремного кровопролиття. Ми у вас стрілятимемо.

Втікачі, "неподобно лаючись", продовжували відпливати далі. Козаки дали по них кілька пострілів, "та за віддаленістю шкоду розбійникам вчинити вже було неможливо".

Ті ж, що були взяті у полон, говорили, що вони зовсім не гайдамаки, а що за ними приїздив "польського пана писар" і найняв їх усіх на "заробітки". Як би там не було, їх як підозрілих людей козаки здали, куди слід, і відправилися у дальші роз'їзди.

Це вербування гайдамаків у російській Україні емісарами гайдамацьких зграй доводить, з одного боку, що гайдамаччина користувалася однаковим співчуттям народу в обох У країнах, з іншого — що чоловіче населення польської України, без сумніву, все відгукнулося на заклик Залізняка, якщо доводилося вербувати нові партії у Гетьманщині. Гетьманщина ж і сам Київ з околицями, як ми бачили вище, поставляли гайдамаків і в зграю ватажка Найди.

У той час, коли козацька роз'їзна команда повернулася від Крилова уздовж польського кордону у напрямку до річки Синюхи, їй випав ще більш значний випадок, ніж описаний вище. Козаки їхали тепер тією смугою землі, якою, зазвичай, у минулі роки гайдамацькі зграї вривалися у польську Україну. Довго вони їхали степом, перерізаючи широкі "сакми"

або степові стежки, протоптані кінськими копитами. Ніде не було ані житла, ані слідів "косовищ" чи орних земель — все був рівний степ, подібний до нашого маницького, додає Калмиков. Козацькі коні, хоч і звикли до донських степових переходів, вже почали стомлюватись, бо ніде не було ні річок, ні озер, ні окремих водопоїв. Надвечір вони помітили за характером місцевості, що десь близько вже має бути вода. І насправді, два козака поскакали уперед і невдовзі повернулися із звісткою, що бачили пасовисько і на ньому "у триногах" спутаних коней, а біля самого водопою "на зразок майдану сиділи і пили невідомі люди, за одягом — не татари і не чумаки, запорозькі хохли" і "число цих людей безпечне".

Цілком справедливо вважаючи, що то були гайдамаки, козацький загін вирішив вдатися до хитрощів, аби, "не втративши ані пижа", захопити їх живцем, подібно до того, як вони захопили уманський табір. Зупинившись на тому місці, де козаків спіткала ця випадкова зустріч з невідомими людьми, начальник козачої команди (ім'я його нам невідоме, бо Калмиков називає його просто Захаром Івановичем) відправив до них, ніби для переговорів, самого Калмикова, який був тоді хорунжим, і з ним ще одного козака. Посланці прив'язали до піки ("дратовища") білу "ширинку" (рушничок) замість парламентського прапора, і під'їхали до того місця, де сиділи невідомі люди. Побачивши козаків, ті підскочили і кинулись було до коней, та вгледівши удалині білу хустину, зупинились і закричали:

— Що за люди?

— Козаки з Дону, — відповідали ті.

— Для чого ж ви у степу без дороги їдете, куди і навіщо?

— Їдемо у Польщу за наказом.

— За яким наказом і за кого стоїте?

— За наказом царським і стоїмо за російських людей.

— Йдіть до нас, — сказали гайдамаки, — якщо ви люди добрі, ми вас приймемо і разом поїдемо.

Посланці донських козаків під'їхали ближче. Гайдамаки запросили їх "у коло".

— Так то правда, нібито Росія Польщу під свою руку прибрати хоче?
— запитували гайдамаки.

— Істинна правда, — відповідав Калмиков, бажаючи цих запитальників увагу привернути.

— А у нас чулося, що це брехня, хоч до цього говорили й те, що господарня цю справу у секреті тримає, щоб на неї іноземні королі нічого сказати не могли б, — зауважив один з гайдамаків.

— А ваша команда за якимось наказом у поході? — спитав Калмиков.

— За наказом, і той наказ секретний, — відповів гайдамак.

— Секретний був, а нині вже не секретний, — втрутився інший гайдамак. — Кажуть, що у польських землях наші більше тисячі поляків і жидів вирізали.

Козацькі послы ясно бачили, що це гайдамаки, і оскільки їх було небагато, за висловом Калмикова, "безпечне число", то посланці утвердились у думці, що цих гайдамаків можна буде захопити живцем, "не втрачаючи ані пижа". Та все ж таки було утруднення: як звести обидва загоны, щоб не викликати у гайдамаків підозри. Та гайдамаки самі розв'язали це питання.

— У вашій команді багато коней? — спитали гайдамаки.

— Сто коней, — відповів Калмиков.

— А при кому вона перебуває?

— При сотнику.

— За військовим звичаєм мені під рукою сотника було б не без образи, — сказав той з гайдамаків, хто, мабуть, керував загоном. — Хоч би ми й пішли далі разом, тільки сотник хай свою сотню веде, а я — свою, і у наші військові порядки сотник хай не мішається.

— Правда, правда, — загомоніли інші гайдамаки, — у вас свої порядки, у нас свої.

— Ми ваших порядків ламати не будемо, відповів на це Калмиков.

Так благополучно закінчились урядові переговори. Залишилося тільки з'єднатися обом загонам.

— Наші коні без води стомилися, — сказав Калмиков. — Чи можна нашій сотні до вашого водопою підійти, щоб коней остаточно не заморити?

— Якщо ви люди добрі і з нами в одну думку, то й водопій наш для вас не заборонений, — відповіли гайдамаки.

Однак, з обережності вони залишили у себе заложником Калмикова, а другого козака послали за сотнею, яка залишилася у степу, очікуючи завершення переговорів. Повернувшись до своєї сотні, козак об'явив, що невідома команда послана за "секретним наказом" у Польщу, по всіх

ознаках це гайдамаки, яких він нарахував 43 чоловіка і які погоджуються з'єднатися з сотнею козаків.

Козаки відразу направилися до водопою. Гайдамаки зустріли їх вже верхи, з піками напереваги і вишикувавшись за козацьким звичаєм "лавою". Коли начальник козацької команди, разом з іншим хорунжим, виїхав наперед, начальник гайдамацької зграї також виділився з своєї "лави" і вони наблизились на досить близьку відстань.

— Ми хочемо бути з вами заодно, — сказав козацький сотник. — Вам дороги у польській землі відомі, а ми у Польщі, як в темному лісі блукаємо.

— Ми вам дорогу вкажемо, — відповів гайдамацький начальник.

— Якщо ви будете з нами заодно, і вас у Росії великою платнею винагородять, — сказав сотник.

— За Росію ми стояти раді проти польських людей, — відповів гайдамак.

— А ви куди направляєтесь?

— До Брацлава.

— А на Умань вам йти не наказано? — спитав сотник.

— В Умані годуватися нема чим.

— З якої причини не стало в Умані харчів?

— Козаки поїли.

— Які козаки?

"На це розбійник зі сміхом відповів: — Наші козаки у цьому місті усіх свиней посмалили і поросят поїли, тому й харчів там не стало. Нині ж, кажуть, Варшава на нас має чекати".

З цих слів було ясно, ця партія гайдамаків ще нічого не знала про те, яка доля спіткала їх товаришів під Уманню, а тільки дійшла звістка, що Умань взята й пограбована. Без сумніву, саме через це вони так необачно дозволили наблизитися до себе роз'їзній козацькій команді. Не можна не побачити також з цієї розповіді Калмикова, що й ці гайдамаки йшли, цілком впевнені, що діють вони заодно з Росією і що сама імператриця таємно співчуває гайдамацьким подвигам і таємно ж керує рухом. Через те козацький загін вони прийняли за своїх товаришів і з'єдналися з ним.

Отже, переконані у тому, що донські козаки йдуть різати поляків і євреїв, гайдамаки вільно дозволили їм підійти до водопою, і самі залишалися там же. В них, як зазначив Калмиков, не було видно ніякої "квапливості" (тобто побоювань, а не поспішливості), і з'єднатися з донцями в один загін вони не хотіли тільки тому, що гайдамацький отаман не бажав бути під командою сотника, волів бути самостійним ватажком своєї зграї і розпоряджатися нею на свій розсуд. Цю ніч загони провели разом, тільки гайдамаки розташувалися по один бік водопою, а донці — по інший, гайдамацькі і донські коні паслися окремо і караулили біля кожної партії дозорилися окремо.

Вранці обидва загони знялися зі стоянки і відправилися далі. Попереду їхав гайдамацький загін, а за ним йшли слідом козаки. Таким чином пересувалися цілий день. Козаки сходились з гайдамаками і вільно розмовляли "про походи і баталії", хоч козакам була дана настанова, як тримати себе по відношенню до гайдамаків і про що переважно говорити з ними. По всьому видно, що козацька роз'їзна сотня повторила у даному випадку ті самі хитрощі, з допомогою яких Кречетников знищував головні гайдамацькі сили під Уманню.

У наступну ніч донці вирішили перев'язати гайдамаків, коли вони спатимуть. На ночівлю під невеликим ліском обидві партії знову розділилися надвоє і розташувалися на невеликій відстані одна від одної. І донці, і гайдамаки запалили вогнища і, повечерявши, полягали спати навколо догораючих вуглів. Козаки навмисне поклали у своє вогнище надто мало дров, щоб воно скоріше згасло, і гайдамаки ще сміялися з донців, кажучи, що "москалі не вміють і вогня запалити, як слід". Справді, вогнище "москалів" слабо освітлювало сплячих і збільшувало темряву околиць. У козаків ж все було наготові для наступної справи: у кожного був аркан, з яким козак не розлучається у поході, пістолети і рушниці їхні були заряджені. За знаком, поданим сотником, козаки поповзли до гайдамацького вогнища, і коли вже були неподалік, рвучко кинулись на сплячих і почали їх в'язати. На кожного гайдамака припадало більше двох козаків, тому їх опір був даремним. Однак, сутичка була бурхлива. Гайдамацькі вартові, які дрімали осторонь вогнища, тільки тоді помітили своє упущення, коли дехто з донців, вже встиг насісти на сплячих гайдамаків, які "вкрай здивовані, пробуджуючись, ніяк второпати не могли, що з ними коїться".

Деякі донці були поранені і покусані гайдамаками. Донці так захопилися боротьбою, що двох гайдамаків у розпалі навіть придушили до смерті. Встигли поскакати тільки ті, хто сторожив коней.

— За що ви нас, як злодіїв, зв'язали? — питали деякі гайдамаки.

— Запорожці до останньої душі виріжуть Дон за те, що ви нас пов'язали, казали інші.

— Наша наймилостивіша государиня звеліла нам переловити усіх розбійників, які польських людей мучили.

— Ми не розбійники, — говорили гайдамаки.

— Ви розбійники і царських указів ослушники, — говорив проводир донської зграї.

Полонені гайдамаки були пов'язані, як в'юки, на коней, яких козаки переловили, і відправилися з козацькою командою до Умані.

"Дізнавшись від нас (говорить Калмиков) про взяття і розорення донськими і російськими командами гайдамацького табору під Уманню, а найпаче про розбиття гайдамацької наволочі і взяття начальників цього зла та їх підлеглих, розбійники, сторопівши духом, говорили: "Пропали наші голови! Пропало славне військо запорозьке!"

Не сміючи підозрювати Калмикова у хвастощах, від чого, як ми бачили в історії пугачівщини, не були вільні хоробрі донці навіть у офіційних своїх реляціях, ми повинні однак зазначати, що в деяких місцях його щоденника, між замітками про погоду, хвороби коней, про дорожнечу або дешеvizну у Польщі груш, вівса і наливок, нібито мимовільно проривається похвальба, ніби тільки донці "цьому польському бунту поклали край", і що без донців, можливо, конфедерати "аркан на росіян накинули б і назавжди від Росії відбилися". У всякому разі донський полк відіграв важливу роль у припиненні гайдамаччини, а остаточний її кінець прийшов лише тоді, коли російський уряд звернув на події у польській Україні серйозну увагу, і зобов'язавши Запорожжя викоринити гайдамацтво, водночас послав у польську Україну ескадрони гусар, складені з сербів та інших слов'янських колоністів у Росії, і ці гусари поклали край гайдамаччини, подібно до того, як гусари Михельсона нанесли рішучий і останній удар пугачівщині.

Остаточне знищення гайдамаччини складає зміст останніх глав нашого нарису про цей предмет.

Розділ XXIII

Взяття Умані гайдамаками і різня у цьому місті відбувалися 9 і 10 червня. Два місяці російська прикордонна влада спокійно дивилася на те, що робилося в польській Україні, і тільки вже через два тижні після розорення Умані київський генерал-губернатор Воєйков 24 червня запитував запорозьку владу, чи має кош відношення до проводирів народного бунту в Польщі, оскільки, за чутками він вважався справою запорозьких козаків.

"Гайдамацька зграя, яка з'явилася в уманській, чигиринській і смілянській губерніях, — писав Воєйков за кошового, — своїми розбоями і грабіжництвом не тільки багато містечок і сіл на тій околиці розорила, багатьох з шляхетства та інших чинів, також жидів, де кого дістати могла, не по-людськи мучила і умертвляла, а й своїми фальшивими проголошеннями простий і темний народ підбурювала на бунт проти влади, начальників і поміщиків". Чому Воєйков, звертався з цим до Запорожжя, так це тому, "що головний вождь згаданої гайдамацької зграї називає себе полковником війська запорозького низового на ім'я Максим Залізняк, при якому нібито й справді до ста чоловік запорозьких козаків знаходиться, і який має кілька корогв і перначей, проголошує, що він за указом посланий проти конфедератів, і таким способом простий народ спокушаючи, спонукає до бунтів і залучає до своєї зграї, чим чималу ганьбу і безслав'я всьому війську запорозькому приносить".

Що ж робив кош у той час, коли на правому боці Дніпра йшла різня іменем Запорожжя та російської імператриці, під проводом кількох відчайдушних голів, проводилось фактичне відділення західної половини України від Польщі, з якою ця країна давно була поєднана політично? Як виявляється, кош нічого не робив, без сумніву, вважаючи, що то не його справа втручатися у внутрішні негаразди іншої держави, хоч ці негаразди, як виявилось згодом, і виходили в основному із Запорожжя.

У 1768 році Запорозька січ переживала один з найважливіших моментів свого історичного життя. Тоді для неї вирішувалося питання життя і смерті, тобто питання її політичного існування. У Москві зібралися представники усіх частин держави, усіх станів і від усіх окремих

політичних одиниць і народів, що входили до складу російської імперії, для участі у комісії, височайше затвердженій на предмет складення нового уложення (кодексу) Росії. З діями цієї комісії для Запорозької січі з'єднувалося її політичне бути чи не бути, тому що й запорожці відправили до цієї комісії своїх депутатів. Між тим, за всіма ознаками, не можна було нічого доброго очікувати для Запорозжя. Нові сили, що заявили про себе на півдні Росії, видимо, починали заїдати старе, віджиле Запорозжя. На тому півдні Росії Запорозжя і Малоросія не залишалися вже єдиними володарями тих країн, а там, ніби з-під землі виростала нечувана доти "Нова Росія". З різних слов'янських, німецьких і турецько-молдавських країн товпилися туди переселенці і захоплювали вільні безкраї простори, по яких колись гуляли тільки запорозькі козаки. Ці різноплемінні прибульці мало того, що захоплювали землі, які запорожці вважали своїми, але й захоплювали саму волю запорожців, їхні вольності і все, чим вони "з віків" дорожили. До всього цього на запорозьке військо сипалися звинувачення від цих прибульців та їхніх начальників, як російських, так і німецьких і сербських. Запорожці справді бачили, що це був "мішок", у який "росіяни хотіли прибрати Запорозжя", і тільки "не знали, як зав'язати той мішок". На довершення зла у самому війську, під навісами "куренів" і на військових радах пішла незгода. Ми вже говорили, що кошові отамани, залякані московською та німецькою суворістю, самі ставали надмірно суворими до вільного козацтва. Нові люди завелися й на Запорозжі: Калнишевський, який шість років тримав козаків на сильно натягнутій вузді, сам заводив нові порядки і російську субординацію, а старих курінних отаманів обурював проти себе тим, що й до них ставився грізно, по-московськи, обмежив їхню патріархальну владу, що часом доходила до жорстокості. Ці батьки-отамани не сміли вже як раніше, "вбивати всмерть" своїх козаків на свій розсуд, не сміли садовити без суду добрих молодців на кіл ("на гостру палю"), не могли навіть бити їх біля ганебного стовпа киями: на все потрібний був формальний суд і формальний вирок війська з конфірмацією начальства. Козаків карали вже за те, за що раніше нагороджували іменем "славних лицарів" — і лицарі вже з острашкою пускалися на війну заради слави Запорозжя, тобто у гайдамаччину. Отже, між козаками накупало невдоволення, яке у 1768 р. вилилося бунтом, а слідом за ним ще одним,

коли "кілька буйних голів забушувало і підняло зброю на кошового і військового старшину".

Ось серед таких неблагоприємних умов застала Запорожжя уманська різня. Офіційно воно, видимо, нічого не знало про підготовку загальної гайдамаччини, а якщо й доходили якісь звістки, то від'їзди буйних голів у Польщу сприймалися як звичайне гайдамацтво, що повторювалося з року в рік. Про загрозу Мельхіседека, що він і без запорозького війська розправиться з поляками, та й Запорожжю помститься, воно, як видно, забуло. Про "освячення ножів" Запорожжя також, треба думати, нічого не знало офіційно. А між тим вже почалася кривава розправа іменем Запорожжя і Росії, і у кількох губерніях вже лилася кров. Та ось у травні кош отримує рапорт полковника бугогардівської паланки Мойсея Головка, що "5 травня, їздивши у справах у пониззя річки Буга і вверх по Інгулу, дізнався він від кількох козаків, що з Інгульського відомства понад 30 козаків пішки відправились у Польщу, і коли їх питали, куди вони йдуть, ті відповідали: "Куди нам Бог дасть, туди й підемо". Потім надійшов до коша другий рапорт від іншого паланкійського полковника — Федора Великого, з прогноїнської паланки, що на другому боці соляних озер Прогноїв, поблизу Кінбурна, "рибалки, залишивши своїх господарів, йдуть на турецький бік ріки Буга, на Кисилівку і Гордієву балки, де складають чималі чати для гайдамацтва. Господарі не хочуть про це говорити, а між тим полковникові і старшині ці люди загрожують, отже, без допомоги коша жити там вже неможливо".

Для Запорожжя подібні звістки — не новина. Вже кілька років з початком весни воно відряджало на ціле літо козаків у той бік, звідки зазвичай виходили на Польщу гайдамаки, саме у бугогардівську паланку. Протягом кількох років сам отаман відправлявся іноді з військом для винищення гайдамацьких гнізд, особливо на річці Буг. Так вчинило Запорожжя і тепер. Воно негайно відрядило від усіх куренів по кілька чоловік для організації роз'їзних команд і вислало ці команди на підкріплення бугогардівської і прогноїнської паланок з наказом, заснувавши по всій польсько-турецькій межі суворий кордон, втікачів і

бродяг зупиняти і до Січі посилати, а куреням ні в якому разі у Польщу і ханську область своїх козаків не відпускати. Як ми згадували вище, на цей кордон був посланий особливий таємний агент для "політичного нагляду" за ходом прикордонних справ. Це був полковий старшина Галицький, свідчення якого про розорення гайдамаками Балти і відвідання ним гайдамацької стоянки ми наводили вище. Втім, результати "політичного нагляду" Галицького за тим, що відбувалося у прикордонних областях і що зробила там гайдамаччина, приспіло до кошу тільки тоді, коли гайдамаччина вже майже не існувала, задавлена у Польщі російськими військами.

З початку травня до початку липня Запорожжя абсолютно нічого не знало офіційно про те, що у той час відбувалося в Польщі, хоча у приватному порядку не знати воно не могло, бо знали про це запорожці і йшли цілими десятками до Польщі попрацювати разом із Залізняком. Але тільки отримавши ордер Воєйкова про те, що у польській Україні бунт, яким заправляє Залізняк, котрий називає себе полковником запорозького війська і цим завдає "чимало ганьби і безслав'я всьому війську запорозькому", що у польському заколоті беруть участь до ста запорозьких козаків, — кош захвилювався і почав збирати відомості про польські події. Звинувачення, висловлене Воєйковим кошу, було надто важливим для Запорожжя з огляду на постійні підозри російського уряду у потуранні гайдамакам з боку Запорожжя, щоб не занепокоїтися серйозними наслідками такого звинувачення. І насправді, зібрані кошем відомості підтверджували, що польський заколот був піднятий стільки іменем Росії, скільки й іменем Запорожжя.

2 липня з'явилися у Січі з обозом уманські купці Остап Поламаний і Остап Бочка і пред'явили перепустку, видану їм в уманському таборі Залізняком. Роздивляючися цю перепустку, запорозький кош побачив, що цей документ виданий у таборі війська запорозького в Умані, канцелярією цього війська і підписаний полковником Залізняком. Ясно було, що іменем запорозького війська розпоряджалися у Польщі люди, які не мали на це жодних повноважень. До того ж, документ, пред'явлений уманськими купцями, був візований на кордоні як

автентичний і комендант прикордонного форпосту Орловського майор Вульф, при всій своїй німецькій педантичності і акуратності, нічого не запідозрив у цьому документі і пред'явників його пропустив через кордон. Остап Поламаний і Остап Бочка на допиті їх у військовій канцелярії, засвідчили, що "9 червня гайдамацька згряя у тисячу кіннотників з одним великим і кількома меншими прапорами під начальством якогось полковника Максима Залізняка, підмовивши чотирьох сотників уманської губернії, міста Умані — Івана Кузьменка і Гонту, хащоватського Панка, торговицького Власенка і з ними козаків кінних і озброєних п'ятсот, 10 червня напав на це місто, і там до ста шляхтичей і до трьохсот жидів, в тому числі жінок і немовлят, умертвили (таке число вбитих в Умані засвідчено Поламаним і Бочкою неправильно, оскільки вони, вірогідно, назвали його навмання, бо самої різні не бачили і знаходились у торгівельних справах поза цим нещасним містом). Все міське майно, у тому числі прапори і гармати захопили і розташувалися табором у полі під цим містом. Тіла умертвлених жидів і поляків кинуті без поховання. Ця гайдамацька згряя називає себе запорозькими козаками, хоч насправді вони не запорожці, а наброд польських мужиків, винокурів та аргатів, які мешкають в Очакові та його околицях. Вони розповідають про себе, що мають якийсь дозвіл на винищення у Польщі ляхів і жидів. Цей Залізник має владу над містом Уманню і цілою губернією, і над їхніми мешканцями вершить суд і розправу і т. п."

Отже, тільки 2 липня запорозьке військо дізналося про деякі подробиці подій, які таким тягарем звалилися на польську Україну спочатку у квітні і остаточно розігралися в Умані 10 червня. Відтак воно не могло відвести ні смілянської різні, ні черкаської, ні лісянської, ні уманської, ні навіть балтської, яка відбулася вже після взяття Кречетниковим уманського гайдамацького табору.

4 липня з'явився на Січ другий свідок уманської різні — запорозький козак Лаврин Кантаржій, якому Залізник також дав свідоцтво для проїзду з Польщі в Росію і перед яким похвалявся, що, мовляв, "російський генерал Кречетников, який стоїть з дивізією у Польщі, дякував йому у листі за те, що він Умань вкрай розорив і всіх ляхів та

жидів вирівав". Від Кантаржія запорозьке військо дізналося, наскільки велике це новоявлене "запорозьке" військо під командою Залізняка, як він свавільно, немов диктатор, керує всією польською Україною, видає усім свідоцтва, приймає і відпускає тих, хто приходить до нього з повагою, "по достоїнству шануючи", роздає письмові накази — словом, царює, "ослушників жорстоким штрафом страхаючи".

Врешті 11 липня запорозьке військо записало нове свідчення від третього очевидця уманської різні — запорозького козака Максима Висоцького, який, як і Кантаржій, у торгівельних справах провів у Польщі всю весну і був в Умані на третій день після її розорення. Висоцький повідомив кошу, що він одного брехуна, який також називав себе запорозьким козаком, ніби він та ще три козака прибули недавно з Січі з листом "від пана кошового до полковника Залізняка, щоб порядкував добре". Цей козак-гайдамак запевняв Висоцького, що курінні отамани не перешкоджають козакам йти у гайдамацтво, а навпаки кажуть: "Боже, помагай, йдіть! А потім, можливо, й самі підемо, тільки тепер не можна, щоб кордон без війська не залишився і нагайці напасти не могли". Цей же Висоцький розповів, що після він сам бачив, як "свавільну партію, що є в Україні, складену з чималої кількості гайдамаків, серед яких полковником називався Максим Залізняк (деінде чув від них, що з мотронінського монастиря вийшло 30 чоловік, а далі назбиралося, жили ж з селян, яким розорення і смерть заподіювали), полковник каргопільського карабінерного полку російського війська у Польщі — Гур'єв з донським полковником, а як його звати, не згадає, і з командою його атакував і, під караул взявши, усіх в колодки позабивав".

Отже, з усіх боків надходили докази, що у польській Україні загальний бунт, але призвідники його — запорозькі самозванці, а якщо не самозванці, то тим більш тяжке звинувачення мало впасти на Запорожжя. А Запорожжя все ж таки бездіяло, бо не вважало себе вправі придушувати заколот у чужій землі, особливо коли вищий уряд мовчав, крім хіба що того, що Воєйков висловив своє невдоволення кошу, підозрюючи, що Залізняк не без відому кошу повів у Польщу своїх

сподвижників-головорізів, та граф Рум'янцев надіслав ордер "про бешкети запорозьких гайдамаків у Польщі".

Їх у Запорозжжі отримали разом — два суворих ордера від згаданої вищої російської влади, підписаних Рум'янцевим та Воєйковим, хоч і в різних місцях — один у Глухові, другий в Києві, та в один день — 2 липня.

Рум'янцев, між іншим, писав запорозькому війську, що за рапортом піхотного козловського полку полковника Корфа, який перебуває у Фортеці св. Єлисавети, "про бешкети запорозьких гайдамаків..." — "сії злочинці не тільки примножують лютості свої у Польщі, але й пускаються вже нападати і на області ханські, як купці фортеці св. Єлисавети дали сказки (доповідні), що 18 числа минулого червня, у перебування їх у польському містечку Палієвому-Озері, приїхало туди до 300 запорозьких козаків і усіх місцевих поляків і жидів умертвили, а коли дехто з них втік у ханське містечко Балту, то вони і звідти вимагали їх видачі, і, діставши від тамтешнього каймакана відмову у цьому, ці гайдамаки, підкриплені приспілою партією у кількасот чоловік з чотирма гарматами, провели з турками битву, і, напавши на саме містечко Балту, вбили там багатьох жидів і поляків, а турків змусили тікати звідти. І скрізь ці лиходії, як у Польщі, так і по всьому турецькому кордону проголошують, нібито вони прислані за її імператорської величності наказом".

Про цей напад на Балту одного з есаулів Залізняка із загоном гайдамаків ми вже розповідали. Та головне в ордері Рум'янцева — це звинувачення запорозького війська у солідарності з гайдамаками і навіть у надісланні їм для підтримки під Умань особливої команди запорозьких козаків.

"Запорозький писар Бистрицький, який перебуває у Гарді, об'явив майору Вульффу (продовжує Рум'янцев), що він думає, що ті нападники з команди запорозької, відправленої до Умані. Ви з сім нарочним, не гаючи часу, дайте мені відповідь: яка і для чого відправлена від вас команда до Умані, як повідомив цей писар? І чи відомо вам, хто сії запорозькі козаки, які вчинили описані нахабства у подільській та турецькій областях? І чому

у вас такий недогляд, що з ваших підлеглих можуть вільно виходити такі розбійницькі партії, свавілля яких, на думку сусідніх держав, породжують найгірші наслідки. Тому вам необхідно вжити найсуворіших заходів до покарання винних і викорінення подібного свавілля, бо весь тягар відповідальності за ці важливі події неодмінно впаде на вас".

Отже, залишається нез'ясованою та обставина, ніби сам кош відправляв до Умані особливу команду. Однак факти, які б підтверджували чи спростовували цю підозру, немає у залишених тим часом документах.

З свого боку генерал-губернатор Воєйков писав кошовому: "Попереднім моїм, від 24 числа минулого місяця, ордером вашому високоблагородію наказано з огляду на появу в польській Україні розбійницької, так званої іменем запорозьких козаків, гайдамацької зграї, зробити довідку, чи не від'їжджав хто з якого куреня на таке богопротивне і нелюдське злочинство, і неодмінно зробити у коші таке розпорядження, щоб ніхто до тієї зграї не тільки явно, а й таємно пристати не міг. А між тим з орловського форпосту майор Вульф мені рапортує, що 21 числа минулого місця кілька нібито запорозьких козаків згаданої злочинної зграї з крайньою зухвалістю і звірячою люттю напали на прикордонну ханську слободу Голту і кілька поліських шляхтичів та жидів, які там ховалися від їхнього тиранства, нелюдськи покололи, змучили і вбили, між ними і трьох голтянських жидів, а решту у річці Буг потопили — тому голтянський каймакан, побоюючись за своє життя, знайшов прихисток в Орловській слободі, і що при Гарді 24 числа перейшло через Буг до 30 піших і до 20 кінних запорозьких козаків, які в урочищі Романовському, на відстані 15 верст від Голти, розташувались, і що головний начальник зазначеної злочинної зграї, Максим Залізник, який називається полковником, має при собі есаула з перначем, одну корогву і 8 прапорів, — то вважаю необхідним, силу мого попереднього ордера підтверджуючи, зробити вашому високоблагородію удобоможливе розпорядження і вжити запобіжних заходів, щоб ніхто з козаків підлеглого вам війська запорозького від своїх місць відлучатися не міг і до цієї зграї пристати не наслідився, боючись жорстокої кари за

звичайними війська запорозького правами. За тим, віддаючи це вашим турботам і благородпорядливості, маю очікувати вашого докладного рапорту про виконання".

Ми вже бачили вище, що турецькі містечки Балта і Голта були розорені гайдамаками, перше під проводом есаула Залізняка, друге під особистим керівництвом самого Залізняка. "Багато євреїв, кажуть літописці цього народу, не сподіваючись на заступництво Польщі (у той час, коли в польській Україні лютувала гайдамаччина), кинули свої міста і пішли за кордон у Турцію, одні в Балту, інші в Бендери. Та кровожерні недолюдки і там їх переслідували. Заволодівши містом, вони зібрали євреїв і зажадали великого викупу грошима і речами, обіцяючи пощадити їхнє життя. Але як тільки лиходії заволоділи майном, всіх вбили немилосердно. Трупі валялися повсюди на полях. Один єврей з небезпекою для життя увійшов у місто і найняв 20 турок, аби вони зібрали трупи вбитих і благочинно їх поховали. Тих, хто пішов у Бендери, спіткала така ж нещасна доля: одних вбили турки, інші, пограбовані татарами, тинялися без їжі та притулку у степах, тому багато хто з відчаю загинув у хвилях Дністра або померли з голоду". Голта була розорена невдовзі після Балти. Залізняк, кажуть, не сподівався на відданість своєї зграї, особливо після того, що сталося під Уманню, і пішов до Буга. Там, на околицях містечка Орлика (нині Ольвіопіль), він переховувався в урочищі Романкова балка, маючи біля себе не більше двадцяти товаришів, на яких він міг покластися. Він вичікував моменту пуститися на велику справу, якою він вважав розорення Умані або завоювання усієї польської України і абсолютно не хотів пускатися у дрібні грабунки і розбій на великих дорогах, не вважаючи себе розбійником, а розуміючи свою місію, як захисника православ'я і представника інтересів стародавнього козацтва. По всьому було видно, що він не хотів зрівнятися із звичайними гайдамаками, і якщо й грабував, то тільки для задоволення жадоби своїх ватаг, між тим, як сам особисто переслідував більш високі цілі, хай це і вилилося у різню і розбій. Але ж не менше різні накоїв і Хмельницький. Ще більша різня супроводжувала походи Наполеона I і усіх завойовників, отже, історії важко розділити завойовника та такого гайдамака, як Залізняк.

Як би там не було, Залізняк, дочекавшись, коли до нього прибули інші ватаги гайдамаків, які повернулися з походу проти Балти, повів свою юрбу на Голту, незважаючи на найближче сусідство цього містечка з російським гарнізоном. І тут, як і по всій польській Україні, він переслідував польський та єврейський елемент, не спокушаючись грабунком турок і татар. Напавши на Голту, він захопив польських шляхтичів та євреїв, які там хотіли врятуватися, нелюдськи їх мучив, а потім одних переколов, а інших у річці втопив. Голтянський каймакан, боючись цих лютих нападків, втік з Голти і шукав захисту у росіян в орловському укріпленні.

Ось про цей напад, як ми бачили вище, питав турецький бешлей, який прискакав з Голти до бугогардівського полковника і сказав, що якщо нападники не запорожці, то ногайська орда "всіх їх вирубає".

Та Залізняк не обмежився одним нападом на Голту. Наприкінці червня, після сутички гайдамаків з ордою, Залізняка знову бачили у Голті, і знову він розправлявся у цьому містечку найжорстокішим способом з тими, переслідуванню яких він, видимо, присвятив своє життя.

Було це так: внаслідок все знаючих побоювань відносно гайдамацьких шаленств і неблагоприємних відомостей, що доходили до запорозької Січі, про те, що гайдамаки особливо часто з'являються у межах і по сусідству з бугогардівською паланкою, полковник цієї паланки Мойсей Головка був викликаний у Січ для пояснень. 2 липня, проїжджаючи з своєї паланки, власне з табору, розташованого біля Мертвоводдя, у містечко Орлик з двома "компанійцями" і проминувши Мигейський острів на річці Буг, побачив він на тому березі Буга на турецькій землі, що гайдамаки виганяють мешканців з Голти у ханське село Гидирим і займають худобу. Коли ж Головка під'їхав до самого берега ріки, то з другого боку до берега підскакало сім кінних і почали питати, "хто іде?" Полковник назвав себе і у свою чергу запитав, що вони за люди. Тоді один з кінних відповів:

— Я Залізник.

Та коли Головка зауважив, що Залізник знаходиться в Умані, останній відповів:

— Мене великоросійські команди з-під Умані вигнали. А чи давно ти був у Січі і чи скоро ти туди поїдеш?

Полковник відповів, що він негайно після повернення з Орлика відправляється у кош і Залізник сказав йому на це:

— Коли поїдеш, вклонися пану кошовому і скажи, що ми будемо на тому боці Буга і в Січі у гостях.

— Коли б ти до Січі пробрався, то більше вже нікуди б не поїхав, — зауважив на це Головка.

Тоді Залізник закричав йому:

— Пройдемо так, що ви та інші тамтешні і в Січі, і ніде не втримаєтесь!

Після цього про подвиги Залізника вже не було чути. Російські, польські і запорозькі команди з усіх боків обступили арену гайдамацької кривавої розправи і все тісніше й тісніше ставало гайдамакам. "Уманські бешкетники" або сиділи у колодках, або давно лежали — хто у сирій землі, хто кинутий у яр без поховання, хто стирчав на кілку або ходив з села у село з обпаленими руками. Донці нищпорили по всіх напрямках і ловили "бешкетників". Згряя Бабася була розбита козаками і плани його — йти у глибину Польщі — скасовані. Іншу згряю пов'язали живцем. Гонти та інших уманських сотників вже давно не було. Наставали і для Залізника та його сподвижників — Неживого, Швачки, Саражина, Волошина, Журби та Галайди — останні дні.

Взагалі треба відзначити, що коли головні сили гайдамаків були розбиті російським військом під Уманню, решта гайдамаків, яких втім залишалося набагато більше, ніж було знищено, вже не діяли спільною масою, як під начальством Залізняка, а розбилися на окремі зграї, можливо, з перестороги, щоб малими загонами було зручніше і діяти і в разі небезпеки, тікати і ховатися від переслідувачів. "Велика кількість бунтівних орд, — говорить Липоман, — як тих, що вийшли з Умані, так і окремо повсталих у різних місцях і на великому просторі", продовжували проводити "різню та розбої", Залізняк діяв на півдні польської України. Неживий, відокремившись від нього, з особливою зграєю подвизався біля Чигирина, на своїй батьківщині, де він недавно "горшки обпалював". Журба і Бондаренко подвизалися окремо. Російським і польським загонам доводилося ганятися за ними по всіх напрямках. Крім російських карабінерів, донських козаків, гусарів, драгунів і польських коронних, а також поміщичих надвірних команд, проти гайдамаків вислані були — спочатку київським генерал-губернатором Воєйковим три ескадрони новопоселених у Новій Росії гусарів під командою полковника Чорби, а потім, коли у Запорозжжі отримали суворі ордери графа Рум'янцева і генерала Воєйкова — команди запорозьких козаків, яким ставили за обов'язок переслідувати і винищувати гайдамаччину.

Залізняк був схоплений одним з перших, і, треба думати, невдовзі після розорення Голти, хоч існує переказ, що Залізняк, почувши про страшний кінець, який спіткав його "названого брата" Гонту, коли він дізнався, як поляки замучили зі згоди росіян самоназваного воєводу російського, Залізняк не переніс такої звістки, вперше у житті заплакав, захворів і вмер. Гайдамаки поховали його у степу над Дніпром, насипали над ним високу могилу (курган) і розійшлися. За іншими відомостями, напевне, більш достовірними, Залізняк був відправлений у Київ і там страчений, а найвірогідніше — був засланий до Сибіру після покарання батогом. Подобиць про те, як був спійманий цей глава гайдамаччини, ми не знаємо.

Одночасно із Залізняком спіймали і Швачку. Є переказ і пісня, що Швачка був захоплений російськими загонами біля Смілої, у лозах.

Гайдамакам не було чим стріляти — закінчилися кулі, тоді вони почали вирізати їх з люзи, нарізаючи на них хрестики, і стріляли. Та все ж вони не змогли вистояти проти "москалів", і всі були захоплені. Чудова народна пісня так передає цю подію (ми наводимо її повністю почасти тому, що в ній подаються подробиці спіймання Швачки, почасти і тому, що в ній є натяк на тісний зв'язок між гайдамаками і запорозьким кошем):

Ой на козаченьків, ой на запорожців та пригодонька стала:

Ой у середу та й у обідній час їх Москва забрала.

Крикнув Швачка та на есаула: "Із коней додолу!

Ох і не даймося, панове молодці, ми москалям у неволю".

Москалики умні, москалі розумні, розуму добрали:

Ой, наперед Швачку із есаулом докупи зв'язали.

Ох, і зв'язали, і попарували, й на вози поклали,

Із Богуслава до Білої Церкви їх у неволю забрали.

— Ох, де ж ваші, панове молодці, воронії коні?

— Ой, наші коні в пана на припоні, а самі ми в неволі.

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, та срібнії узди?

— Ой, наші узди в конях на загнuzді, а самі ми у нужді.

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, ясеньські списи?

— Ой, наші списи вже в пана у стрісі, а самі ми у лісі.

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, грімкіі рушниці?

— Ой, наші рушниці в пана у світлиці, а самі ми в темниці.

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, голуби жупани?

— Ой, наші жупани поносили пани, а самі ми пропали.

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, чоботи сап'янці?

— Ой, наші сап'янці позабирали райці у неділеньку вранці.

— Ох, пошлімо галку, ох пошлімо чорну, а до січі рибу їсти,

Ох, нехай донесе, ох нехай донесе до кошового вісті,

Ох уже ж галці, ох уже ж чорній та назад не вертаться:

Ой, уже ж нам, панове молодці, із кошовим не видаться.

Розділ XXIV

Загальна гонитва за гайдамаками почалася з перших чисел липня. Найкрупніші особистості гайдамачини вже позбавлені можливості діяти. Гонта, Білуга, Шило, Потапенко — у руках поляків. Залізник і Швачка — у київській в'язниці. Залишаються на волі Неживий, Бабась, Волошин, Саражин, Журба, Губа, Галайда, Дейнський, Шеремет; та це світила другої величини. Більше за інших самостійно діє Неживий, який колись, обпалюючи горшки, говорив: "Хоч день, а буду паном". Тепер він справді пан. Врятувавшись від російських військ під Уманню і відокремившись від Залізняка, він попростував туди, де й раніше діяв, коли гайдамачина

тільки починала поставати біля либединського і мотронінського монастирів і коли бунт тільки розгорявся у Смілянщині. У Чигиринській губернії він зібрав досить значну ватагу, і подібно до Залізняка, проголошував, що має грамоту від коша на знищення шляхетства і жидівства. Селяни, до яких ще не дійшла звістка про поразку гайдамаків під Уманню, довірливо йшли під команду Неживого, тим більш, що служити у нього було вигідно і у кілька днів можна було збити чималі гроші. Все набуте зграєю добро йшло у дуван (поділ). За Неживим пішло також і кілька запорожців. Він говорив, що має намір організувати похід у саму "Лядщину", хоч, невідомо, з яких міркувань, довго залишався у чигиринській губернії і роз'їжджав зі своєю зграєю по околицях, можливо, готуючись кинутися у глибину "Лядщини" тільки тоді, коли його згряя досягне значних розмірів, як це збирався зробити Бабась. У цей час він командував сотнею гайдамаків, за складом побільшості з селян, але не з самої голоти, а з людей заможних і сімейних, з таких, які мали "достатнє майно". Люди його команди (себе він називав "командиром") були озброєні піками, за звичаєм гайдамацьким, дехто мушкетами, а дехто тільки шаблями. Місцеперебування Неживого було у селі Медведковому київської губернії, де він розташувався як повний господар села. Втім, він добирався до Білої Церкви, і цей похід, мабуть, і був причиною швидкої загибелі цього проводиря гайдамаків. Біла Церква віддалася під протегування Росії, і генерал-губернатор Воєйков вислав гарнізон для захисту цього міста. Про зграю Неживого дізнався також і висланий Воєйковим проти гайдамаків з трьома ескадронами гусарів сербський полковник Чорба.

Ми вже сказали, що як видно з дій гайдамаків, у голові кожного з них засіло переконання, що вони діють заодно з росіянами. Їх не похитнули у цій думці навіть катастрофа під Уманню і арешт російськими військами декого з їх проводирів. Без сумніву, вони вважали, що Кречетников із своїми карабінерами і донцями зрадили Росію або підкуплені поляками, тому й напали на гайдамацький табір під Уманню. Гонта висловив це прямим звинуваченням Кречетникова у зраді і тим, що зухвало сказав йому: "Закуй і себе разом зі мною". Гайдамаки були переконані, що роблять таку справу, за яку їх і схвалить, і винагородить Росія. Тому вони,

видимо, й не боялися російських військ, як ми це бачили у щоденнику Калмикова у розповіді про те, як донці пов'язали цілу зграю гайдамаків тільки тому, що ті думали разом з донцями йти на Варшаву. Ця переконаність гайдамаків у співчутті Росії до їх подвигів згубила й Неживого.

Полковник Чорба, з'явившись зі своїми гусарами у село Галаганівку, прикордонне з польськими володіннями, і, не входячи у Польщу, став писати запрошення Неживому, аби він приїхав до нього зі своєю зграєю для якихось переговорів ("для неякогось уговору і ради"). Гайдамаки говорять, що Чорба робив це "підманом". Польські ж письменники повідомляють, що Чорба запросив Неживого на бенкет (zwabiwszy na ucztę). Довго гайдамаки не піддавалися обману, та переконання у солідарності своїх дій і політичних планів з діями і таємною політикою Росії спонукало Неживого, як і інших гайдамаків, довіритися російському генералові. Він залишив Медведівку і рушив зі своєю зграєю до Чигирин, де й звелів очікувати себе, а сам з есаулом своїм, яким був призначений медведівський писар, і з сотником міста Канева, який також служив у нього під командою, відправився до Чорби. Замість бенкету і наради, на Неживого та його ад'ютантів там чекали кайдани: Чорба негайно звелів арештувати їх і закувати у заліза. Залишена під Чигирином зграя відправила у Галаганівку нарочного для розвідування, яка доля спіткала їхнього командира, і, повернувшись, той об'явив, що Неживий, його есаул і канівський сотник взяті під караул. Не маючи проводиря, зграя відразу розсипалася, а потім, зібравшись знову малими групами і обравши собі проводирів, гайдамацькі зграї Неживого продовжували свою справу у менших масштабах, виходячи на здобич з лісів либединського монастиря і знову ховаючись у цих лісах при найменшій небезпеці.

Проводирем подібної зграї, яка склалася з роздрібнених частин зграй Неживого, є Бондаренко.

Бондаренко був малоросіянин, російський підданий, а не поляк, і народився у лубенському полку чигирин-дубровської сотні у селі Могулевці. Батько його був Василь Бондар, "звання посполитого". Коли

син його Федір Бондаренко, майбутній гайдамак, був ще дитиною ("будучему йому ще малолітну"), Бондар перейшов у Польщу і оселився в чигиринській губернії в селі Чаплинцях. Після смерті батька жив там і Бондаренко. 1768 року, коли гайдамаків розбили під Уманню, "у петрів піст" до села приїхав Неживий, або, як висловлювався потім на допиті Бондаренко, "неякись (якийсь) Семен Неживий". Називаючись запорозьким козаком, "уманським курінним", Неживий "об'їздив усі тамтешні околичні села", прибув і на батьківщину Бондаренка, оголошуючи при тому, що у нього є неякийсь дозвіл а від кого, він, Бондаренко, по своїй простоті (як сам сказав на допиті) не дошукувався, — збираючи чату, при якій йому бути командиром, і йти з нею в Лядщину на викорінення ляхів і жидів".

Бондаренко, як сам зізнався згодом, можливо й фальшиво, "будучи тим дозволом, ним (Неживим) оголошеним, переконаним, і до того ж бачучи, що багато тамтешніх мешканців, залишивши свої домівки і чимале майно, йдуть до нього у команду, і сам спокусився йти з ним разом, куди накаже. Так, залишивши у Чаплинці мати свою і все своє майно, пристав до чати Неживого, в якій було до ста чоловік кінних і піших, одних з ратищами, інших з мушкетами, а третіх тільки при шаблях".

Взагалі свідчення Бондаренка, відібране у нього в запорозькому "військовому секвестрі", має стільки ж стосунку до обставин, що проясняють подвиги Неживого, скільки й пригоди самого Бондаренка. "Зібравши ту чату, він, Неживий, у Лядщину ніколи не ходив, а стояв з нею у тамтешньому селі Медведівці, близько двох тижнів, і, стоячи, об'їздив околичні чигиринські губернії і села і де тільки худобу жидівську знаходив, всю забирив, не завдаючи при тому більш ніякого збитку, бою і образ, продавав трішки великоросійським і лядським купцям, а гроші від них брав за договірними цінами і пускав у дуван (поділ), на свій розсуд, кому що дати, завдяки чому і йому, Бондаренку вдалося назбирати сто рублів".

Потім, як відомо, згряя Неживого розсіялася, коли Чорба "підманом" зазвав до себе головних їх командирів, і забив їх у колодки. Бондаренко залишився на волі. Спійманий згодом запорозькими командами у степах, при допитах у коші він говорив про себе як про особу зовсім неважливу у гайдамаччині, що ніби після арешту Неживого його підмовив якийсь запорожець йти з ним у Січ, що у дорозі біля хутора полковника Щербини (яким володіє, як він чув, некийсь сербин Шорба) тамтешніми мешканцями він був спійманий, але потім "втік звідти, дійшов до запорозького степу, де й був полковим старшиною Павлом Попатенком знайдений, взятий і представлений у військову пушкарню".

Навіщо він пробрався у запорозький степ у Польщі, на якій справі його спіймали, Бондаренко благородно замовчує на допитах. Між тим польські письменники говорять, що у Бондаренка була велика "орда", і був він не простий, не рядовий гайдамак, а "ватажко", що його зграю переловив Щербина, сотник з Макарова, з своїми козаками, і що за цю вірність і послугу за представленням свого поміщика Кастана Лющанського король рішенням сейму нагородив Щербину шляхетством і грошовою платнею (kwota) для купівлі землі.

Після Неживого і Бондаренка був спійманий Саражин. Семен Саражин був гусаром 4-ї роти "чорного" сербського полку. Втікши з новоросійських поселень, Саражин переховувався у Запорожжі, але там був звинувачений у злочинстві і вбивстві і приречений до смертної кари — посадженням "на гостру палю" (на кіл).

З допомогою сподвижників він втік і зробився одним з важливих ватажків гайдамаків, відрізняючись від інших зухвалістю і жорстокістю. За прикладом усіх буйних голів, він пішов у Польщу в той час, коли там спалахнув бунт, і брав участь в уманській різні. Коли з прибуттям під Умань російських загонів російські гайдамаки пішли звідти, пішов і Саражин, щоб діяти на чолі окремої зграї. Незважаючи на те, що у Запорожжі він був приречений на смерть, Саражин не побоявся з'явитися туди для вербування собі товаришів. На річці Грузній він зійшовся з гайдамаками Остапом Доном, Іваном Вовком, Олексою Дейнекою і

Савкою Тараном і людей цих "порадою на входження у Польщу для грабіжництва спонукав". Вони вийшли у Польщу, "подаючись" до Білої Церкви, і там, пограбувавши по дорозі ляхів, які їхали в Умань у пошуках захисту "від гайдамацьких партій, що проходили тамтешніми місцями", повернулися для дувана (поділу) награваного добра до Найдьонових байраків. Потім пограбували якийсь хутір і повернулись до Запорожжя і з Запорожжя знову ходили на розбій. Та одного разу, повертаючись з своїх гайдамацьких екскурсій, вони були настигнуті запорозькими роз'їзними командами і взяті у полон, крім Саражана. Та й Саражину недовго довелося гуляти на волі: подібно до інших ватажків — Волошина, Шеремета і Губи, він був спійманий і відданий у руки правосуддя.

Журба й тридцять його товаришів були вбиті у битві з карабінерами.

Та після захвату ватажків сама гайдамаччина все ще не припинялася. Про уманську різню та участь у ній запорожців дізналися врешті у Петербурзі. Государиня з невдоволенням сприйняла звістку про події у польській Україні і в суворій грамоті висловила свій гнів запорожцям.

Щоб відвести від себе грозу, запорозький кош представив свої виправдання і графу Рум'янцеву, і государині. Зібрані були також свідчення як від взятих у полон гайдамаків, так і від запорозьких козаків, а також виписаних зі справ коша докази того, що хоч Залізник і належав колись до запорозького козацтва, але ще з 1762 року перестав числитися у військових реєстрах і ніколи не носив звання полковника запорозького війська. Відомості ці Запорожжя представило російському уряду для доказу своєї непричетності до кривавого заколоту на польській землі і для захисту своєї давньої слави, якою так дорожило Запорожжя. Кош доводив, що не мав ніякої солідарності з тими проводирями ватаг, які, набравши звідусюди бродяг, наймитів і рибалок, що ніколи не мали стосунку до запорозької громади, видавали себе за чиновних людей Запорожжя — полковників і отаманів, а також і своїх співумисників називали запорожцями тоді, як вони і не бували на Запорожжі, що захоплених різними командами гайдамаків кош не знаходить у своїх курінних списках і що кош не тільки не посилав від

себе команд під Умань для винищення поляків і євреїв, але навіть жодного козака не відпускав у Польщу на цю мерзенну справу. Одним з доказів непричетності гайдамаків до Запорозжя вказувалася та обставина, що гайдамаки нападали на маєтки запорозьких козаків і між іншим пограбували зимівник одного з найзаслуженіших запорозьких старшин Сидора Білого, і що якби гайдамачина була продуктом Запорозжя та його синів, то менш за все гайдамаки стали б робити зле самим собі і своїм товаришам. Кош доводив, що гайдамаки — наброд, який не належав жодній народності, хоч між них могли бути і запорожці. Потім кош відправив свої команди для переслідування тих гайдамаків, які уходитимуть з Польщі із здобиччю на Запоріжжя і проходилитимуть запорозькими землями.

Отже, гайдамаки були оточені військами з усіх боків. По кордонах їх піджидали російські і запорозькі роз'їзні команди. Російські ж і польські команди (надвірні) вишукували гайдамаків в польській Україні і спійманих віддавали на страту. Гонитва була повсюдна. Озлоблені поляки мстилися страшно за все, що їм заподіяла гайдамачина. Регіментар Стемпківський, з'явившись з командою у Лисянку, нагадав мешканцям цього містечка, як вони заодно з гайдамаками повісили на одній балці ксьондза, єврея і собаку, і повторив над ними цю злу насмішку: без суду і слідства, він наказав повісити у Лисянці шістдесят обивателів. Усі села і містечки, що волею чи неволею брали участь у повстанні, постраждали: російські і польські роз'їзні команди, вивідуючи про всіх селян, так чи інакше причетних до бунту, забирали їх і висилали для виконання над ними судових вироків або просто страти без будь-якого суду, найчастіше такі жертви помсти відправлялися до містечка Кодні, неподалік від Житомира, де стояла "військова команда", в там, над викопаною глибокою ямою, на краю якої була влаштована плаха, кат сокирою відрубав голову і скидав у яму разом з тулубом. А коли наповнювалася одна, копали другу. У цьому місці таким чином велика кількість поселення була позбавлена життя.

Могли там траплятися і безвинні жертви, за злим наклепом звинувачені у злочинстві (говорить Кваснівський), адже досить було

найменшої підозри, щоб довести причетність того чи іншого будь-яким краєм до заколоту.

Разом з тим від польського уряду йшли нагороди і милості тим, хто під час заколоту лишився вірним своїй владі або діяв проти бунтівників, не допускаючи й інших до повстання. Так, осадчий села Підвисокого, що лежало в уманській волості і було велелюдним, коли повсюди по сусідству розгорівся бунт, нікого з селян не допустив до цього, а тих, хто хотів пристати до бунтівників, відмовив від цього або втихомирив (*uskomit*) і тим відновив спокій, за що після придушення в Україні заколоту не тільки сам був звільнений поміщиком від усіх повинностей і платежів, а й селу своєму приніс багато добра (*wiele dobrodziejstw*). Козацький полковник богуславського староства Шелест, який брав дійову участь у заспокоєнні селян свого староства і втихомирив бунту, нагороджений королем золотою медаллю з портретом Станіслава Августа для носіння на шиї. Королівську нагороду отримав також начальник надвірної міліції староства канівського Оксентій (*Oxenty*).

До самої осені тривала гонитва за гайдамаками і рубання голів правому й винуватому. До осені, коли гайдамаки за звичаєм мали повертатися з Польщі у свої степові гнізда у балках та байраках, у зимівники та на острови ріки Буга, щоб на самоті і вдалині від переслідувачів провести зиму, Запорожжя виставило на кордонах Польщі і степах нові роз'їзні команди, так що в полі у них знаходилося до 3000 козаків, відряджених від усіх 38 куренів. Керувати цим військом було доручено найхоробрішим з військових старшин — Макару Нагаю, Олексію Чорному, Андрію Лук'янову та полковнику Андрію Кійнашу.

Цим військам дано було від кошу таку інструкцію: "Багатьма ордерами від його сіятельства пана генерал-аншефа і кавалера графа Рум'янцева і пана генерал-аншефа губернатора київського Воєйкова кошу пропоновано, щоб до бунтівників у польській області України, тамтешніх підданих народів ніхто з тутешніх підлеглих тікати не міг. Так само, як і звідти ті ж бунтівники заходити у сії межі, застосовувати кошу всякі можливі засоби. Про що і височайшою її імператорської величності

грамотою, надісланою з нарочним обер-офіцером війську запорозькому низовому, найсуворішим чином підтверджено. І хоч для знищення таких злочинців відправлені з війська запорозького низового з командами пани військові старшини: Макар Нагай і Олексій Чорний, але, це підтверджується і нині отриманими у коші повеліннями від високих генералітетів, щоб зазначених бешкетників переловити, у коші визначено: до згаданих панів старшин ще команди примножити і до них з відповідною настановою призначити вас та полковника Андрія Кійнаша".

Командирам цим наказувалося, прийнявши команду, слідувати у бугоградівське відомство, головне поприще гайдамаччини, і, прибувши туди, усім старшинам з'їхатися в одне місце з усіма командами. Там Олексій Чорний мав взяти у свою команду козаків з десяти куренів, Кійнаш з дев'яти, Нагай теж з дев'яти і Лук'янович з десяти куренів, і всі ці команди розташувати певними ставками: Олексій Чорний повинен був стояти у пониззі річки Єланки в Одерищах, Андрій Кійнаш на річці Чорному Ташлику біля Робленої могили, Макар Нагай у Бешбайраках, а Лук'янов поблизу Мертвоводдя, "у закритих місцях", які належать землям запорозького війська. Команди ці повинні були по всьому кордону "ставка від ставки" робити безупинні роз'їзди і старанно наглядати, чи не будуть бігти з Польщі у тутешні місця або чи не наважиться хтось з тутешніх підлеглих піти у Польську Україну в однодумство з тамтешніми бунтівниками", таких наказувалося "переловити", а потім "переловивши, надсилати з усім, що при них буде, до коша для вчинення з ними, як належить".

"Якщо проти очікування (говориться далі в інструкції), зборище злочинців виявиться надто великим і взяти його комусь з вас буде незручно, у такому разі нарочними дайте знати один одному у ставки про те, що потребуєте допомоги, під час опору злочинців чинити з ними, як з розбійниками і порушниками загального спокою".

"Якщо вам при патрулюванні кордону в якомусь місці трапиться з'їхатися з кримськими татарами і ті почнуть вас питати, навіщо ви тут з командами їздите, ви повинні їм чемно, без будь-якої суворості, пояснити,

що ви маєте за мету переловити розсіяні російськими командами у Польщі гайдамацькі зграї. При випадкових зустрічах з татарськими роз'їздами, стережіться того, щоб не дати жодного приводу до сварки, навіть, якщо від татар буде такий привід, усіма засобами уникати непорозумінь і чвар, пояснюючи, що такі вчинки не мають нічого спільного із дружбою сусідів, і якщо їм і нанесені якісь образи, то хай поскаржаться начальникам, від яких отримають справедливу відповідь. У кримські ж кордони не в'їжджати ні в якому разі!"

Взагалі у всіх розпорядженнях як вищого російського уряду, так і запорозького коша зокрема, проглядає побоювання і неприховане небажання зіткнень з Кримом і Турцією. Так, коли гайдамаки розорили усю польську Україну і влаштували нечувану різню в Умані, російський уряд, видимо, не дуже переймався цим явищем: в Україні гинуло населення великих міст, піддані Речі Посполитої знищувались тисячами, а Воєйков з Рум'янцевим, які могли зупинити ці шаленства, надто пізно надумали допомогти Польщі. Та коли есаул Залізняка напав на Балту і сам Залізник заволодів Голтою, містечками, що належали Турції, і коли у цих містечках було зарізано лише три єврея — турецьких підданих та кілька інших осіб не польського підданства, тоді і Рум'янцев, і Воєйков дуже стривожились і поспішили відправити у Січ грізні ордери. Точно так само і запорозький кош, даючи ордери своїм роз'їзним командирам, суворо попереджає, як чемно їм треба поводитись з татарами, навіть, якщо ті даватимуть привід для зіткнень. З того ж почуття обережності, роз'їзним командам ставилося за обов'язок під час роз'їздів, "придивляйтесь, чи немає де татарських зібрань, а якщо є, то в якому вони зверненні і військовій готовності і намірі, секретно розвідати і після достовірного підтвердження рапортувати у кош".

Врешті інструкція суворо наказувала командам, "перебуваючи у своїй дистанції і в роз'їздах, мати міцну і недрімливу пересторогу з денними і нічними караулами". Потім, "перебуваючи у цьому відрядженні, ні в чабанів кримських, ні в кого з закордонних і місцевих народів нічого не брати і не ображати, а команди не розпускати і не зходити зі степу, і

бути завжди у роз'їздах до нашого особливого розпорядження, і що буде відбуватися, про те часто рапортувати у кош".

І справді, до самого листопада роз'їзні запорозькі команди не сходили зі степу, незважаючи на те, що прийшла сувора пора року, і при постійній і важкій праці, зазнавали багато незгод. Однак, результати стоянки у степу цього тритисячного війська було те, що воно захопило трохи більше 200 гайдамаків, менш значних, ніж ті, що вже були спіймані у польській Україні. Це були ті з запорожців і бродяг, які пробиралися на зиму у свої розбійницькі глухі закутки, тікаючи від переслідувань роз'їзних російських і польських команд всередині польських володінь і не знайшовши там прихистку у поселян. Усіх їх доставили у кош для суворого суду і суворої страти.

Про останні дні Залізняка, Неживого, Швачки, Бондаренка, Саражина, Губи, Дейнеки, Волошина, Шеремета, Вовка, Дона, Тарана і Галайди ми не маємо жодних відомостей. Можливо, згодом ці архівні документи відшукають і опублікують, але тепер ми змушені обмежитися тим, що зберегла для нас народна пам'ять. Народна пісня говорить, що полонений Залізняк перебував у Києві і в "печерському богу працював", тобто сидів у в'язниці і його виганяли на роботи разом з іншими арештантами. Гетьман обох сторін Дніпра був зрівняний з простим рядовим арештантської роти. Ось як про це говорить пісня:

Ступай, ступай, Залізнику, годі вже гуляти,

Підем в Київ, у печерське, богу работати.

І говорить Максим козак, сидючи в неволі:

"Не будуть мати вражі ляхи на Україні волі!

Течуть річки з всього світу до Чорного моря —

Минулася на Україні жидівська воля!"

Інша пісня, народність якої сумнівна і яка називається "Плач Залізняка у тюрмі", говорить від особи цього народного героя, який звертається до Дніпра:

Батьку Дніпре, в море течи

Та й назад вернися,

Мий каміння та в них плещи,

Та звісточку дати не барися.

Народна пам'ять таким чином, ніби зрівняла Залізняка і Хмельницького, чи не однаково співчуваючи тому й другому як поборникам народної волі, національності, релігії і політичної незалежності України. Народ бачив в результаті дій того й другого ту ідею, що "вражі ляхи вже не матимуть на Україні волі" і разом з тим "минулася на Україні і жидівська воля". Часто народні симпатії розходяться з симпатіями істориків, і якби не зображувала історія Залізняка недолюдком, у народі все ж таки залишиться спогад про нього як про героя, поки у народі не з'ясується погляд на свою минулу історія і він не почне дивитися на народних діячів, як він сам висловлюється, "по-вченому", "по-письмовому". Це те саме, як би історики, особливо олександрівської епохи ні підносили пам'ять про Аракчеєва як адміністратора і політика, народ, мабуть, ще довго співатиме:

Ох, розсукин син Ракшей дворянин.

Солдат гладом поморив...

Яка доля спіткала ігумена Мельхіседека, головного винуватця уманської різні і усіх жахів, що передували їй і супроводжували її, про це

зовсім немає відомостей. П. Скальківський, називаючи Мельхіседека "жорстоким ігуменом" і звинувачуючи його у всьому, що відбувалося на Україні у 1768 році, говорить, що "під його впливом пало стільки безвинних жертв", що на Запорожжя, якому він бажав помститися, "лягло одвічне тавро безславної". Про долю цієї загадкової особистості п. Скальківський розповідає зі слів пані Кребс, яка з свого боку повторює те, що чула від польського бригадира Голієвського, особистого свідка події. Голієвський, будучи тоді поручиком гвардії народової і служачи у команді жорстокого регіментаря Стампківського під час взяття гайдамаків під Уманню, був присутній при страті Гонти. За його словами, Стампківський, очолюючи загін кавалерії, складений з самого польського католицького дворянства і з 8 гарматами оточив либединський монастир під час утрєні. Мельхіседек з кількома ченцями вийшов назустріч полякам, як до богомольців. Та побачивши грізне обличчя Стампківського, зрозумів, що він прийшов не за благословенням, і запропонував йому на срібній таці чотири тисячі червінців викупу за себе і за монастир. Та це не могло змилостивити жорстокого поляка, який невідомо, де був і що робив тоді, коли Залізняк був у силі. Стампківський наказав своїм солдатам вкопати у землю гострий кіл і за його наказом кати схопили ігумена. На всі протести і скарги Мельхіседека регіментар відповідав тим, що показав йому благословення, яке він дав Залізняку і знайдене на грудях у Гонти під час його страти. Ігумен був замучений на палі, а двом монахам відрубали голови. Кажуть, що монастир пощадили, а кіл, на якому вмер ігумен, стояв ще у 1820 році, збережений селянами як пам'ять жорстокого поводження поляків з православними.

Тучапський же говорить, що Мельхіседека разом із Залізняком та іншими призвідниками уманської різні відправили у Москву, де їх били батогом на площі і заслали до Сибіру. Мельхіседек нібито невдовзі був помилуваний і повернутий до Києва, де став архімандритом. Інші кажуть, що Мельхіседек раніше втік у Малоросію, виправдався там від усіх звинувачень і отримав монастир в управління.

Взагалі треба сказати, що ті з гайдамаків, які потрапили до рук польського правосуддя, побільшості покарані смертю. Ті ж, кого судили в

Росії, найчастіше биті батоном, на той час національним знаряддям кари, яким били і сподвижників Пугачова, і отаманів понизової вольниці, починаючи від Іванова і кінчаючи Замітаєвим.

Розділ XXV

Сучасники уманської різни, люди, думки яких мають ціну в очах польських письменників, засвідчують, що Польща у період цього нещасного заколоту, крім знищення і втрати майна на багато мільйонів, втратила до двохсот тисяч чоловік! У це величезне число вони включають і вбитих гайдамаками, і померлих з голоду під час переховування від гайдамаків, і загиблих від інших причин, пов'язаних з бунтом народу, включають і самих гайдамаків, страчених на пласі, на шибениці і на палі, вбитих у сутичках з військами, яких, втім, було небагато, і поселян, покараних смертю за причетність до бунту. Включають у це число і тих, хто загинув від гайдамаків вже через їхнє криваве захоплення: коли для бунтівників вже не стало ні поляків, ні жидів і вони кинулись на заможних селян, сипали їм вогонь за халяви, аби ті призналися, де в них заховані гроші.

Двісті тисяч чоловік, загублених гайдамаччиною одного 1768 року, складають таку величезну втрату, яку людство зазнало тільки від найспустошливіших війн. Новітня історія доводить нам, що навіть такі згубні війни, як германська (австро-пруська 1866 року) та італійська знищили народу менше, ніж бунт селян, піднятий Мельхіседеком і Залізняком, і тільки кримська та північно-американська міжусобна війна перевершують гайдамаччину спустошливістю. За відомостями, виведеними п. Покровським на підставі дослідження Леруа Больє (*Les guerres contemporaines*), виявляється, що війни, розпочаті та закінчені в останні 15 років, згубили народу: американська 800.000 чоловік, кримська 784.000, експедиція французів 65.000, італійська та германська обидві по 45.000, шлезвігська 3500 чоловік.

Такі народні рухи, як пугачівщина і гайдамаччина, саме тим і жахливі, що вони нищівніше від найжорстокіших війн. Якщо у кримську та

американську війну загинуло так багато народу, то це цілком природно, оскільки і та, і друга війна велися протягом кількох років. Між тим пугачівщина тривала рівно рік і згубила народу, можливо, не менше кримської війни. Гайдамаччина, а саме різня, проведена за закликом Мельхіседека і Залізняка, за які-небудь три-чотири місяці винищила 200.000 народу.

Та при такому нищівному характері гайдамаччини, величезне значення її в історії Росії тільки тоді цілком визначиться, коли ми з'ясуємо її органічний зв'язок з пугачівщиною і при цьому вкажемо на ту обставину, досі ніким не помічену, що початок пугачівщини почасти лежить у гайдамаччині, і що гайдамаки були не останніми діячами у підготовці пугачівського заколоту. В архівних документах часів Пугачова ми знайшли указання на прямий, безпосередній зв'язок народного руху у Малій Росії з народним рухом у Великій Росії.

Коли Росія втручанням у справи Польщі знищувала плани барських конфедератів і проводирі конфедерації Пулавський, Потоцький та інші, взяті у полон російськими військами, заслані до Казані і Сибіру, то з почуття помсти до Росії вони брали дієву участь у пугачівщині: допомагаючи Пугачову, Пулавський і Потоцький хотіли виграти у Казані і взагалі у Поволжі те, що втратили у Барі і взагалі у межах Речі Посполитої. Як виявляється тепер, те саме робили і гайдамаки. Вже в історії понизової вольниці ми не могли не звернути уваги на те, що між поволзькими розбійниками вельми часто траплялися малоросіяни і не один отаман вийшов з Малої Росії. Такими були отамани Шагала, Дегтяренко і Беркут. Простих розбійників з малоросіян було ще більше; вони брали участь у всіх народних смутах у Поволжі. Малоросіяни є діяльними помічниками усіх самозванців, як це можна бачити і з наших монографій про самозванців Богомолова і Ханіна. Ми помітили тоді наздогад, що між цими особами були вірогідно й такі, хто брав участь колись у гайдамаччині і в уманській різні, і хто потім, після розгрому гайдамацьких зграй російськими, польськими і запорозькими загонами, розбрелися по Росії "з ножами за халявою".

Тепер ці припущення підтверджуються документами, про які ми раніше не знали і з яких видно, що справа Мельхіседека і Залізняка, розпочата за Дніпром у тясмінських лісах, не зупинилася на Умані, а пішла у глибину Великої Росії — через Яїк, Оренбург і Казань до Сибіру, по всьому Поволжю. Торкнулась Нижнього, Воронежа, Тамбова, Саратова, Симбірська, навіть Москви і Петербурга, і закінчилася стратою Пугачова. В одній архівній справі епохи пугачівщини ми знайшли допит одного пугачівця, який був учасником гайдамаччини і уманської різни і зі свідчень якого видно, що південно-російські гайдамаки не тільки брали участь у пугачівщині, а й підготовляли її з почуття помсти "великоросіянам" за те, що вони утискали гайдамаків і урізали права і вольності козацькі.

Участь гайдамаків у підготовці пугачівщини задумана саме у той рік, коли була уманська різня. У свідченнях малоросіянина Дударенка, відібраних у нього у саратовській воєводській канцелярії, ми знаходимо ці цікаві обставини. Дударенко був взятий за Волгою напроти Саратова і звинувачувався "у підмові" поселених за Волгою малоросіян до "прилеплення усіх, хто там живе, до злочинної юрби Пугачова". Дударенко сам зізнався, що шість років тому він був гайдамаком, і хоч не називав себе цим іменем, однак засвідчив, що "під час розорення, вчиненого запорозькими козаками разом з малоросійськими селянами польським панам і жидам", він був у Польщі і "за наказом військового начальства з тими польськими людьми воював". Потім, коли великоросійські команди за наклепом польських панів, нібито запорозьке військо, в якому і він, Дударенко, козаком був, "насправді розбійники і гайдамаки", стали запорожців (тобто гайдамаків) з Польщі виганяти, а багатьох "брати під караул і в смерть вбивати", то Дударенко разом з іншими "запорозькими командами з Польщі вийшов, і, з'єднавшись з іншими козаками, у запорозьку землю прибули, і там побувши, мали запорожці домовленість, як би їм до Криму на волю з-під російської руки вийти". Один з запорозьких козаків, який серед них був, а родом з Дону, став казати товаришам, що "оскільки запорозькому війську і всьому малоросійському народу великоросіяни і великоросійські пани великі утиски чинили, і козакам, а також і посполитим людям ходу немає", то

він і пропонував охочим перебратися на Дон, а "з Дону, мовляв, на Яїк-ріку шапкою докинути". Цей запорожець з Дону казав також, що донські козаки "великоросійським панам одвіку себе кривдити не давали", а якщо і на Дону буде "таке саме, як і в малоросійських областях гоніння", то "козаки, мовляв, об'єднавшись, візьмуть із собою яїцьких козаків і підуть до Турції, повернувшись з якої з турецькою армією російську імперію догори дном поставити можуть".

Ця нарада гайдамаків скінчилася тим, що вони переправилися через Дніпро вище Самари на російський бік і там прожили зиму по різних зимівниках, а навесні, зібравшись за умовою в одного козака "камбулуцького куреня" (імені його Дударенко згадати не міг), вся ця гайдамацька партія вийшла на Дон, власне, на річку Деркуль, "відомства донського війська на хутір старшини Лазарева". Що ця партія робила там, невідомо, тільки Дударенко відокремився від інших гайдамаків, яких було 27 чоловік, і, "побоюючись від донських чиновних людей стягнень", вештався з однієї місцевості в іншу, жив по-більшості у розкольників, а з Дону перебрався на Іргиз, де й жив по різних скитах.

Це тиняння гайдамака-втікача по розкольниках та по скитах нагадує таке саме тиняння Пугачова, коли він вийшов з Польщі. Без сумніву, розкольники скаржилися на тяжке життя у Росії, на гоніння православ'я (тобто старої віри) і на все на що вони скаржилися і Пугачову. Дударенко з свого боку говорив, що такі ж важкі часи настали і для Малоросії, і для Запорожжя, що нікому там "ходу немає", і при цьому згадувалися слова того гайдамака з донських козаків, що "російську імперію" слід було б "догори дном поставити", щоб не було в ній, ані панів, ані чиновників, як це й думали зробити запорожці ще 1770 року, кажучи, що вони, "вибивши усіх панів, і москаля не забудуть", або що вони, "усіх панів побивши, знайдуть собі інших панів" і що в них вже "давно готове місце є".

Підтвердження цьому знаходимо у свідченнях самого Дударенка. Коли він жив на Іргизах, то 1772 року у великий піст приїхали з Дону на Іргиз, у скит старця Питирима два донських козака, з яких один звався

Забродю. Козаки приїхали у скит в суботу "богу молитися". Одного разу "між розмов, цей Забродя, скаржачись на старшинське безладдя, як під московським генералітетом важко жити стало" сказав:

— А далі й гірше того буде.

— Святій вірі гоніння не вщухає, і чутно, що церковних попів брати будуть і в римське облачення одягати, — зауважив з свого боку старець Питирим.

— Я точно знаю, — продовжував Забродя, — що яке гоніння панів на запорозьких козаків, таке й на усіх нас, козаків, буде. Уже малоросійські люди, потерпаючи від того гоніння, всією землею до нас йти хочуть.

— Помагай їм Боже, — додав на це Питирим. — Вони люди добрі із московськими панами, гадаю, те саме вчинять, що й з польськими було.

На це Дударенко, який пам'ятав, як сприйняв російський уряд їх гайдамацькі подвиги у Польщі, заперечив:

— Упаси їх Боже від такої справи.

Але коли Забродя спитав, чому він так говорить, Дударенко відповідав:

— Нашого брата, запорожця, за те російське начальство на кобилу клало.

— Усіх російських людей та й козаків донських, також і яїцьких, пройнятих однією думкою — вчинити бунт, на кобилу не покладеш, — закричав Забродя.

"Не стерпівши таких слів і побоюючись за них кари", Дударенко пішов з келії Питирима. Дальші пригоди Дударенка належать вже до історії пугачівщини, і тому про це не будемо розводитися. Ми повинні тільки зауважити, що в житті цього старого гайдамака ніби втілилась історія всього російського народу, обох його половин, і саме історія XVIII століття. Спочатку російський народ підіймається на заході Росії, бажаючи знищити панство разом з поляками, а потім, перебивши панів і добравшись до москаля, обрати собі нових панів, тобто цілком перетворити державний устрій, яким народ був незадоволений. Але коли виконанню народного бажання завадили російські команди, західно-російський народ тимчасово притихнув, підкорився необхідності. Становище народу не змінилося на краще, а навпаки погіршало, і найменш терплячі з народу і найбільш пригноблені, "не стерпівши того гоніння", потяглись на схід Росії, де теж було невдоволення існуючим станом справ, як і на заході, де також були весільні пани, також з кожним роком все більше урізалися козацькі вольності. І ось на сході Росії народ також піднявся, тільки вже не під знаменом козака Залізняка, представника Малоросії, тому що козацтво, завдяки різним історичним умовам, було її ідеалом, а під знаменом самозванця і удаваного благодійника народу. Дударенко, найменша одиниця великого російського народу, який разом з ним страждав і у західній, і у східній половині Росії, взяв участь і в тому, і в другому русі народу. І таких гайдамаків, як Дударенко, було чимало у той час, на що вказують малоросійські прізвища, що часто трапляються і між понизовими поволзькими добрими молодцями, і між пугачівцями.

На закінчення ми повинні сказати, що хоч український народ у своїй поезії і висловлює співчуття до найвидатніших особистостей гайдамаччини — Саві Чалому, сотникові Харьку, Жаботинському, Залізнякові, Гонті, Швачці, Мартину Білузі, Неживому, Журбі і Галайді, про яких він співає думи, однаково дорогі його серцю, як і думи про Хмельницького, бо їх вважає носіями своєї історичної слави, однак, саме поняття гайдамаччини та ідея, пов'язана зі словом "гайдамака", не користуються нині загальною симпатією народу: гайдамака у власному розумінні цього слова він відділяє від героїв гайдамаччини, і розуміючи

останніх як захисників України і православ'я від польського панства і латинства, самих гайдамаків розуміє не інакше, як розбійників, "лиходіїв" і душогубців.

Дивовижне підтвердження цьому ми бачимо у відомій розповіді старої Дубинихи, яка "обмирала", і, ніби Данте, була у пеклі і бачила жахи, які очікують на людей у потойбічному житті. Між іншим вона бачила там гайдамака, муки якого були страшними за муки усіх грішників, які здійснювали у земному житті найтяжчі злочини. Після опису усіх жахів пекла стара Дубиниха так говорить про свою зустріч на тому світі з гайдамаком: "Йдемо ми, — каже вона, — далі і бачимо — гайдамак, такий старий та здоровенний, зміїв руками з ями в яму переносить, а демони його залізними острогами поганяють. Старий і каже (як Данта на тому світі водила тінь Віргілія, так Дубиниху водив якийсь старий): "Цей багато нагрішив на тому світі і епітімію велику витримав, та й вона його не визволила. Тяжкі, великі гріхи його. За те він і мучиться гіркіше від усіх грішних душ. Довго розбивав він народ, різав старого і малого, а потім опам'ятався і пішов сповідуватися. Прийшов до одного священника і каже: "Сповідай мене, отче, та наклади епітімію". — "Які ж твої гріхи?" — "Ось які: багато душ я зігнав зі світу, і батька з матір'ю вбив". — "О, на такі гріхи немає у мене епітімії". Тоді він взяв і вбив того священника. Йде до іншого: "Сповідай мене, отче, та наклади епітімію". — "Які ж твої гріхи?" — "Такі і такі" — той і каже: "Немає на них епітімії". Він і цього вбив. Потім бачить, що ніхто його не сповідує, почув, що є десь такий священник, якого батько ще маленьким продав нечистому за те, що нечистий допоміг йому витягти віз з калюжі; так той священник був уже в пеклі і звідти якось визволився і став священником. "Піду, каже гайдамак, шукати того священника: цей вже напевне накладе на мене епітімію". Пішов, а той священник йде йому на зустріч. Гайдамак питає: "Ти був у пеклі?" — Був. — "А бачив там мій образ, мою душу?" — Бачив. — "Що вона там робить?" — Зміїв руками з ями в яму переносить, а демони її залізними острогами поганяють. — "Ну, якщо вже ти й з того світу повернувся, то ти на мене накладеш епітімію". — Які ж твої гріхи? — "Багато душ я зі світу зігнав і батька з матір'ю вбив". — О, каже, тяжкі твої гріхи! І повів його у гору, на кургани, і каже: "Візьми ти цей

яблуневий ціпок — він мені ще від діда дістався, та посади його ость тут на курганах, та он бачиш там далеко-далеко у полі джерело — ходи до нього вранці і увечері, носи воду ротом і поливай цей ціпок. Коли він прийметься і виросте з нього яблуня і досягнуть яблука, і ти їх усі обтрусись з дерева, тоді спадуть у тебе всі твої гріхи". Сказав і поїхав собі. Та ось років через тридцять йде знову той священник через той ліс, повз ті кургани, йде, а йому звідкись запахло яблуками. Бачить, а на кургані така гарна, така густа яблуня стоїть, а на ній яблука усі срібні, тільки два золотих, а під яблунею сидить старий сивий, як молоко. Побачив священника, впізнав, та тільки рукою на яблуню показав: вже й слова не вимовить. — "А! — каже священник — це той гайдамак, на якого я епітімію наклав... Ну, обтрусись яблука". — Старий почав трясти дерево — усі срібні яблука обсипались, а два золотих висять. — "Он, — каже священник, — твої два гріха висять, що ти батька з матір'ю вбив". Та, набравши у хустку яблук, поїхав собі. А гайдамак так і помер. І мучиться він тут гірше за усіх грішників і ніколи не буде йому прощення. Усім коли-небудь буде прощення, а йому — ні.

Цей суворий погляд на гайдамака визрів уже пізніше, коли гайдамак перетворився на простого розбійника і вже вбивав не поляків і не євреїв, а своїх ближніх, ні милуючи ні батька, ні матері. Такі розбійники були і у Великій Росії поміж понизових добрих молодців, де особливо, за народними піснями, відомий страшний розбійник-жінка, а саме "дівчина Пелагеюшка", яка вбила батька з матір'ю, вбила рідного брата і виїняла з нього живе серце — "на ножі серце стрепенулося", а вона, "красна дівиця, посміхнулася, а "добрі молодці", яким вона розповіла про це мерзенне вбивство, "жахалися і у воду покидалися".

Між тим у свій час на боці гайдамачини були усі симпатії народу, які вилилися у народній поезії. У новітній час виразникам народної симпатії до гайдамачини, як до останнього виявлення самобутнього духу українського народу, був найпопулярніший південно-російський поет, який до кінця життя думав заодно зі своїм народом і у поемі якого ("Гайдамаки") цілком відбився погляд українського народу на описувану смутну епоху.

Ось заключні слова Шевченка про гайдамаччину:

Посіяли гайдамаки

В Україні жито,

Та не вони його жали.

Що мусім робити?

Нема правди, не виросла;

Кривда повиває...

Розійшлися гайдамаки,

Куди який знає:

Хто додому, хто в діброву,

З ножем у халяві,

Жидів кінчать. Така й досі

Осталася слава.

А тимчасом стародавню

Січ розруйнували:

Хто на Кубань, хто за Дунай,

Тільки і остались,

Що пороги серед степу.

Ревуть-зазивають:

"Поховали дітей наших,

І нас розривають".

Ревуть собі й реватимуть, —

Їх люди минули;

А Україна навіки,

Навіки заснула.

З того часу в Україні

Жито зеленіє;

Не чуть плачу, ні гармати,

Тільки вітер віє,

Нагинає верби в гаї,

А тирсу на полі

Все замовкло. Нехай мовчить:

Така божа воля.

Т. Шевченко "Гайдамаки".

Час довів, що гайдамаки помилялись: ні пугачівщина, яка прийшла невдовзі слідом за гайдамаччиною, ні козацтво — запорозьке, донське, яїцьке, волзьке, астраханське, саратовське та інші, ні навіть Турція не взмозі були "російську імперію догори дном поставити", як на те сподівалося озлоблене козацтво і гайдамацтво. Правда, це трохи не зробила пугачівщина, але Росія швидко знову стала на ноги і стоїть й досі, звільняючи і просвіщаючи той самий народ і ті віджилі козацтва, які нерозумно хотіли поставити її догори дном.

[1] Напр.: "Герой і мученик" Полуботок: його паскудна історія 1) з "дейнеками", яких він пограбував і — збрехав, відперся від усього, 2) з Цибульским — через тютюн, через покупку міді, волів, 3) історія з дукатом, знайденим між червінців, 4) його хабарництво. А Скоропадські, Лизогуби, Милорадовичи — див. матеріали у П. Маркевича, Судієнка, Білозерського.

[2] Див. нашу монографію "Селяни у південно-західній Русі XVI століття" в Архіві історико-юридичних відомостей М. Калачова, 1861 року, стор. 20.

[3] Статут Сігізмунда III (Временник, кн. 19, вид. Моск. тов-во іст., 1854 р., 203-204.

[4] Статут Сігізмунда III (Временник, кн. 19, вид. Моск. тов-во іст., 1854 р., стор. 61-62, 60-61, 64, 287-289, 314, 336-337, 334-336.

[5] ..."Коли суддя бачить, що статут позивачеві або відповідачеві визначає суворе рішення, він починає шукати у порядку саксонському, вдається і до Магдебурзького... і доти кидається з права у право, доки знайде корисне своєму наміру; а проста або просто неписьменна людина,

нічого про це не знаючи, приймає все за беззастережний закон. Часом, для полегшення приятелю страти або примноження ненависному шкоди, заглядають навіть і у великоросійські закони..."

[6] Іноді у просвердлені на хрестах отвори вбивалися кілочки, по числу яких народ дізнавався, на скільки років даються пільги. Через рік один кілочок виймався і так далі, і тоді замість кілочків на хрестах лишалися тільки отвори або щілини, як їх називає Теплов.

[7] Записки про Південну Русь, П. Куліша, т. II Спб. 1857 р., стор. 171-196.

[8] Малорос. Літератур. Збірник, Д. Мордовцева, стор. 191-192.

[9] Народні південно-російські пісні, А. Метлінського, стор. 425-427.

[10] Записки про південну Русь, П. Куліша, I, стор. 94-99.

[11] "Філіпони" — російські розкольники, які оселилися у Польщі і в західній Росії під час гонінь на них на початку минулого століття. Між філіпонами, як відомо, жив деякий час Пугачов і з філіпонів же вийшли деякі з його сподвижників.

[12] Це говорить старий польський пан, Симон Закржевський, за оповіддю якого складено опис двох походів проти гайдамаків, переведений П. Кулішом на російську мову і вміщений у Зап. про півд. Русь, т. II. Чи не родич цей Закржевський тому пану Михайлу Закржевському, який був батогом гайдамаків і який справедливо може називатися "офіційним польським гайдамаком"?

[13] Записки про півд. Русь.

[14] "Мабуть небезпечно носити зброю, здобуту в чародія, яким вважали Чортоуса, зауважує самовидець Симон Закржевський. Можливо,

у цій шаблі закладено таємну силу, що тягла власника її на грабунки та насильства, якими, на жаль, заплямував себе потім переможець гайдамаків біля Мазепиної Могили".

[15] Такий портрет є у сімействі автора. Час його написання визначити ми ніяк не могли. Підпис під портретом, що знаходиться в нас, не схожа з тією, яка надрукована п. Кулішом (зап. про півд. Русь), ні з тією, що вміщена у п. Скальковського.

[16] "Песиголовець" — псяча голова (удавнину народ "Псячі голови", за народними поняттями).

[17] Цей епізод з історії гайдамаччини записаний нами від п. Калиновського, у 1859 р.

[18] Зап. про півд. Русь, II, 117.

[19] Див. нашу статтю "Витяги з історії Польщі" ("Російське слово", 1861, № 9).

[20] Цікаві подробиці про це можна знайти у статті п. Дубровіна у "Віснику Європи".

[21] Витяги з історії Польщі.

[22] Sybel, Histor. Zeitschr., 1859 (Waitz).

[23] "...a narobiwszy rwogi i zamęszania, szczególnie między pospólstwem, oddalita się". Rzeź Humanska, J. Lippomana (Bun Źelezniaka i Gonty; 1768 r. Przyjaciół ludu, w Lesznie 1842–43 T. I i II).

[24] За іншими відомостями — у Млієві, де вони спалили титаря (Зап. про півд. Русь Куліша). Але цей випадок був, здається, вже після уманської різні.

[25] Наїзди гайдамаків, Скальського, 209.

[26] Наїзди гайдам., 69.

[27] Наїзди гайдам., 209–210.

[28] "...grabieżem i rozbojem bawjasego się". uezar. (Грабежем і розбоєм перебувавсья).

[29] У Липомана гайдамацький стан зображений дещо інакше. За його словами, стан знаходивсья на невеликій чистій галявинці, що займала не більше півморгу землі над глибоким ярмом, що називавсья Холодний Яр, і все це було у хащах великого і густого лісу. Ярмом протікав ручай чистої джерельної води. Цю галявину, як і дорогу від млина до монастиря через ліс, гайдамаки обіклали дубовими рогатками, які ще зустрічалисья у 1780 році.

[30] При опису "Чигиринського свята" він так говорить про пожежі:

Попід дібровою стоять

Вози залізної тарані:

То щедрої гостинець пані —

Уміла що кому давать...

[31] "Гайдамаки", Шевченко.

[32] Ріка Тясмін слугувала кордоном тодішніх російських і польських володінь. Крилов розташував на обох берегах ріки, і половини його належали Росії і Польщі.

[33] ... "Z opowiadań naocznych świadków starał się prawdę wybadać".
Або в іншому місці він говорить: "z rękopisów uczapskiego, Krebsowej, akie z opowiadań naocznych świadków, starał się autor pisma wyciągać czystą prawdę". (З рукописів Тучапського, Кребса, як і з розповідей очевидців).

[34] ... "wie niaki z różnym orężem, a niektórzy nawet, zamias rik, z osmolonemi na końcach Kijami".

[35] Сучасна дума так описує військо Хмельницького:

За ним козаки йдуть,

Як ярая бджола, гудуть:

Котрий козак не має в себе шаблі булатної,

Пищалі самопядної,

Той козак кий на плечі забирає

За гетьманом Хмельницьким у в охотне військо поспішає.

[36] Про напад на Канів є особлива поема Гонзінського — "Zamek Kaniowski".

[37] За іншими свідченнями — Максим.

[38] За переказом Судденко тому не застрелив отамана Шила, що щоразу, як він прицілювався, кінь, на якому він сидів, мотав головою (його кусали мухи) і заважав Судденку вистрелити. Зап. про Півд. Рус.

[39] Липоман, твором якого ми користувалися, описуючи гайдамацькі шаленства у Лисянці, приїхав у лисянський замок 1776 р., тобто через вісім років після гайдамаччини, жив там три роки, і від місцевих селян, а також тих, хто врятувався від різні, але бачив усі її жахи, — чув у подробицях про те, що у цьому замку діялося 1768 року і бачив сам криваві знаки, які до тих пір збереглися.

[40] Обидві молитви знаходяться у Скальковського.

[41] "...od rządu krajowego patentowany" Zip.

[42] Krebsowa так говорить, а у Тучапського згадується до ста чоловік піхоти.

[43] ... "Byli bardzo zamożni" Id.

[44] ... "Nic nieznanące odbywali powinności". Krebsowa, Zip.

[45] ... "przy wesolości i śpiewach i dum kozackich".

[46] Скальковський.

[47] ... "jak przerażająca błyskawica z ogomnieni piorunami" за висловом польських письменників.

[48] Шевченко говорить:

Смеркалося. Із Лисянки кругом засвітило:

Ото Гонта із Залізняком люльки закурили,

Страшно, страшно закурили, і в пеклі не вміють

Так закуритись...

[49] Липоман же сумнівається, щоб Шафранський міг дати таку пораду тоді, як він сам і озброював євреїв, і відбивав бунтівників гарматною пальбою та рушничним вогнем, а потім і сам оборонявся зі зброєю у руках до останньої хвилини свого життя, коли місто вже було взяте, а все в ньому вирізане і залишався живим майже один Шафранський. Zip. §VII.

[50] Липоман говорить, що Гонта "oburzye się na Mładanowicza".

[51] Скальковський. Наїзди гайдамаків.

[52] Липоман говорить, що Гонта крім того, отримав титул "князя Уманського", як Залізник "князя Смілянського".

[53] "Humańszczyzny rzadca".

[54] ..."dając emu urząd wyższy, kto więcej popełnił "zabójstw".

[55] У пісні так говориться про Мотилицю:

Тільки сотник Мотилиця

Ні к бісу-батькові не годиться:

Мабуть, він хотів змиліти

І на нас залізні цяцьки надіти.

"Знай, кобило, де брикати,

А тут тобі вже не фицяти:

Отак, сотнику Мотилиця,

Так робити не годиться".

Кажуть йому Швачка і Залізник:

"Ти хотів нас в шори взяти,

Тепер же тобі світа не видати"

— "Слухай, Максиме, Швачко: Неживий,

Бодай же кінець ваш був нудний та гіркий!"

Махнув Максим раз, махнув Швачка два

Покотилася Іванова на землю голова.

[56] ..."pożarcie psom, bestyon i drapiężnym ptakom".

[57] "Studentów żywych wrzucono".

[58] Скальковський (з запорозького військового архіву).

[59] На основі свідчень сучасника, Кваснівського, з яким Липоман жив разом близько півроку і все це записав від нього 1780 року.

[60] "Polska w um czasie została w okropnem domowem zamelszanim i ostatecznym nieładnie". Zip.

[61] Полон і страждання росіян у турок. Спб. 1790.

[62] Тобто захищала інтереси уряду (stało przy rządze i królu).

[63] "Udał się więc rząd polski z prośbą o pomoc do dworu rossyjskiego, i e otrzymał". Zip.

[64] Про цей похід Кречетникова з донськими козаками під Умань, ми знайшли цікаві подробиці у рукописному щоденнику одного донського козака чи офіцера Калмикова, який, як видно, брав участь і в польському, і в турецькому походах 1769–1774 рр. Уривки з цього щоденника обов'язково повідомлені нам п. Кузнецовим.

[65] ..."Z udaną grzecznością." Zip.

[66] Ці відвідини Кречетникова з донськими козаками гайдамацького табору, мабуть, маються на увазі і у народному оповіданні, в якому говориться, що коли гайдамаки заволоділи Уманню і поставили всюди свої караули, раптом їдуть два "дони" ("донці"), "один ніби старшина, другий — простий. Залізник прийняв їх як гостей: так пригощав, що куди там!" Через якийсь час знову їдуть три донця. Він і тих прийняв. Та ось їде вже чоловік п'ять гусарів. Тоді він і здогадався, що бути біді..." Зап. про півд. Русь.

[67] Кречетников Залізника і Гонту "jak przyjaciel wyprowadził, i u nich akie często bywał, dom nawe Gonty i jego familia, jak cwiadczy Krebsowa, odwedził". Zip.

[68] ...jeżeli ich godzi się nazwać ludzmi (якщо їх можна назвати людьми) — додає Липоман.

[69] "Swoim żołdatom, osobnym obosem stojącym, zakazał (Кречетников), iżby jej (горілки) nie pili i nie łączili się z ymi buntownikami, lecz żeby pili wodę, wykrzykując za ich zdrowie".

[70] Щоденник Калмикова.

[71] У Тучапського розповідь про арешт Гонти та Залізняка у головних рисах розбігається з наведеною розповіддю. Тучапський говорить, що коли у таборі було віддано наказ, щоб усі гайдамаки готувалися разом з росіянами до походу під Бердичів, російський поручик Кривий, який керував всією цією воєнною вигадкою, порадив гайдамакам приготувати бенкет для всього свого табору, аби розпалити в них охоту і відвагу. На тому бенкеті усі гайдамаки так утратувалися горілкою і медом, що навряд чи хто з них був при силах і здоровому глузді, між тим російські солдати, які заохочували їх до пиятики, самі залишались цілком тверезими. Коли Залізник і Гонта зовсім сп'яніли, Кривий, також вдаючи п'яного, запросив їх до своєї квартири у місті. Ті згодилися, і коли пробули там якийсь час за дружньою бесідою, поручик отримав врешті звістку, що карабінери, яких він чекав, прибули і вже близько від гайдамацького табору, — тоді він наказав відразу закувати у колодки Гонту і Залізняка і з ними ще кілька гайдамаків, які були разом з ними у тому ж домі. "Залізник і Гонта заціпеніли від жаху, коли донці кинулись на них і, щоб криком вони не сполохали інших, забили їм роти кляпами, а потім били їх по обличчю і міцними цєпами зв'язали. Сидючи в одному куті кімнати, тільки киваючи головою, вони могли оплакувати свою гірку долю, яку вони заслужили". Так само донці і карабінери оточили табір. Гайдамаки не злякалися цього руху росіян, бо вважали їх союзниками. Та коли почули наказ негайно скласти зброю, есаул Фома закричав: "Зрада! Зрада!" і, схопивши зброю, вбив кількох донців, а потім, оточений іншими, загинув сам. Інші гайдамаки, які також кинулися захищатися, охоплені панічним страхом і не бачучи своїх ватажків, відразу скорилися. Більша частина чи така була п'яна, чи так міцно спала, що навіть не знала, яка їх спіткала доля. Коли солдати в'язали їх вірьовками і забивали у колодки, їм допомагали і селяни з села Бродецького, найближчого до Умані. Все взяте у гайдамаків майно було передане полковнику Нолкіну. Та й після того цілими десятками приводили гайдамаків і записували в реєстри. "Усіх же з усього обдирали" (Хто? Росіяни?). Майже те саме говорить і Липоман на основі показань Тучапського. Але що Залізник не був взятий

разом з Гонтою, доводять його подвиги у Балті і в Голті, про які мова нижче.

[72] Польські письменники говорять про нього, що Уласенко, призначений "humańszczyzny rządce... najlepiej na um urzędzie wyszedł, bo zabrawszy pieniądze, na włoszczyznę uciekł". А тому ми не зустрічаємо його у числі захоплених Кречетниковим.

[73] ..."dla czego miał czas i ręce", додає Липоман.

[74] Втім, не тільки поговір, а й польські письменники, як Чайковський (нині Садик-паша) у "Hyst. Kolesz". і у Wernygora кс. Китович у "Pamiętnikach", про які ми вважаємо необхідним промовчати.

[75] Щод. Калмикова.

[76] Липоман говорить, що "ka żywsem drał z niego pasy".

[77] Кажуть ще, коли у Гонти здирали зі спини шкіру, він говорив: "От казали буде боліти, а воно нітрішки не болить — так, наче блохи кусають!"

[78] ..."nad wykopaną głęboką jamą, najej brzegu do klody każdemu z przysłanych ka oporem głowę miął i w jamę wraz z ciałem wrzuca".

[79] Зап. про півд. Русь.

[80] Як казали поляки — "na krzy", тобто хрест-навхрест.

[81] Zіroman.

[82] "Чати" або вартові пікети називалися: Тимошева, Бобринцева, Чаплинцева, Запорожцева, Смілянцева, Поповичева, Вербівцева та ін.

[83] Наїзди гайдамаків.

[84] Наїзди гайдамаків.

[85] П. Скальковський говорить, що у лісах подільської губернії й досі збереглися так звані "єврейські могили". Одну з них він бачив у 20 верстах від містечка Вороновиці по дорозі до Кальнишихи у тавровському лісі. Ім'я тої могили: "Жиди".

[86] Або, як висловлюються польські письменники, "główna siedziba buntu. Humań, zgađu ego jadowitego mądreм rozporządzeniem Kreczetnikowa był oczyszczony".

[87] "Oddziały woisk rossyjskich i polskich koronnych, oraz nadworne panów komendy".

[88] На основі цього переказу Шевченко говорить про Залізняка:

Нудьга його задавила

На чужому полі,

В чужу землю положила —

Така його доля.

[89] "Неякись сербин Шорба" (якийсь серб Шорба), як його називали гайдамаки. Липоман особисто знав Чорбу, згодом генерал-поручика, який бував і у нього вдома.

[90] ..."z dobr Korniąskich, imienia proskurów dziedzicznych".

[91] "Після повернення (говорить гайдамак Таран), знаючи, що роз'їзні команди нишпорять, аби спіймати таких, як він, Таран, і побоюючись тих команд, тинявся по різних річках у степу, задовольняючись харчами, випрошеними у зимівників. Врешті його, коли він вже з'єднався з іншими — у Польщі разом на грабіжництвах бувалими — Доном, Кравцем та Іваном Пастридою, біля гирла річки Плетений Ташлик командою військових старшин Макара Нагая і Олексія Чорного були забрані і вислані до коша".

[92] Як кажуть самі польські хронікери — "bez żadnej formalności prawnej". Зір.. ("Без жодної правової формальності" Лир.).

[93] "Tam nad wykopaną głęboką jamą, na jej brzegu, do Klody Każemu z przystanych ka oporem głowę ucinął i w jamę wraz z ciałem wrzucił".

[94] Звідси вийшло прислів'я, втім, вже тепер забуте: "А щоб тебе свята Кодня не обминула".

[95] Лук'янова.

[96] Або за виразом Липомана, "Mogąnce dobrze sądzić o rzeczach ówczesni swidkli ludzie".

[97] "Отеч. запис.", 1868 р., кн. 7.

[98] З старого архіву саратовського магістрату.

[99] Показання ієродіакона Амвросія і козака Григорія Кренича на козаків Цигана і Стороженка.

[100] Зап. про півд. Русь.

[101] У пропонованій монографії "Гайдамащина" ми обійшли увагою польські дослідження цього предмету, в яких доводиться таємна участь російського уряду у піднятті гайдамащини проти Польщі: це — Pamiętki kсьондза Китовича, Wernygora, а також "Historia Koleszczyzn" Чайковського, який нині Садик-паша. Цих творів у нас нині немає під рукою, оскільки в Росії вони не дозволені цензурою. Проте, ми сподіваємося, що публікація документів державного архіву з'ясує згодом те, що й досі лишається таємницею для історії, і доведе, що звинувачення російського уряду у таємному підбурюванні південно-російського народу проти поляків є навмисним наклепом політичних недоброзичливців Росії.

[102] Беляев В. Г. Данило Мордовец (Д. Л. Мордовцев) // Сагайдачний. Крымская неволя. — К.: Дніпро. 1987 — С. 3.

[103] Момот В. С. Даниил Лукич Мордовцев. Очерк жизни и творчества. — Ростов-на-Дону. 1978 — С. 10-15.

[104] Костомаров Н. И. Автобиография. // Исторические произведения. Автобиография. — К.: КГУ. 1989 — С. 501.

[105] Цит. за: Беляев В. Г. Данило Мордовец. — С. 4.

[106] Галлерейя русских писателей: Под ред. И. Игнатова. — М.: изд. С. Скимунта. 1901 — С. 434.

[107] Скабичевский А. М. История новейшей русской литературы. 1848-1892 гг. — СПб, изд. Павленкова, 1897 — С. 349.

[108] Беляев В. Г. Данило Мордовец... С. 24.

[109] Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз — И. А. Ефрон — СПб, С. 896 — кн. 38 — т. XIX а — С. 842.

[110] Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. — СПб. 1903 — т. XIII — С. 387.

[111] Цит. за: Беляев В. Г. Данило Мордовец. — С. 30.